

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳукуқи дастнавис

ВБД: 891.550 (84.4)

АҲМАДЗОДА ФАРРУХАИ ФУРҶОНФАР

ТАҲЛИЛИ НАРРАТОЛОГИИ РОМАНИ ТОҶИК

(Дар мисоли «Ҳайчо»-и Ҷун Кӯхзод)

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) – доктор аз рӯйи
ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020501 – Адабиёти тоҷик)

Рохбари илмӣ:

доктори илмҳои филологӣ,
профессор, академики АМИТ
Имомзода Муҳаммадҷусуф Сайдалӣ

ДУШАНБЕ – 2025

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА.....	4-15
----------------	------

БОБИ I. АСОСҲОИ НАРРАТОЛОГИЯ ҲАМЧУН НАЗАРИЯИ

МУОСИРИ ТАҲЛИЛИ МАТН.....	16-58
---------------------------	-------

1.1. Матни бадеӣ аз дидгоҳи нарратология.....	16-22
1.2. Равишҳои асосии таҳлили нарратологӣ.....	22-29
1.3. Назарияи В. Шмид оид ба нависанда ва таносуби ӯ бо хонанда.....	29-34
1.4. Назарияи В. Шмид дар бораи ровӣ ва мухотаб.....	34-40
1.5. Назарияҳои дидгоҳ.....	40-49
1.6. Назарияи Ж. Женетт дар хусуси маърифати замон.....	49-58

БОБИ II. ТАҲЛИЛИ НАРРАТОЛОГИИ РОМАНИ «ҲАЙЧО».....

59-140

2.1. Қойгоҳи нависанда дар роман.....	59-75
2.1.1. Хусусиятҳои нависандаи таҷрида.....	62-75
2.2. Робитаи байни нависанда ва хонандаи роман.....	75-82
2.2.1. Хусусиятҳои хонандаи таҷрида	76-83
2.3. Хусусиятҳои барҷастаи нарратор дар роман.....	83-97
2.4. Вижагиҳои истифода аз дидгоҳҳои мухталиф дар роман.....	97-140
2.4.1. Дидгоҳи персептивӣ (мудрик)	97-106
2.4.2. Дидгоҳи идеологӣ (арзишгузор)	106-115
2.4.3. Дидгоҳи маконӣ (фазой)	115-122
2.4.4. Дидгоҳи замонӣ.....	122-131
2.4.5. Дидгоҳи забонӣ.....	131-140

БОБИ III. СОҲТОРИ ЗАМОНИИ РОМАНИ «ҲАЙЧО» ВА

ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ОН.....	141-170
----------------------------	---------

3.1. Хатти замонии роиҷ дар роман.....	141-150
3.2. Ноҳамоҳангиҳо дар хатти замонӣ.....	151-157
3.3. Масъалаи эллипсис дар сюжет.....	157-159
3.4. Масъалаи паралипсис дар матни асар.....	160-162
3.5. Ҳичрати нарративӣ ва навҳои он.....	163-170

ХУЛОСА.....	171-173
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ	
ТАҲҚИҚ.....	174
РЀЙХАТИ АДАБИЁТ.....	175-191

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Таҳлили матни бадеӣ аз назари арзишдоварӣ, ки баъдҳо ҳамчун нақди адабӣ эътироф шуд, аз замони пайдоиши аввалин осори ҳунарий, хусусан осори мактуб, зухур кардааст. Бо гузашти замон осори адабӣ аз назари шаклу муҳтаво пайваста тағйир ёфта, меъёрҳои таҳлилу арзишгузорӣ бар онҳо низ дигаргун шудаанд. Омилҳои ин навъ тағйиру таҳаввул зиёданд, аз ҷумла, таҳаввули диду назарҳо, пайдо шудани назариёти ҷадид, иваз шудани сиёсати давлат, бештар ё камтар шудани талаботи маънавии афроди ҷомеа ва ғайра. Ҳамзамон бо боло рафтани сатҳи ҳунарии осори бадеӣ меъёрҳои нақди адабӣ низ иваз шуда, бо тақозои ҳавзаҳои гуногуни адабӣ вижагӣҳое пайдо кардааст. Дар ҳолати дигар, ба хоҳири адами низоми мунсачиму мураттаби нақд осори камарзишу пуч ба адабиёт роҳ ёфта, боиси касолати ҳам бадеият ва ҳам нақд гардидаанд. Яъне, адабиёти бадеӣ ва нақди адабӣ канори ҳам, бо таъсиру таассур аз ҳам дар чараёни робитаи дучониба ташаккул меёбанд, рушд мекунанд ва ба меъёрҳои ҷаҳонӣ наздиктар шудан мегиранд. Дар умум, ҳар давра замон нисбат ба таҳлили матн ва нақди асарҳои бадеӣ талаботи хоси худро дар рӯ ба рӯи эҷодкор қарор медиҳад. Бар ҳамин асос замони мо низ «навназарӣ, биниши тези танқидӣ талаб дорад» [78, 6].

Аҳаммияти мавзуи таҳқиқи ҳозир низ дар он ифода меёбад, ки як равиши мутафовити таҳлили матни бадеиро матраҳ намуда, дар мисоли таҳлили муфассали романи «Ҳайҷо» робитаи дучонибаи матни бадеӣ ва нақди адабиро бар асоси назарияи нарраталогӣ нишон дода метавонад. Бо татбиқи усули ин равиши таҳлил бар осори бадеӣ, махсусан дар адабиёти муосир, метавон байни нависанда ва мунаққиди адабӣ роҳе барои муколамаи судманд кушод, ки барои боло рафтани сатҳи адабиёт, воқеъбинона шудани нақди адабӣ, рушди таҳассусии ҳам нависанда ва ҳам мунаққид пурра мусоидат менамояд.

Ҷанбаи дигари муҳиммияти мавзуи диссертатсия дар он зоҳир мешавад, ки усули ду назарияи корбурдӣ дар нарратологияро, ки ҳосили андешаҳои назарии В. Шмид ва Ж. Женетт мебошанд, канори ҳам гузошта, то кадом андоза

судманд будани ин равишро дар таҳлили осори миллӣ нишон медиҳад. Дар натиҷа, мутобиқат ё адами мутобиқати осори адабии миллӣ ба меъёрҳои ҷаҳонии нақди адабии муосир муайян мегардад. Дар сурати мутобиқат, ин боиси қаноатмандӣ ва сабаби пешрафти ҳам адабиёти бадеӣ ва ҳам нақди адабӣ мегардад.

Дар қиёс ба воқеияти таъйидшуда, ки «бисёре аз муҳаққиқони муосир ҳанӯз ҳам дар доираи концепсияҳои аҳди Шуравӣ масъалаҳои назарию амалии романи муосирро баррасӣ менамоянд» матраҳ кардани равишҳои тозаии баррасии матни бадеӣ аз масъалаҳои ҳатмии адабиётшиносии замони Истиқлол маҳсуб мешавад [64, 17].

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Масъалаи таҳлили нарратологии роман дар адабиётшиносии тоҷик собиқа надорад, вале як қатор таҳқиқоти амиқу арзишманд дар робита бо мабоҳиси ҷудогонаи диссертатсияи мо дар адабиётшиносии муосири тоҷик аз ҷониби донишмандоне, ба монанди М. Шакурӣ, Р. Мусулмонӣён, Ю. Бобоев, Ҷ. Бақозода, Р. Амонов, А. Афсаҳзод, А. Сайфуллоев, Х. Мирзозода, Х. Асозода, Х. Шарифов, Ю. Салимов, А. Насриддинов, А. Маҳмадаминов, А. Раҳмонов, М. Имомзода, Ш. Солеҳов, ва А. Муллоев анҷом ёфтааст, ки дар дарку ҳалли бархе аз масъалаҳои таҳқиқ муҳимманд.

Дар қисмати муқаддима ва натиҷабардории монографияи «Сужет ва тасвир дар насри Садриддин Айний» аз академик М. Имомзода ба масъалаҳои бандубаст, сохтори асари бадеӣ, моҳияти сужет пардохта, дар бораи муносибати байни воқеаҳои мушаккили сужет ақидаи худро баён намудааст, ки бо мабҳаси моҳияти матни нарративӣ ё матни бадеии таҳқиқи ҳозир муртабит буда, метавонад ҳамчун заминаи миллии ҳастаи таҳлилҳои нарратологӣ мавриди таваҷҷуҳ ва тадқиқи бештар қарор гирад [35]. Ҳамчунин, дидгоҳи муҳаққиқ оиди ироаи портрети персонаж ниҳоят ҷолиб ва муфид аст. Бо таъя ба дарёфту хулосаҳои эшон оиди офариниши персонаж ва ироаи портрет ҳангоми таҳлили масъалаи паралипсис ва баррасии персонажҳои лаҳзай метавон ба натоиҷи муҳим даст ёфт.

Паҳлуҳои гуногуни масъалаи замони бадеӣ ва замони таърихӣ дар маҷмуаи мақолаҳои «Маърифати замон» низ баррасӣ шудааст [55]. Муҳаққиқ А. Раҳмонов дар силсилатаҳқиқоти худ осори мансури солҳои 70-80-уми асри XX-ро баррасӣ намуда, категорияи замонро дар маҷмӯъ бо мақону фазои асар ба таҳлил кашидааст. Зимни таҳлил ба осори Кӯҳзод низ пардохта, ба созмони сохтори замони дар романи «Ҳам кӯҳи баланд, ҳам шаҳри азим» баҳои баланд додааст.

Мунаққид А. Набавӣ низ дар шарҳу истифода ва тарҷумаву таҳлили назарияҳои формалистӣ муваффақ будааст. Аз ин рӯ, масъалаҳое, ки эшон матраҳ намудааст, то андозае ба бахши назарии мавзӯи мо марбут буда метавонад [47]. Аз ҷониби дигар, А. Набавӣ аз оғози фаъолияти эҷодии Ҷ. Кӯҳзод то имрӯз ба осори ин нависанда таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, дар шакли гузоришу мақолаҳо интиқод, пешниҳод ва хулосаҳои худро ибраз доштааст. Навиштаҳои эшонро дар бойгонии рӯзномаи «Адабиёт ва санъат», маҷаллаи «Садои Шарқ», ё зимни маҷмуаи мақолаҳо метавон мушоҳида кард [49; 50; 39].

Дар монографияи муҳаққиқ М. Хоҷаева «Масъалаҳои сабқшиносӣ» низ баъзе мабҳасҳои марбут ба қисми мо матраҳ гардидааст [70]. Масалан, мулоҳизаҳое, ки эшон дар қисмати вобаста ба симои муаллиф баён намудааст, ба хусусиятҳои нарратор ва наррататор, ки дар қисми ҳозир баррасӣ карда мешавад, алоқаманд мебошад.

Таҳлили муфасссали масъалаи замону мақон бошад, дар таҳқиқоти муҳаққиқ Ш. Солеҳов ба ҳуҷҷаи инъикос ёфтааст. Эшон дар «Поэтикаи жанри ҳикояи солҳои 70-80 қарни XX (масъалаи замон ва мақони бадеӣ)» ба ҷиҳатҳои назарии ин мабҳас пардохта, дар мисоли таҳлили ҳикояҳои нависандагони муосир масъаларо равшан кардааст [63]. Албатта, бояд гуфт, ки Ш. Солеҳов масъалаи замону мақонро ҳамчун «хронотоп» дар назар доштааст ва ин бо масъалаи замону мақон дар нарратология тафовути кулӣ дорад. Аммо равиши таҳлил, муносибати муҳаққиқ ба аҳаммияти ин равиш, муайян намудани қабатҳои замони, мутобиқати хусусиятҳои замону мақон, вучуди замони мутасаввир дар сюжет, сахнаи амал ва дидгоҳи мақони дар нарратология

иртиботи зиёд дорад. Ва ин робита тасодуфӣ ҳам нест. Масъалаи хронотоп, ки дар таҳқиқоти М. М. Бахтин пешниҳод ва баррасӣ карда мешавад, бо гузашти замон такмил шуда, тибқи дидгоҳи сохторгароёни аврупоӣ навъе таҳрирро аз сар мегузаронад [18]. Чун сарчашмаи наздиктарини нарратология сохторгароист, масъалаи замону макон низ аз сохторгароён ба нарратологҳо мерос монда, мувофиқи талаботу усули ин назария тағйироте пайдо намудааст. Аз ин рӯ, таҳқиқоти Ш. Солеҳовро метавон ҳамчун навъе таҳлили заминавӣ муаррифӣ намуд, ки бо такомул бахшидан ба он мешавад то таҳлили нарратологӣ роҳ ёфт.

Ҳамчунин, дар рисолаи мазкур Ш. Солеҳов дар қатори осори нависандагони дигар чанде аз ҳикояҳои Ёрун Кӯҳзодро низ таҳлил намуда, ба сатҳи танзиму мутобиқати замону макон дар онҳо баҳои хуб додааст [62].

Ба таври куллӣ, ишораҳо оиди равиши таҳлили насри бадеӣ ва лузуми мутобиқати нақди адабии миллӣ ба талаботи ҷаҳонӣ дар навиштаҳои устодон М. Шакурӣ ва Х. Шарифов борҳо дида мешавад [81; 82; 76]. Хусусан, устод Х. Шарифов мурочиат ба равишҳои сохторгароёнро тавсия намудааст [73].

Аз муҳаққиқони хориҷӣ афроди зиёде ба масъалаи таҳлили нарратологии осори бадеӣ ва ҳатто ғайрибадеӣ тавачҷуҳ зоҳир намудаанд. Ҳар яки онҳоро баршумурдан замону фазои зиёдеро меҳаҳад. Аммо шинохтатарин муҳаққиқи нарратология, ки имрӯзҳо ҳамчун нарратологӣ классик муаррифӣ мегардад, олими фаронсавӣ Жерар Женетт мебошад. Сабаби аҳаммияти шахсияти ин муҳаққиқ дар силсилаи мақолаҳои илмиву равишшиносона ва назарияи «Гуфтумони ривой»-и ӯ мебошад [133; 131]. Назарияи «Гуфтумони ривой» намунаи корбурдӣ ва айни замон назарии таҳлили нарратологии матни ривой, дақиқтараш, роман мебошад. Ин назария яке аз аввалин ва мукамалтарин кӯшишҳо барои танзими равишҳои мухталифи нарратология будааст. Сару садоҳо атрофи ин таҳқиқи Ж. Женетт то имрӯз идома дорад. Муҳаққиқони зиёде аз манотиқи гуногуни дунё фикру мулоҳизаҳои худро роҷеъ ба ин назария баён намудаанд. Дар натиҷа, каме дертар ви роиши дубораи он бо унвони «Гуфтумони ривои и нав» интишор гардид, ки нисбатан муфасссал, дақиқ ва фарогиртар аз вирости аввал буд [132]. Ҳамин вирости дувум то ҳоло арзиши илмиву назарии

худро аз даст надодааст ва пайваста мавриди истифодаи мунаққидон қарор мегирад.

Муҳаққиқи олмонӣ, Волф Шмид низ асари пураарзиши назарӣ дорад бо номи «Нарратология» [77]. Ин назария ба хоҳири тозатар ва содатар буданаш байни нарратологҳо ва мутахассисони адабиёт маҳбубияти зиёд касб кардааст. Ж. Женетт ва В. Шмид ҳар ду усули маъруфи нарратологияро матраҳ намудаанд, аммо равиши таҳлиле, ки Ж. Женетт пешниҳод мекунад, ниҳоят печида, истилоҳоташ мураккаб, чараёни таҳлил замонбар ва иртиботаш бо фалсафаву мантиқ бештар аст. Равиши В. Шмид бошад, ба маротиб сода, аммо фарогир аст. Ӯ аксари истилоҳотро ба таври қобили фаҳм тағйир дода ё куллан иваз намудааст. Дар баъзе маворид, ҳатто ба ноҳамоҳангиҳои мантиқӣ дар назарияи Ж. Женетт ишора карда, роҳи ҳалле нишон додааст. Афзалияти назария ва равиши таҳлили В. Шмид дар қорбурдӣ буданаш зоҳир мешавад.

Бо таваҷҷуҳ ба ҳамин масъала, мо ҳам асоси назарии таҳқиқро бар равиши В. Шмид қарор додаем, аммо вобаста ба хусусиятҳои миллии маводи таҳлил ва дидгоҳи мухторамон оиди баъзе ҷиҳатҳои ин равиш, дар ҳолати зарурӣ ба назарияи Ж. Женетт муроҷиат намудаем.

Ҳамчунин, барои ошноӣ ва истифодаи судманд аз муқаддимот, мабоҳиси калидӣ ва таърихчаи пайдоишу ташаккули нарратология аз осори арзишманди Ҷ. М. Адам [86], Ф. К. Штантсел [178], В. Мартин [153], Ҷ. Пйер [159], Р. Ривара [168], М. Тулан [185], Ҳ. П. Аббот [85], М. Бал [90], М. Флудерник [121] баҳра бурдаем.

Ба масъалаи иртиботи нарратология бо сохторгароиву пасосохторгароӣ ва таъсирпазирии он аз назарияҳои дигар таълифоти Н. Фрай [126], Ҷ. Пиаже [158], Р. Барт [94], С. Чэтман [105], В. Лабов [147], А. Чипсон [134], Р. Уэлш [188], Ҷ. Каллер [111] равшанӣ андохта, заминаҳои ба вучуд омадани равишҳои таҳлилии омехтаро муаррифӣ кардаанд.

Вижагиҳо ва навъҳои зовияи дид, ки яке аз мавзӯҳои муҳим дар тадқиқоти нарратологӣ маҳсуб мешавад, тавассути муҳаққиқон В. Бут [96], П. Ҳернади [141], Д. Ҳерман [139], П. Виту [186], С. С. Лансер [148], В. Эдмистон [117], П.

Симпсон [176], С. Эммот [119], А. Рабатэл [165], С. Эрлих [118] мавриди омӯзишу баррасӣ қарор гирифтааст.

Яке аз мабҳасҳои муҳимми дигар дар нарратология масъалаи замону макон ё ба ибораи дигар, маърифати замон ва ҷойгоҳи фазои амалқард дар матни адабӣ мебошад. Баҳсҳои густардае оид ба ин мавзӯ то ба ҳол идома доранд. Таҳқиқоти марбут ба кори мо тавассути Ҷ. Зоран [190], Р. Ронен [170], Ж. Пуиён [162] ва М. Полер [161] анҷом пазируфтааст.

Масъалаи таносуби байни ровию мухотаб ва нависандаю хонанда, ҳамчунин мавқеи ақидаҳои ҳоким бар асар, ки қисмате аз баҳсҳои асосии кори моро пӯшиш медиҳад, дар пажӯҳишҳои муҳаққиқон Ш. Балли [91], Д. Кон [108], В. Фюгер [128], Л. Франкур [124], М. А. Пивоварчик [160], В. Ҷ. Бронтсваер [100], Ю. Ико [116], М. Шапиро [174], Ҳ. Шоу [175], М. Ян [143], К. Бюлер [102] ва Ҷ. Олсон [157] шарҳу баст ёфтааст.

Баҳси ҷойгоҳи сохтори асари бадеӣ дар доираи таҳлилҳои нарратологӣ, ки аз таҳқиқоти Ж. Женетт наштад гирифтааст, дар мақолаҳои илмӣ Т. А. Дийк [113] ва В. Неллес [155] аз дидгоҳи тозае тадқиқ шудааст.

Қобили зикр аст, ки вобаста ба ҳар як баҳши диссертатсия таҳқиқоти густарда тавассути муҳаққиқони номӣ анҷом ёфтааст, вале мо танҳо пажӯҳишҳоеро мавриди мутолиа ва корбурд қарор додем, ки бо мавзӯи мавриди баҳс робитаи бевосита дошта бошанд.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар доираи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи назария ва адабиёти навини форсӣ-тоҷикӣ факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон анҷом дода шуда, ба масъалаи асосии илмӣ он – «Назария ва ташаккули адабиёти навини форсӣ-тоҷикӣ, масъалаҳои танқиди адабӣ ва робитаҳои адабӣ» мутобиқат мекунад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии таҳқиқи ҳозир таҳлили амиқи романи «Ҳайҷо» бо истифода аз равишҳои корбурдии назарияи нарратология ва муайян

кардани арзиши адабӣ, бадеӣ, таърихӣ, сохторӣ, ва маънавии он мебошад барои нишон додани робитаи байни нависандаву матн, нависандаву хонанда ва матну хонанда.

Вазифаҳои таҳқиқ. Вазифаи асосии таҳқиқи ҳозир таҳлили амиқи романи «Ҳайчо» бо истифода аз равишҳои корбурдии назарияи нарратология ва муайян кардани арзиши адабӣ, бадеӣ, таърихӣ, сохторӣ ва маънавии он мебошад. Барои даст ёфтан ба мақсади мазкур як қатор вазифаҳо муайян карда ва анҷом дода шудаанд:

- мутолиаи бодикқати романи «Ҳайчо» ва берун овардани ҷузъиёти марбут ба сабки фардии нависанда;
- муайян кардани хусусиятҳои нависандаи таҷридаӣ ва нависандаи воқеӣ;
- таҳлили ҷиғунагии робитаи байни нависанда ва хонандаи роман;
- муайян намудани вижагиҳои нарратор (ровӣ) дар «Ҳайчо»;
- таъйини ҳудуди анвои дидгоҳҳо (фокализатсияҳо) дар роман;
- тарсими хатти замони роҷ дар роман ва паёмадҳои он;
- таҷзияи бузургсохтор ва хурдсохтори асар ба воҳидҳои замонӣ;
- таҳлили мабҳасҳои вобаста ба замон дар бадеият, аз қабили «эллипсис», «паралипсис» ва «ҳичрати нарративӣ»;
- ироаи арзишгузорию умумӣ ба роман вобаста ба натиҷаҳои таҳлил;
- муайян кардани ҷойгоҳи роман дар адабиёти миллӣ ва ҷаҳонӣ;
- нишон додани навоариҳои нависанда дар ҳунари офариниш ва созмондиҳии асари бадеӣ.

Объекти таҳқиқ. Объекти таҳқиқро омӯзишу пажӯҳиши адабиёти муосири тоҷик, назария ва нақди адабӣ, таҳлили нарратологии романи тоҷик ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқ. Предмети пажӯҳишро масоили марбут ба таҳлили нарратологии романи «Ҳайчо»-и Ёрун Кӯҳзод ташкил медиҳад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Асосҳои назарии таҳқиқ ба равишу усулҳои пажӯҳиши олимони ватанию хориҷӣ, чун М. Шакурӣ [79], Р. Барт [93], М. М. Бахтин [18], С. Ш. Табаров [65], Тс. Тодоров [183], Р. Мусулмониён [44; 45], П.

Лаббок [152], Х. Шарифов [74; 75], Х. Асозода [10; 12], Н. Салимов [61], В. И. Тюпа [67], Ж. Женетт [130; 132], А. Кўчаров [37], А. С. Маҳмадаминов [41], В. Е. Хализев [69], И. П. Илйин [33], С. Чэтмен [106], М. С. Имом [34; 36], А. Набавӣ [48; 50], Ш. Солеҳов [64], М. Бал [89], К. Фридеманн [125], В. Шмид [173], М. Флудерник [121], Ч. Принс [163] ва дигарон така мекунад.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Равиши таҳқиқ дар диссертатсияи ҳозир илтиқотӣ (омехта) буда, вобаста ба мабҳаси таҳлилшаванда усули гуногун ба кор гирифта шудааст. Дар бахшҳои марбут ба табиати матн равиши таҳлилу татбиқӣ, дар қисмати вобаста ба нахваи зухури нависанда дар матн равиши оморбардориву таҳлилӣ, дар робита ба мундариҷаи матн равиши таърихӣ-муқоисавӣ, барои даст ёфтан ба лояҳои гуногуни матн аз усули таҳлили равонковӣ ва маҷмуан, барои таҳлили арзишгузоронаи матни роман ба ду равиши асосии таҳлили нарратологӣ така карда шудааст. Равиши аввали таҳлили нарратологӣ ба мазмуну мундариҷа ва сохтори маънавии асари бадеӣ алоқаманд буда, равиши дувум ба сохтор ва созмони умумии асар вобаста мебошад.

Ҳамчунин, барои афзудан ба эътибори илмии диссертатсия ҳангоми таҳқиқи масъалаҳои сохтору мазмуни матни бадеӣ, бадеияти асар, моҳияти офариниши воҳидҳои хосси ривой ва навоариҳо дар ироаи матлабҳои таърихиву воқеӣ ба таҳқиқоти арзишманди назариву прагматикӣ муҳаққиқону мутахассисони ватаниву хориҷӣ муроҷиат намудаем.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Пойгоҳи асосии таҳқиқ романи «Ҳайчо»-и Ёрун Кӯҳзод (нашри соли 2015) мебошад [6]. Дар зимн, барои ба даст овардани маълумоти изофӣ оиди баъзе мабҳасҳо ва эҷоди заминаи қиёсу татбиқ романи «Бандии озод», қиссаи «Як рӯзи дароз, рӯзи бисёр дароз» ва маҷмуаҳои «Тақвими раҳгум», «Роҳи ағба», «Ҳам кӯҳи баланд, ҳам шаҳри азим», ки ҳовии қиссаву ҳикояҳои гуногун ҳастанд, ҳамчун маводи таҳлил интихоб карда шуданд.

Монографияҳои «Нарратология» аз В. Шмид ва «Nouveau discours du recit» (Гуфтумони ривои наф) аз Ж. Женетт ҳамчун заминаи назарии таҳлили роман ба кор гирифта шудаанд, аммо ба хотири ҷой доштани вижагиҳои милливу

фарҳангӣ, дар мавридҳои зарурӣ ба маводи назарии адабиётшиносии тоҷик низ муроҷиат намудаем.

Навгони илмӣ таҳқиқ. Ба қор гирифтани равишҳои таҳлили нарратологӣ дар таҳқиқи асари бадеӣ то имрӯз дар нақди адабӣ ва умуман дар адабиётшиносии тоҷикӣ собиқа надошт. Таҷзияи матни бадеӣ ба воҳидҳои замонӣ, тарсими ноҳамоҳангҳои замони бадеӣ ва таносуби он бо замони воқеӣ, масъалаи ҳаракати воҳидҳои ривой дар осори гуногуни нависанда, образи хонандаи ормонӣ аз назари нависанда, образи нависандаи таҷридӣ дар тасаввури хонандаи воқеӣ, тафовути нависандаи воқеӣ аз нависандаи таҷридӣ ва фарқи нависандаи таҷридӣ аз нарратор (ровӣ), масъалаи асолати қуниш ва воқеа дар асари бадеӣ-таърихӣ, робитаи мутақобили сегонаи «мундариҷа – сабқ – сохтор» аз ҷумлаи мабҳасҳои сершумори таҳқиқоти ҳозир ҳастанд, ки ҳамагӣ самтҳои нави таҳлили асари бадеиро муаррифӣ намуда, арзиши таҳқиқи бисёрҷонибаро ба ҳубӣ инъикос менамоянд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. «Ҳайҷо» як майдон ё қонуни ақидагии нависанда ва оинаи тамоми намои ҷараёни тафаккури ӯ буда, муҳтавои машғалаҳои фикрии ҷандинсолаашро равшан менамояд.

2. Романи «Ҳайҷо» ҳулосагунае аз тамоми осори Ёрун Кӯҳзод мебошад. Марҳилаҳои ташаккул ва таҳаввули ҳунари нависандагии ӯ дар саҳифаҳои ин роман пурра инъикос ёфтааст.

3. Дар мисоли таҳлили «Ҳайҷо» собит мешавад, ки сабки фардии нависанда ба сохтори асар муассир буда метавонад.

4. Дар роман як ҳатти асосии сюжет ҳаст, аммо ду ҳатти замони асли қанори ҳам пеш бурда мешавад. Нависанда ба таври ноаён, вале қатъӣ хонандаро ба муқоисаи ду давраи таърихӣ фаро меҳонад.

5. «Ҳайҷо» пойгоҳи таҳаввули тафаккури таҳлили хонанда мебошад.

6. Бо вучуди сохтори замони сода, муҳтавои исто, сабки вижаи нигориш, тарзи ҳосси офариниши унсурҳои сюжет ва равиши мутафовити ироаи матлаб

«Ҳайчо» асари бадеии мураккаб ва маводи хуб барои таҳлилҳои интиқодиву тафсирист.

7. Забони асар, тарзи ироаи матлаб, хусусиятҳои сабкӣ ва наҳвии роман дар маҷмӯи типи тозаии насри бадеиро ба вуҷуд овардаанд, ки ба навъи насри «ҷараёни сайёли зеҳн» шабоҳати зиёд дорад, аммо дараҷаи воқеиятгароӣ дар «Ҳайчо» бештар аст.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Таҳқиқоте, ки дар диссертатсияи ҳозир анҷом дода шуд, дидгоҳи тозаеро ба адабиёти бадеӣ, хусусан насри бадеӣ боз мекунад. Усулу равишҳои таҳлили нарратологӣ, ки ин ҷо муаррифӣ ва созгорсозӣ шуд, дар таҳқиқоти матншиносона ва таҳлилии муҳаққиқони соҳа судманд хоҳад буд. Меъёрҳои барои таҳлили романи Ёрун Кӯҳзод вазъшуда ҳамчун улғуи таҳлили илмӣ корбурдӣ аҳаммияти худро дар даври муосир гум нахоҳад кард. Муҳимтар аз ҳама, мулоҳизаҳо оид ба бахши истилоҳоти назарияи «Гуфтумони ривой»-и Ж. Женетт ва қисмати марбут ба хусусиятҳои нарратор дар назарияи «Нарратология»-и В. Шмид аҳаммияти байналмилалӣ дошта, барои заррае инкишоф ёфтани илми нақд мусоидат менамоянд.

Ҳар фасли алоҳидаи ин таҳқиқ метавонад ба сифати меъёри ҷудогонаи таҳлили матн хидмат намуда, яке аз ҷиҳатҳо ё хусусиятҳои асари бадеиро ба таври амиқ ба тадқиқ гирад. Ҳарчанд дар диссертатсия асари мансур баррасӣ карда шудааст, вале имкониятҳои равиши мазкури таҳлил фарогир буда, барои омӯзиши осори манзуми бадеӣ низ сидқ мекунад.

Маводи дар натиҷаи таҳқиқ ба даст омада метавонад дар таълифи монографияҳои миллии назарияи адабиёт, фарҳангҳои тафсирии адабиётшиносӣ, мақолаҳои таҳассусии энциклопедӣ, китобҳои дарсии донишгоҳӣ барои нақди адабӣ, мақолаҳои илмӣ марбут ба фаъолияти эҷодӣ, ҳунари нависандагӣ, навовариҳо ва сабки фардии Ё. Кӯҳзод, муфид бошад. Ҳамчун намунаи яке аз равишҳои таҳлили матни бадеӣ дар даври лексияҳои нақди адабӣ ё назарияи адабиёт дар донишгоҳҳо метавонад мавриди истифода қарор гирад.

Мутобиқати мавзуи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи «Таҳлили нарратологии романи тоҷикӣ (дар мисоли «Хайчо»-и Ёрун Кӯҳзод)» барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ пурра ба шиносномаи ихтисоси илмӣ 6D 020500 – Филология (6D 020501 – Адабиёти тоҷик) мутобиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Мавзӯ ва масъалаҳои асосии таҳқиқот аз ҷониби роҳбари илмӣ муайян гардида, таҳқиқоти илмӣ ва натиҷаҳои бадастовардаи докталаб дар мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар чаласаҳо, конференсияҳо ва инчунин дар кори диссертатсионӣ инъикос ёфтаанд. Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқи хусусиятҳои бадеии романи «Хайчо», таҳаввули шахсияти адабии Ёрун Кӯҳзод ва таҳлили насли муосири тоҷик зоҳир мегардад. Дар доираи таҳқиқот унсурҳои маъмултарини сужавӣ, хусусиятҳои услуби ривоят, услухи офариниши характерҳо ва образҳо, вижагиҳои сабии романҳои таърихӣ ва инчунин нақши хусусиятҳои фазой-замонии ривоят дар ташаккули сабки эҷодии инфиродии Ё. Кӯҳзод мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Масъалаҳои назарии гуногуни марбут ба сохтору маънои осори мансур дар Конференсияи байналмилалӣ «Устод Айни ва масъалаҳои равобити адабӣ» дар Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Душанбе, 2018), конференсияи байналмилалӣ «Соти Улуғзода ва адабу фарҳанги миллий» бахшида ба 110-солагии Сотим Улуғзода дар Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Душанбе, 2021) ва дар конференсияҳои ҳафтаи илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Душанбе, солҳои 2016-2019) дар шакли гузориш матраҳ карда шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Муҳтавои асосии диссертатсия дар 10 мақолаи муаллиф дар маҷмуаҳои илмӣ, маводи конференсҳои байналмилалӣ, ҷумҳуриявӣ ва донишгоҳӣ ба нашр расидаанд. Аз инҳо 4 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор ёфтаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, 15 фасл, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ, рӯйхати адабиёт ва нашри таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия иборат аст. Ҳаҷми кор 191 саҳифаро ташкил додааст.

БОБИ I

АСОСҲОИ НАРРАТОЛОГИЯ ҲАМЧУН НАЗАРИЯИ МУОСИРИ ТАҲЛИЛИ МАТН

1.1. Матни бадеӣ аз дидгоҳи нарратология

Илми адабиётшиносии муосир пойгоҳи густардаест барои таҷрибаҳои мухталифи таҳқиқӣ ва аз муҳаққиқони соҳа пӯшида нест, ки дар кори таҳлили матни бадеӣ равишу усули як назарияи хос наметавонад фарогир ва муфид бошад. Барои омӯзиши амиқ ва таҳлили гуногунҷабҳаву ҷиддии матн бояд аз назарияҳои мутафовит истифода шавад, то хусусиятҳои муҳимми калидӣ аз назар берун намонанд. Аз ин рӯ, имрӯзҳо омӯзиши матни бадеӣ танҳо бар дӯши адабиётшиносӣ набуда, аз улуми ҳамчавор, мисли забоншиносӣ, семиотика, семантика, фалсафа, равоншиносӣ, равонковӣ ва ғайра низ кумак гирифта мешавад. Дар роҳи кӯшиш барои танзими ин робитаи байноилмӣ ва таъйини маҳдудҳои муфиди истифода аз манобҳои беруна барои муҳаққиқи адабиёт, аввалин қавонини назарияи нарратология шакл гирифтааст. Нарратология дар ҳавзаи назарияи адабиёт, ки соҳаи муҳимми илми адабиётшиносӣ маҳсуб мешавад, ба вучуд омада, омезиши муваффақи улуми адабӣ, забонӣ ва фалсафиро ироа менамояд.

Маънии луғавии калима, ки аз феъли англисии «narrate» сохта шудааст, «нақл кардани воқеа ё ривоят» – «to tell a story» мебошад [197, 973]. Вожаи «нарратология» аз солҳои 60-уми асри XX тавассути таҳқиқоти Ролан Барт ва Клод Бремон дар нақди адабӣ роиҷ шуда, соли 1969 аз ҷониби Тсветан Тодоров ҳамчун истилоҳ тасбит гардидааст [182, 23]. Назарияи мазкур нисбатан «ҷавон» ва тоза буда, аз дидгоҳҳои гуногун таҳқиқ карда мешавад ва пайвасти ҷусторҳои нав ба доираи мафҳуми он илова мегардад. Аз ин рӯ, пиромуни маънии истилоҳии нарратология мулоҳизаҳои зиёд мавҷуд аст, ки ҳар кадом ҷиҳати хосе аз назарияро бунён қарор дода, бар пояи он таърифе дигар пешниҳод

намудаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқи амрикоӣ, Ч. Принс чунин шарҳи истилоҳиро пеш овардааст: «Нарратология моҳият, шакл ва вазифаҳои матни ривой (воқеа)-ро меомӯзад... дақиқтараш, муайян мекунад, ки мутуни ривоии мухталиф чӣ умумият ва фарқиятҳо доранд...» [198, 66]. В. Шмид, муҳаққиқи олмонӣ таърифе ҷомеъ ва мухтасар баён кардааст, ки дар воқеъ, муносиб менамояд: «Нарратология назарияи ривоят (повествование) аст» [77, 10].

Бояд зикр кард, ки ин ҷо калимаи ривоят дар нисбат ба нарратология ба маънии роиҷи худ дар забони тоҷикӣ, яъне «нақли мактуби ҳодисаи таърихӣ» истифода нашудааст. Манзур аз ривоят маънии аслии калима аст, ки дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чунин омадааст: «ривоят: нақл кардани сухан ё хабар аз қавли касе; достон, қисса, нақл» [194, 137]. Дар робита бо ҳамин маънии аслии калима аст, ки мунаққидони адабии Эрон истилоҳи нарратологияро ҳамчун «ривоятшиносӣ» тарҷума ва қабул кардаанд. Бо таваҷҷуҳ ба пешинаи маънавии калимаи «ривоят» дар забони тоҷикӣ, қабул кардани он ҳамчун тарҷумаи муваффақ барои истилоҳи «нарратология» кори ниҳоят душвор аст, аз ин рӯ, феълан истилоҳоти калидиро бидуни тарҷума ба қор мебарем, то дар натиҷаи машварат ва таҳқиқ ба қарори муайяне бирасем.

Мувофиқи назари В. Шмид тамоми мутуни мактуби ғайритасвириро метавон ба ҳавзаи нарратология шомил кард. Яъне, вақте матн дар доираи воқеияте, ки тасвир ёфтааст, ҳодисаи муайянеро нақл мекунад ва он ҳодиса дар навбати худ аз сохтори замони пӯё бархӯрдор аст, бешак метавон онро ривоят (нарратив) номид [77, 10]. Ба ибораи дигар, ҳар матне, ки дар он аз анҷом ёфтани амале аз тарафи ғоиле дар замони муайян хабар дода мешавад, мисли роман, ҳикоя, достон, ҳатто мутуни таърихиву фалсафӣ ва маҷмуи ахбори рӯзҳои ахир метавонад мавриди таҳлили нарратологӣ қарор гирад. Вале матнҳои тасвирӣ, мисли ироаи портрет, ручӯи лирикӣ, тасвири маҳзи манзараи баҳори кӯҳистон бидуни шарҳу эзоҳи эҳсосоти шахсии нависанда нарратив маҳсуб намешаванд.

Албатта, бояд қайд кард, ки ҷудо аз дидгоҳи В. Шмид дар бораи ҳудудҳои матни нарративӣ таҳқиқоти фаровон анҷом ёфтааст ва ҳар назарияпардоз меъёри мутафовите барои муайян кардани нарративӣ ё ғайринарративӣ будани матн

таъйин кардааст. Аз ҷумла, Ж. Женетт муътақид аст, ки танҳо матнҳои адабии бадеиро бояд нарративӣ ҳисобид [30, 287]. Дар ҳар сурат, ба муҳимтарин нишонаҳои матни ривои бадеӣ ишора мекунем, то хусусиятҳои назарии маводи қорамон дар даст бошад ва заминаи таҳлил фароҳам ояд.

Нишонаи аввалини матни бадеӣ, нарративӣ (ривой) будани он аст. Мушаххас кардани хусусияти нарративӣ доштани матн ба сохтори ривои он бастагӣ дорад. Яъне, вақте дар асари бадеӣ воқеа нақл карда мешавад ва дар он воқеа рӯйдодде тасвир ёфтааст, пешорӯйи мо матни нарративӣ қарор дорад.

Вобаста ба масъалаи сохтори матни бадеӣ академик М. Имомзода ақидаи ҷолиберо баён намудаанд, ки ба дидгоҳи нарратологҳо оид ба моҳияти матни бадеӣ ё нарратив қаробати назаррас дорад:

«Воқеаҳои дар асари бадеӣ тасвиршаванда, ки сюжетро ба вучуд меоранд, байни ҳамдигар муносибати гуногун доранд. Дар баъзе ҳолатҳо дар асари бадеӣ як воқеа ё як лаҳзаи ҳаёт тасвир меёбад ва сюжет низ дар асоси ҳамин як воқеа сохта мешавад. Дар айни замон, сюжетҳое низ ҳастанд, ки аз маҷмуи воқеаҳои баробарҳуқуқ бунёд ёфта, ҳар яке ибтидову интиҳо дошта бо роҳи худ инкишоф меёбад. Дар ин ҳолат як воқеа сабабгори пайдоиши дигаре намегардад ва онҳоро равобити замонӣ ва мақонӣ бо ҳам мепайвандад» [35, 8].

Бо таваҷҷуҳ ба нуқоти боло тарҳи сохтори ривои матн бояд чунин бошад: **дигаргунӣ: рӯйдод → воқеа → асари бадеӣ → матни нарративӣ**. Аз ин тарҳ бармеояд, ки рӯйдод ҳастаи матни нарративӣ аст. Манзур аз истилоҳи рӯйдод дар ин замина, тағйир пазируфтани ё дигаргун шудани ҳолати аввалия дар занҷираи воқеаҳои мавриди назар мебошад. Масалан, тағйир пазируфтани ҳолати равонии персонаж: иваз шудани ақида, дарки мушкили калидии ҳаёташ, ғалаёни эҳсосот ва ҳолатҳои мушобеҳ ҳар як рӯйдод махсус мегардад, ки вобаста ба навъи рӯйдод нависанда воқеаҳоро интихоб карда, дар ҳатти сюжет қанори ҳам мечинад. Ҳамчунин, рӯйдод метавонад фаротар аз тағйирпазирӣ ҳолати равонии персонаж бошад; дар романи таърихӣ ба сари қудрат омадани амири нав ё кушта шудани валиаҳд ва ё хиёнати вазири одил ҳама рӯйдод аст; дар романи тарҷумаиҳолӣ ҳатми донишгоҳ, оиладор шудан, ҷопи аввалини китоб ва ғ. низ

рӯйдод мебошад. Яъне, новобаста аз ботинӣ ё берунӣ будани дигаргунӣ дар ҳолати персонаж ё дар фазои куллии асар, паёмади он ҳамеша рӯйдод аст.

Барои он ки тамоми ҷузъиёти ночиз ҳам рӯйдод махсуб нашавад, шароите тадвин шудааст, ки дар кори муайян кардани ҳастаи ривоии асар кумак менамояд. **Аввалин шарти** ба вучуд омадани рӯйдод муҳимияти дигаргунӣ аст. Агар дигаргунӣ, ки дар заминаи он рӯйдод ба вучуд меояд, муҳим ва ҳалқунанда набошад, пас рӯйдод дар қор нест ва мо бо саҳнаи навбатии пурқунандаи ҳатти сужет сарукор дорем. Албатта, аҳаммияти ҳар дигаргунӣ дар миқёси асари бадеии марбут муайян карда мешавад; тамоми меъёрҳои таъйинқунанда бояд бо воқеияти бадеӣ дар таносуб бошанд.

Шарти дувум, ғайримунтазира ва ногаҳонӣ будани дигаргунӣ аст. Ҳолатҳои маъмулии рӯзмара, монанди субҳона қардан ҳар саҳарӣ ё ҳар субҳ мағалқунон ба мактаб рафтани хонандагон рӯйдод нест, зеро ин воқеиятест, ки мо ҳамагӯза рӯбарӯяш ҳастем. Ҳолатҳои ғавқулодае, ки занҷираи мантиқии таҳаввули воқеиятро вайрон меқунанд, ё робитаи иллату маълулии ҳаводисро ба ҳам мезананд, ғайримунтазира махсуб мешаванд, мисли: боридаи барф дар чиллаи тобистон, баъди як муддат зиндагии воқеан хушбахтона, бидуни пешинаи ҷанҷолӣ аз ҳам ҷудо шудани зану шавҳар ва мавридҳои мушобех. Мусалламани, ҳолатҳои дар назар дошта шудааст, ки имкони вуқӯи онҳо дар воқеияти ҷорӣ ё воқеияти бадеии мавриди назар вучуд дорад, на ҳолатҳои фаровоқеӣ ё афсонавӣ.

Шарти севум, паёмаднокии дигаргунӣ мебошад. Яъне, баъди ба вуқӯъ пайвастанӣ рӯйдод ҷӣ гуна паёмадҳои дар раванди тафаккур ва фаъолияти минбаъдаи персонаж ба мушоҳида мерасад. «Паёмади маърифатӣ ва тағйирёфтани дидгоҳҳои қаҳрамон ба гунае дар ҳаёти ӯ муассир хоҳад буд» [77, 19]. Пас, агар дигаргунӣ ҳеҷ паёмаде барои персонаж надошта бошад, он рӯйдод нест.

Шарти чаҳорум ба вучуд омадани рӯйдод дар асари бадеӣ бебозгашт будани дигаргунӣ ба амал омада мебошад. Агар дигаргунӣ ба дараҷаи кофӣ тафаккуру аъмоли персонаж ё фазои умумии асарро фаро гирифта ва тағйир дода

натавонад, ё баъди тағйирот ҳолати қабл аз дигаргунӣ беҳтар пиндошта шуда ба он баргашта шавад, чунин маврид рӯйдод махсуб намешавад.

Шарти панҷум нотакрор будани дигаргунӣ аст. Агар дигаргунӣ пайваста такрор шавад, ҳатто дар ҳолати бебозгашт буданаш, рӯйдод ба шумор намеравад. Мисол, агар нафаре боре рӯзи таваллуди худро дар Моҳ чашн гирад, ин рӯйдоди бузургест дар ҳаёти шахсиаш; агар ҳар сол рӯзи таваллудаширо дар Моҳ гузаронад, ин ҳодиса ба воқеияти ҷорӣ мубаддал мегардад.

Ҳамаи панҷ шароити мазкур барои тамоми рӯйдодҳо ҳатмӣ нест. Мавридҳои ба миён омадани мумкин, ки як ё ду шарт бар онҳо сидқ накунад. Вале аслитарин нишондиҳандаи рӯйдод ду шарти аввал, муҳиммият ва ғайримунтазира будани дигаргунӣ мебошад. Инчунин, ҳангоми баррасии моҳияти дигаргунӣ дар асари бадеӣ набояд фаромӯш кард, ки рӯйдод дорои хосияти дараҷанокӣ аст ва дигаргуниҳо метавонанд рӯйдодде комил ё ҷузъӣ бошанд. Оид ба меъёрҳои муайянкунандаи хусусиятҳои дигаргунӣ ва рӯйдод бисёр мутахассисон изҳори ақида намудаанд, ки ҷолибтарини онҳо дидгоҳи В. И. Тюпа буда, барои рӯйдод танҳо се хосият баршумурдааст [66, 25-26]. Азбаски асосҳои фалсафии дидгоҳи Тюпа бо назарияи мавриди баҳси мо мутафовит аст, аз баррасии муфассал даст мекашем.

То ин ҷо муайян кардем, ки нишонаи нахустини матни бадеӣ нарративӣ будани он ва шарти ба вучуд омадани матни бадеии нарративӣ дорои сохтори мутафовит буданаш мебошад. Сохтори мутафовит дар он ифода меёбад, ки асари бадеӣ бояд муташаққил аз занҷираи воқеаҳои ба ҳам марбут бошад ва меҳвари ҳар воқеа бояд рӯйдодде бошад, ки ҳастааш дигаргунист; ва дигаргунӣ маршрут бар чанд маврид аст, ки баршумурда шуд.

Нишонаи дувуми бадеияти матни ривой мутахаййил буданаш аст. Ба ин маъно, ки ҳаводиси тасвиршуда дар матн дар олами воқеӣ ҳақиқат надошта бошанд. Масалан, роман ё ҳикоя тахайюлист, чунки зоидаи тахайюли нависанда аст ва оламе, ки дар матни бадеӣ тасвир мешавад, ба ҳеч вачҳ воқеияти хориҷ аз фазои асар надорад. Албатта, мушкил пеш меояд, ки қазияи романҳои таърихӣ ё романҳои тарҷумаиҳолӣ ва бар асоси ҳодисаҳои воқеӣ навишташуда чист;

дуруст аст, ки ин навъи асарҳо маъмулан ҳаводиси олами воқеиро бозгӯӣ мекунанд, вале аз дидгоҳи нависанда нигошта мешаванд, ки дар ин ҳолат аз радди пойи тафаккури идеологӣ ва бардоштҳои мантиқии муаллиф ҳолӣ нестанд. Ба ҳамин хотир, ин даста асарҳо бозофаринии олами воқеӣ дар чаҳорчӯби воқеияти бадеист, ки амалан тавассути таҳайюли нависанда анҷом мепазирад. Бояд гуфт, ки манзур аз таҳайюлӣ фантастикӣ ё фаровоқеӣ будани асар нест. Мафҳуми мутаҳаййилро ҳамчун «мимесис»-и Арасту қабул бояд кард. Мимесис аз дидгоҳи Арасту тасвири воқеиятест, ки дар чаҳорчӯби мимесис сохта шудааст ва берун аз он вучуд надорад [137, 6-10]. Аҳаммияти мимесис дар он аст, ки бо ҳеч воқеияте шабоҳати айнӣ надорад, вале ҳодисаву воқеаҳои таркиби он чунон канори ҳам чида шудаанд, ки аз рӯйдодҳои олами воқеӣ фарқ намекунанд ва мухотабро комилан мутаассир менамоянд.

Муҳимтарин нишонаи мутаҳаййил будани матни бадеӣ овардани портрети ботинӣ ё ҷараёни тафаккури персонаж тавассути нависанда мебошад. Бешак, ин қисмати асар зоидаи зеҳни нависанда аст, зеро ҳеч кас наметавонад аз фикру ҳаёл ва ҳолати равонии каси дигар комилан ва яқинан бохабар бошад [109, 109]. Ҳамин ҳолат дар офариниши персонажҳои таърихӣ низ дида мешавад. Ҳангоми тасвир нависанда ҳатман ҷузъиёте аз худ меафзояд, ҳарчанд ночиз ҳам бошад ва ин дахлу тасарруф боиси вучуди фарқият байни персонаж ва прототип мегардад. Ба ҳамин хотир, персонаж ба ҳеч ваҷҳ наметавонад инсоне воқеӣ аз олами воқеӣ бошад. Аз ин мабҳаси калидӣ бармеояд, ки вақте персонаж воқеӣ нест, пас ҳодисаҳое, ки ба ӯ иттифоқ меафтанд, ҳамчунон воқеӣ нестанд. Воқеаҳои таърихӣ, ки дар осори бадеӣ оварда мешаванд, бозсозии воқеият аст аз тарафи нависанда. Яъне, на худӣ воқеият, балки яке аз вариантҳои мумкинӣ он аст.

Нишонаи севуми бадеияти матни ривой зебоишиносона буданаш мебошад. Мутунеро метавон дид, ки дорои ду нишонаи қаблӣ ҳастанд, вале бидуни нишонаи севум бадеияти онҳо зерӣ суол меравад. Манзур аз зебоишиносона будани матн чист? Матн бояд тавре навишта шуда бошад, ки хонанда барои дарки он тамоми нерӯҳои мудрикашро сафарбар намояд: ҳам қувваи ақлу идрок, ҳам эҳсосот. Ин ҷо робитаи мавзуву шакл ва мазмуну сохтор дар якҷоягӣ бояд

дида ва ҳис карда шавад. Махсусан, қайд кардан зарур аст, ки барои ҳосил шудани матни зебоишиносона аслан шарт нест, ки нависанда фикрашро «зебо» ё «ғайримуқаррарӣ» баён кунад. Кофист, ки услуби нигориши асар хонандаро чазб кунад, авҷу уфтҳои сюжет ба гунае танзим шавад, ки мавридҳои дорои аҳаммиятро барҷаста нишон диҳад, порчаҳои пӯё бо порчаҳои собит бояд пайваста ҳамдигарро иваз кунанд, то асар хушку тасвириву вазнин ё зиёда пуркуниш ва сабук набошад. Аз ҷониби дигар, сӯистифода аз саноеи бадеӣ ва услуби мутакаллиф хонандаро хаста намуда, аз самимияти асар кам мекунад.

Дар ҳар сурат, дорои нишонаҳои мутахаййил ва зебоишиносона будани асари бадеӣ ба қабул ва дарки он таъсири зиёд дорад. Ин ду хусусият асарро аз олами берунӣ ҳифозат карда, дар ҳолаи воқеияти бадеии ривой нигоҳ медоранд, ки чунин равиш навъе ошноизудой буда, таваҷҷуҳи хонандаро ҷалб менамояд. Азбаски ин ду хусусият робитаи асарро бо олами воқеӣ сушт мекунанд, диққати хонанда бевосита ба ҳуди асар, ба сохтору мазмун маътуф мешавад ва ӯ саъй мекунад бо истифода аз аломатҳои дохили матн, бидуни ирҷоъ ба манбаъҳои фароматнӣ, нуктаҳои ногуфтаи нависандаро фаҳмад ё кашф намояд.

Аз ин баррасии мухтасар маълум шуд, ки матни бадеии ривой дорои хусусият ва нишонаҳост, ки онро аз матнҳои дигар навъ ҷудо мекунанд ва меъёрҳои заруриро барои анҷоми ин кор нарратология пешниҳод намудааст. Пеш аз шурӯъ кардани таҳлили нарратологии матни бадеӣ ҳатман бояд ба мавридҳои боло ручӯъ кард, зеро агар маводи мавриди назари мо ба меъёрҳои номбурда мувофиқ набошад, татбиқи кулли назария бар он ғайримантиқӣ ва ҳолӣ аз ғоида хоҳад буд.

1.2. Равишҳои асосии таҳлили нарратологӣ

Зиёд шудани таваҷҷуҳи муҳаққиқон ба омӯзиши нарратология боис шуд, ки дар асри XX назарияҳои мухталифи бешумор оид ба ин мабҳаси илм ба вучуд ояд. Албатта, ҳар як аз ин назарияҳо равиши мутафовити таҳлилро пешниҳод менамояд, чун бо тақя бар усули гуногуни нарратология матраҳ шудааст.

Барҷастатарини он назарияҳо, ки дар ташаккули нарратология нақш доштаанд ва равишҳои мушаххаси коркарди матнро ироа кардаанд, тибқи тартиби марҳилаи таҳаввул ва бартарияти замонӣ аз ин қароранд:

Назарияҳои формалистони рус. Формализми русӣ навъе кӯшиши қатъӣ барои танзими таърих ва назарияи адабиёт ба сифати улуми мустақил мебошад. Аз миёнаи солҳои 1910 сар карда, адабиётшиносон, забоншиносон ва фолклоршиносони ҷавон дар ду гурӯҳи нимарасмӣ ОПОЯЗ ва МЛК (Ҷамъияти петроградӣ оид ба омӯзиши забони шоирона ва Маҳфили забоншиносии Москва) фаъолият оғоз намуданд. Ин ду гурӯҳ харчанд дар заминаи ақоиди ҳамгун амал намуда, таҳқиқот анҷом медоданд, равишҳо ва дидгоҳҳои онҳо аз ҳам фарқи кулӣ дошт [27, 14], аз ин рӯ, муносибати хуби самаранок байни онҳо вучуд надошт. Новобаста аз бархӯрдҳои мутафовит, нуктаҳои атф ва шабоҳатҳои низ дар таҳқиқоти ин ду мактаб вучуд дошт, ки ба итминон онҳоро усули ягонаи формализми русӣ метавон ҳисобид. Усули мазкур иборатанд аз:

- муқоиса ва тақобули забони шоирона (бадеӣ) бо забони корбурдӣ (омафаҳм);
- санъати суҳанро шакли дигаргуншудаи забони рӯзмарра ҳисобидан;
- эъломи аҳаммияти бештари «чигунагӣ» ва «чарой» дар санъат (на «чӣ?» ва «барои чӣ?»);
- талабот барои омӯзиши мустақил ва новобастаи адабиёт. Адабиёт набояд ҳамчун натиҷаи омилҳои берунӣ, мисли ҷараёнҳои сиёсӣ ё ҳолатҳои равонӣ баррасӣ гардад, балки ҳамчун падидаи мухтор бояд ба таври мустақил мавриди таҳқиқ қарор гирад;
- кӯшиши ба ҳам наздик намудани забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ;
- кӯшиш барои ба илми ҷиддӣ табдил додани адабиётшиносӣ [54, 320].

Тавре аз ин усул бармеояд, муҳимтарин таъсире, ки формализми русӣ метавонад ба ташаккули нарратология дошта бошад, иборат аст аз кӯшиши ба ҳам наздик намудани забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ. Усули дигар низ то андозае муассир ҳастанд, вале талфиқи равишҳои забоншиносӣ ва

адабиётшиносӣ дар нарратология ба хубӣ дида мешавад ва яке аз омилҳои корбурди муаррифӣ шудани назарияи мазкур мебошад.

Назарияи «мантиқи муколама»-и М. М. Бахтин. Файласуф, фарҳангшинос, муҳаққиқ ва мунаққиди шаҳри адабиёт – М. М. Бахтин дидгоҳҳои гуногуни тоза ва ҷолиберо дар илми нақду адабиётшиносӣ матраҳ намудааст. Дар катори дигар ақидаҳои арзишмандаш масъалаи «мантиқи муколама» сарчашмаи кӯшишҳои муҳталифи адабиву фалсафӣ ва равшаншиносона гардидааст. Масъалаи «муколама»-ро М. М. Бахтин дар мисоли таҳлили осори Ф. Достоевский баррасӣ намудааст. Ў қайд мекунад, ки афкори инсонӣ ҳамеша бо тафаккури бегона дар шакли матнҳои гуногун робита ва таомул дорад. Дар навбати худ, варои ҳар як матн низоми забоние вучуд дорад, ки аз забони гурӯҳҳои сершумори иҷтимоӣ таркиб ёфтааст. Муҳаққиқ бо коркард ва таҳлили матн саъй мекунад матне дигар офарад – матни баҳодиҳанда ба матни мавриди таҳлил. Ба ин восита байни нависанда ва хонандаи матн навиё муколама ба вучуд меояд. Аммо бояд гуфт, ҳуди нависанда низ вучуди навиё робитаи мутақобиларо бо муҳотаби ормоние, ки ҷараёни тафаккурашро комилан дарк менамояд, дар назар гирифтааст. Бо таваҷҷуҳ ба ин, муколама аз дидгоҳи М. М. Бахтин танҳо байни нависандаву хонанда ё нависандаву муҳаққиқ мунҳасир наменонад. Мавқеаҳои дигари дохилиматнӣ низ вучуд доранд, ки тарафи муколама шуда метавонанд [18, 297-325]. Масалан, вучуд дорад муколамаи байни нависанда ва қаҳрамони асар, ё байни ҳуди қаҳрамонони асар ва амсоли он [18, 72-233].

Назарияи «муколама»-и М. М. Бахтин ҳамчун яке аз усулҳои ҳатмии нарратология имрӯзҳо дар таҳлили матни бадеӣ ба кор бурда мешавад. Албатта, дар фаҳму шарҳ ва бознигариӣ ин назария дигаргуниҳои кулӣ иттифоқ афтодааст ва дар баъзе мавридҳо равишҳои нарратологӣ аз ақоиди М. М. Бахтин хеле фарқ мекунад, аммо сарчашма ва бунёди назарияҳои муосири «нарратор-наррататор» ҳамин назарияи «мантиқи муколама»-и М. М. Бахтин будааст.

Назарияҳои «нақди нав». Нақди нав як ҷараёни нақди адабӣ ва адабиётшиносист, ки солҳои 30-юми асри XX зери таъсири мунаққидони англис А. Ричардс, У. Эмпсон, файласуф Т. Хюм, шоирон Т. С. Элиот ва Э. Паунд дар

ИМА зухур намудааст. Ҳадафи ақидатии нақди нав муқобилият бо адабиёти иҷтимоӣ-интиқодӣ ва адабиётшиносии сотсиалистиву марксистист. Усули назарии нақди нав дар таҳқиқоти А. Тейт, К. Брукс, Дж. К. Рэнсом ва Р. П. Блэкмур дарҷ гардидааст.

Равиши асосие, ки нақди нав барои таҳлили матн пешниҳод менамояд, иборат аст аз «мутолиаи амиқ». Манзур аз «мутолиаи амиқ» муайян кардани маъно ва моҳияти умумии матн, аҳаммияти ташбеҳу истиора, муқоисаҳо ва қуллӣ низомӣ намодин дар асари бадеист. Ҳамчунин, мунаққидони нақди нав ба бозхонии намодҳои дохили матн, ки ба омилҳои ноаёнӣ рафтори инсон ишора менамоянд, диққати ҷиддӣ додаанд. Аз ҷониби дигар, бисёрмаъногӣ осори шеърӣ ва ташреҳи моҳияти сабк ҳамчун як ҳолати муайяни равонӣ низ аз масъалаҳои муҳимми нақди нав маҳсуб мешаванд.

Ҷиҳати манфии нақди нав дар он ифода меёбад, ки асари бадеиро ҳамчун низомӣ забонии баста ё сарбаста муаррифӣ намуда, масъалаҳои генезиси иҷтимоӣ-таърихӣ, ҳадафи огоҳона ва муайяни муаллиф аз навиштани асар, шахсияти муаллифро нодида гирифтааст.

Дар авохири солҳои 50-уми асри XX нақди нав дар Аврупо низ роиҷ мешавад, хусусан дар Фаронса. Дидгоҳи муҳаққиқони фаронсавӣ нақди нав фарохтар буда, ба масъалаҳои созмони дохилии асар [95], тарзи иншо ва созмони сюжет [136; 97], хусусиятҳои нутқи шоирона [182] пардохтаанд.

Дар назарияҳои нарратологӣ бештар таъсири нақди нави фаронсавӣ маҳсус аст, чун дидгоҳи ин гурӯҳи муҳаққиқон амиқтар ва густардатар буда, аз дидгоҳҳои сохтогароён низ мутаассир будааст.

Назарияҳои психоаналитикӣ. Таҳлили равоншиносона ё равиши психоаналитикии таҳлили матн тавассути таҳқиқоти З. Фрейд роиҷ шуд ва ҳуди муҳаққиқ онро дар адабиётшиносӣ ба қор гирифт. Ба ақидаи З. Фрейд дар нақди матн ду мавзӯи қобили таҳлил вуҷуд дошт: шахсияти нависанда ва матни адабӣ. Бо рӯи ба ҷузъиёти зиндагиномаи муаллиф ва бозгушоеи намодҳои мазкур дар асари бадеӣ, пайравони З. Фрейд кӯшиш кардаанд, ба хусусиятҳои бунёдии шахсияти нависанда даст ёфта, ҳадафу ғаразҳо, мушкилоти равонӣ, ҷиҳатҳои

мусбӣ ва манфии хислати ўро ошкор намоянд. Албатта, ин равиш аз ҷониби адабиётшиносони суннатӣ истиқбол нагардид [135].

Дар марҳилаҳои баъдии инкишофи равиши психоаналитикӣ таъя бар ақоиди аввалияи З. Фрейд камтар шуда, таваҷҷуҳ ба шахсияти муаллиф коста ва диққат ба матнӣ ў бештар гардид. Масалан, тақсимбандии аниқ объектҳои таъвил ироа шуд, ки ин ба ҷиддияти назария афзуд. Мувофиқи тақсимбандии мазкур шахсияти муаллиф, мазмуни матн, шакли матн ва ҷигунагии дарёфти матн аз тарафи таъвилгар метавонад мавзӯи таҳлилҳои психоаналитикӣ маҳсуб шавад [99; 115].

Ҳамчунин, бо матраҳ гардидани назарияи архетипи К. Г. Юнг нафаси тозае ба равиши психоаналитикӣ дамида шуд. К. Г. Юнг назарияҳои З. Фрейд ро бозбинӣ намуда, иловаҳои муҳимме дар шакли исботи вучуди архетип барои ҳар як падида бар ин равиш афзуд [32, 27].

Мушаххас аст, ки равиши психоаналитикӣ ба нарратология аз ҷанбаи таваҷҷуҳ ба муаллиф, махсусан, кӯшишҳои равоӣ дар мазмуну сохтори матн муассир мебошад. Ба вижа, бо матраҳ шудани дидгоҳи К. Г. Юнг ҷанбаи корбурдии равиши психоаналитикӣ қавитар шуда, боиси таъсиргузори он ба ҷараёнҳои дигари нақди матн гардид.

Назарияҳои ҳерменевтикӣ. Ҳерменевтика ё герменевтика ҳамчун соҳаи мустақили улуми инсонӣ дар асри XIX пазируфта шуд ва роиҷ гардид, аммо марҳилаи инкишоф ва тақвияти он ба асри XX рост меояд. Хусусиятҳо, тафсилот ва усули герменевтика дар осори Г. Г. Гадамер, П. Рикёр, Г. Г. Шпет ва М. М. Бахтин ба хубӣ инъикос ёфтааст [69, 106-111].

Мафҳуми калидии герменевтика «фаҳмиш» мебошад. Ба ақидаи Гадамер «Ҳар ҷо, ки ҷаҳлу ноошноӣ канор зада мешавад, раванди герменевтикий ба ҳам овардани ҷаҳон дар қолаби суҳан ва фаҳмиши куллии он сурат мепазирад» [26, 73]. Дар бораи дарк ё фаҳмиши осори бадеӣ Гадамер чунин назар додааст: «Чизе, ки дар мавриди нутқи маъмулӣ сидқ мекунад, мусалламан дар мавриди қабул ва дарки санъат низ сидқ мекунад. Аммо дар раванди дарки асари санъат интизори дарёфти мазмуни мушаххас камтар аст. Ин ҷо бештар бардошти

мушоҳидакунанда ҳамчун дарёфти ӯ аз санъат ба назар гирифта мешавад» [26, 255-265].

Мунаққид ва муҳаққиқ С. Шамисо дар доираи чанд ҷумла ба таври хеле дақиқ моҳияти герменевтикаро баён намудааст:

«Барои фаҳмидани ҷумла бояд луғотро фаҳмид ва барои фаҳмидани луғот бояд ҷумларо фаҳмид. Лизо дар раванди фаҳм ин ду бо ҳам таомул доранд. Маонии нисбии калимот маонии нисбии ҷумларо шакл медиҳад ва ба тадриҷ дар раванди фаҳм ҳар ду дақиқтар мешаванд. Айни ҳамин робита байни ҷумла ва калом ва сипас байни калом ва кулли матн ва сипас байни кулли матн ва осори нависанда ва сипас осори нависанда ва навъи адабӣ ва соири мутун барқарор аст ва бад-ин тартиб амали фаҳм ҳадду марзе надорад ва мудом дар ҳоли тавассуъ ва тақомул аст» [191, 354].

Назарияҳои сохторгароёнаву семиотикӣ ва тропологӣ, ки дар таҳқиқоти К. Леви-Стросс, Р. Барт, Т. Тодоров, А. Греймас, Ж. Женетт, Х. Уайт матраҳ шуда, баъдан ҳамчун ҳастаи аслии нарратология шинохта шудаанд.

Дар илми адабиётшиносии муосир ду ҷараёни бузурги таҳлилу татбиқии назарияи нарратология вучуд дорад, ки ҳар кадом усули мутафовитро ба кор гирифта, меъёрҳои гуногуни санчишу коркардро пешниҳод менамояд. Ҷараёни қадимтар, ки дар даҳаи аввали асри XX ҳамчун яке аз шохаҳои адабиётшиносии ҳамҷавор бо шеършиносӣ сужетшиносӣ ба вучуд омадааст, бо таҳқиқи навҷӯёнаи Кэте Фридеманн «Нақши ровӣ дар насри ҳамосӣ» [125] расмӣ пазируфтааст. Ин ҷараён нисбатан маҳдуд буда, танҳо осори бадеии манзуму мансурро баррасӣ мекунад ва намоёндаи барҷастааш Жерар Женетт мебошад. Дар ин ҷараён ба сохтори ривои матн, вижагиҳои сабкӣ ва шаклӣ таваҷҷуҳ шудааст ва асари бадеӣ ҳамчун матни сохторманд, дорои шакли хос ва вижагиҳои ривой баррасӣ мегардад. Бояд гуфт, ки таҳқиқоти марбут ба ин ҷараён аз сабаби маҳдудияти мавзӯӣ ниҳоят амиқ ва дақиқ аст. Усулҳои онро метавон барои таҳқиқоти ҷузъии матни ривой ба кор гирифт ва ба натиҷаҳои хуб ноил шуд. Вале назария дар кулл ба тамоми мушкilotи таҳлили матн роҳи ҳал

пешниҳод карда наметавонад ва муҳимтар аз ҳама сохторгарост, ки дар ин ҳолат мазмуну муҳтавои асар ба мабҳаси дувумдараҷа мубаддал мегардад.

Чараёни дувум, ки нисбатан муосир ва фарогир аст, солҳои шастуми асри XX дар заминаи сохторгароӣ ба вучуд омада, бо таҳқиқоти Ролан Барт, Тсветан Тодоров ва Долежал шакл гирифтааст. Ҷолибтарин асли ин чараён он аст, ки тамоми анвои гуфтумони ривой (дискурси ривой)-ро таҳлил менамояд. Яъне, ба ҷуз осори бадеӣ ба таҳқиқи намудҳои гуногуни матни гуфтор мепардозад, ки ин равиш ҳавзаи нуфузи нарратологияро хеле васеъ намудааст. Ин ҷо матни ривой ҳамчун воситаи муоширати инсонҳо тавассути ташкили махсуси матн (сужет) маҳсуб мешавад. Манзур он аст, ки нависанда тавассути интихоби сабку сохтори асар ё огоҳона канори ҳам гузоштани аҷзoi сужет ва ҳаводиси асар паёме фароматнӣ ба хонанда мефиристад. Хонанда он паёмро дарёфт мекунад ва мувофиқи ҷаҳонбиниву заминаи ақидагии худ воқуниш нишон медиҳад: ё дидгоҳи нависандаро мепазирад ё муқобили дидгоҳаш баромад мекунад.

Яке аз усулҳои дигари нарратологияи муосир он аст, ки матнро аз ду ҷиҳати диегетикӣ ва экзегетикӣ меомӯзад [77, 20]. Ҷиҳати диегетикӣ тамоми масъалаҳои марбут ба олами ривои асар ё воқеияти бадеиро баррасӣ менамояд ва ҷиҳати экзегетикӣ масъалаҳои вобаста ба раванди ба амал омадани ривоят (матн), навишта шудан ё нақл карда шудани онро пайгирӣ мекунад.

Т. Тодоров яке аз поягузори ин чараён, нарратологияро «илми умумии гуфторҳо» номидааст [184, 26]. Албатта, вожаи «гуфтор» ин ҷо ба маънии «ҳар он чӣ, ки инсон, дар шакли шифоҳӣ ё хаттӣ дар қолаби муайян нақл мекунад» оварда шуда ва ҳамчун тарҷумаи истилоҳи «дискурс» ба кор рафтааст. Аммо бори маъноии «дискурс» каме мутафовит ва васеътар аст. Сируси Шамисо дар «Нақди адабӣ» чунин таъриферо аз дискурс ироа медиҳад: «Дискурс: калом, маҷмуаи иборотест, ки дар он навъе ҷаҳонбиниву идеоложӣ матраҳ аст ва лизо мавриди қабулу рад ва ҳаққу ислоҳи дигарон қарор мегирад» [191, 411]. Ё ҷойи дигар мефармояд: «... каломе, ки гуфтугӯ мекунад ва иртиботҳои мутааддид эҷод мекунад ва лизо байни гӯяндаву дигарон, байни низомҳои мухталиф муколама аст» [191, 202]. Бо таваҷҷуҳ ба эзоҳоти доктор С. Шамисо, метавон гуфт, ки

нарратология ба омӯзишу таҳқиқи гуфторҳое мепардозад, ки хонандаро ба тафаккур водор мекунанд ва муносиби баррасӣ дар сатҳҳои гуногуни нақди адабӣ ҳастанд.

Ҳар як аз усулҳои таҳлилии мазкур дар ин бахш дорои афзалият ва кистҳои мухталиф аст. Интиҳоб ва пайгирии танҳо як назария ё як усули хос боиси якҷониба шудани таҳқиқ ва ғуруғзор шудани мавридҳои муҳимме мегардад, ки ба далеле аз доираи мафҳуми як усул берун мондааст. Ба ҳамин хотир, дар қори ҳозир аз равиши омехта истифода намуда, сабъ мекунем муҳимтарин ҷанбаҳои ҳар кадом аз равишҳои маъруфро дар таҳқиқ ба қор гирем. Мусалламан, чунин равиш беҳтарин роҳи расидан ба натиҷаи илмӣ хориҷ аз сайтараи таассубу дидгоҳҳои ҷонибдорона ва ғуз аз бунбасти таҳлилист.

1.3. Назарияи В. Шмид оид ба нависанда ва таносуби ӯ бо хонанда

Дар баҳши қаблӣ пирумуни лозимаи мутаҳаййил будани матни ривой ё худ асари бадеӣ суҳан ғуфтаем. Зери мафҳуми «мутаҳаййил» истилоҳи «фиксионалӣ» дар назар дошта шудааст, ки онро ҳамчун тасвири ғайриҳақиқии воқеият метавон қабул кард, ё яке аз вариантҳои воқеияте донист, ки метавонист дар олами воқеӣ таҳаққуқ пайдо кунад. Бар асоси ин тавзеҳ, тамоми аҷзои асари мутаҳаййил аз қабилӣ персонаж, макону замон, ҳаракату нутқу афқор низ бояд таҳаййюлӣ бошанд. Олами мутаҳаййил ё олами ривой, ки муҳтавои ҳамон асари мутаҳаййил (бадеӣ) аст, тавассути амали ривояткунии ровӣ (нарратор) сохта мешавад, яъне ровист, ки олами мутаҳаййилро вазъ мекунад. Аммо олами мутасаввир, ё шаклу намуди оламе, ки дар асари бадеӣ тасвир шудааст, тавассути нависанда сохта мешавад ва аз доираи матни ривой фаротар рафта, ровӣ, муҳотаби ровӣ ва худӣ ривоятро дар бар мегирад. Ровӣ, шунаванда ё хонандаи мавриди назари ӯ ва ҳатто амали ривоят кардан натиҷаи тасвирест, ки нависанда аз олами мутаҳаййил ироа медиҳад, пас мутаносибан ҳамагӣ ғайриҳақиқӣ ҳастанд. Дар асари ривой на фақат ҳодисае аз тарафи ровӣ нақл карда мешавад, ҳамчунон раванди ривояткунии тавассути нависанда тасвир карда мешавад. Ба

таври возеҳтар, нависанда тасвир мекунад, ки чи гуна ровӣ матни ривоиро нақл карда истодааст. Ба ин васила, хосияти вижаи санъати ривоят, яъне сохтори дугонаи низоми иртиботӣ ба миён меояд, ки аз иртиботи нависанда бо тарафи муқобилаш – хонанда ва иртиботи ровӣ бо тарафи муқобилаш – мухотаб, танзим шудааст ва низоми иртиботии ровӣ ҳамчун ҷузъи таркибии олами мутасаввир дар ихотаи низоми иртиботии нависанда қарор мегирад. Дар ҳар ду сатҳи ин сохтори дугонаи иртиботӣ ду тарафи иртиботкунанда амал мекунанд: тарафи фиристанда ва тарафи қабулкунанда. Қабулкунанда дар навбати худ ду навъ аст: адресат, яъне қабулкунандаи мақбул ё лозимӣ, ки фиристанда паёми худро дар хитоб ба ӯ навиштааст ё равон кардааст, ё қабулкунандаи мавриди назари фиристанда ва ресипиент, ки қабулкунандаи воқеӣ буда, фиристанда метавонад аз вучуди ӯ огоҳ набошад. Чунин тақсимбандӣ воқеан лозим аст, зеро агар хабар тавассути адресат ё фарди мавриди назар хонда нашавад ва ба дасти ғайр афтад, имкони пеш омадани мушкилоти зиёд ҳамеша ҳаст.

Сараввал ба низоми иртиботии нависанда мепардозем, ки иборат аст аз сохтори иртиботии байни нависанда ва хонанда. Чунин низоми иртиботӣ бо тамоми анвои хабаррасонӣ мутобиқат дорад, аз ин рӯ, танҳо вижаи асари бадеӣ нест. Ҳар як хабар дорои ду инстансия аст, ки ҳамон ду тарафи иртиботкунанда мебошад. Ва ин инстансияҳо дар ду шакли мутафавит амал мекунанд: мутаайин ва таҷридӣ. Яъне метавонем ҳам нависандаи мутаайин ва ҳам таҷридӣ дошта бошем, ки вазъи хонанда низ аз ҳамин қарор аст.

Пас, нависандаи мутаайин шахсияти воқеиву таърихист, ки асари бадеиро навиштааст ё дурусттараш, офаридааст. Ӯ берун аз асар вучуд дорад ва ба ҳеҷ васила мутааллиқ ба асар нест. Барои мисол, агар Садриддин Айний нависанда намебуд ва асаре наменавишт, боз дар ҳар сурат вучуд дошту зиндагӣ мекард, ҳарчанд касе ӯро наменинохт. Ба таъбири дигар, таайюн доштан ё мутаайин будани нависанда вучуди физикии ӯ дар олами воқеъ аст, ки ба асараш ҳеҷ бастагӣ надорад.

Ҳамчунин, хонандаи мутаайин ё ресипиент низ ба асар мутааллиқ нест ва берун аз асари мутолиа карда истодааш вучуд дорад. Албатта, ин ҷо сухан танҳо

аз як хонанда намеравад, балки маҷмуи беохири тамоми инсонҳои воқеӣ, ки дар замону маконҳои гуногун метавонанд асари мавриди назарро мутолиа кунанд, ҳамчун хонандаи мутаайин дар назар гирифта шудаанд.

Новобаста аз он ки нависанда ва хонандаи мутаайин дар сужети асари адабӣ ҳузур надоранд, боз ба гунае дар матни бадеӣ муаррифӣ шудаанд. Ҳар як ҳодиса, ки ҳовии хабарест, образи имплицитӣ (ноошкор)-и фиристанда ва адресатро дар худ дорад. Вақте суҳанронии фарди ношиносро мешунавем, аммо ҳудаш ва муҳотабашро дида наметавонем, ба таври худкор дар асоси он чи, ки шунидаем, тасаввуроте дар бораи фиристанда ва қабулкунандаи суҳанронӣ ҳосил мекунем. Дурусттараш, дар бораи қабулкунандаи мутаайин маълумоти бевосита надорем, чун ҳузури ӯ дар суҳанронӣ комилан ғайрифаъол буд, аз ин рӯ оид ба қабулкунандае, ки мавриди назари фиристанда будааст (адресат) тасаввурот пайдо мекунем. Он образи фиристанда, ки дар ҳар як паём ҳузур дорад, бар асоси коркарди экспрессивӣ (баёнкунанда)-и забон шакл гирифтааст, ки Бюлер аз он ҳамчун «Kundgabe» ва дертар «Ausdruck» ёд карда буд [101, 1-20]. Ин ҷо манзури Бюлер он аст, ки дар ҳар навъи нутқ гӯянда худро ба таври ноогоҳона ва бидуни қасду ғараз муаррифӣ мекунад ва дар ин ҷойгоҳ калима ҳамчун аломату нишондиҳандаи хусусиятҳои фардии гӯянда амал менамояд. Дар натиҷа, он образҳое, ки аз нутқи шифохӣ ё хаттии як фарди комилан ношинос дар зеҳни мо эҷод мегарданд, бар асоси ҳамон коркарди экспрессивии забон ба вучуд омада, ҳамчун нависандаи таҷридӣ ва хонандаи таҷридӣ тасаввур карда мешаванд. Яъне, нависандаи таҷридӣ образи ҳамон нависандаи мутаайин аст, ки тавассути хонанда тасаввур карда мешавад, аниқтараш аз матни бадеӣ истинбот карда мешавад. Чунин образ ду заминаи шаклгирӣ дорад: объективӣ ва субъективӣ ё худ, воқеӣ ва зеҳнӣ. Заминаи воқеӣ ҳамон аломату нишонаҳои мазкур дар матни асари бадеист ва заминаи зеҳнӣ он қисмати хусусиятҳои образ аст, ки тавассути хонанда бозсозӣ карда мешавад бо истифода аз нишонаҳои мазкур дар матни асар.

Нависандаи таҷридӣ (abstract author) дар таҳқиқоти нарратологҳои Аврупои ғарбӣ ва Амрико ҳамчун нависандаи мустатир, яъне пинҳон – «implied

author» [189, 77-89] шинохта шудааст, ки аз назари истилоҳсозӣ ҷолиби диққат мебошад. Бояд қайд кард, ки вучуди нависандаи таҷридро дар низоми иртиботӣ на ҳамаи муҳаққиқон қабул доранд, вале азбаски нишонаву аломатҳои возеҳе дар матни бадеӣ бар будани чунин образ далолат мекунанд, имкони комилан инкор кардани онро надоранд, ҳадди ақалл аз роҳи илмӣ. Аз ин рӯ, тавҷеҳоти гуногуне барои аломатҳои экспрессивии забон ироа дода, мафҳуми нависандаи таҷридро бо истилоҳоте аз қабili «нухуфтамати» - «text implication», «тарҳи матн» - «text design», «ғояи матн» – «text intent» [104, 74-89] ва амсоли он ҷойгузин кардаанд ва бо ин ҳаракат дар исботи ҳузури нависандаи таҷридӣ дар низоми иртиботии байни нависандаву хонанда қадам пеш гузоштаанд.

Масъалаи моҳияту хусусиятҳои хонандаи таҷридӣ каме печидатар аз мафҳуми нависандаи таҷридист. Пештар тавзеҳ дода шуд, ки нависандаи таҷридӣ образи нависандаи мутаайин буда, тавассути хонандаи мутаайин мутобиқи аломатҳои экспрессивии забон дар матни мавриди назар, бозсозӣ карда мешавад. Аммо хонандаи таҷридӣ образи хонандаи мутаайин нест ва онро нависандаи мутаайин ба гунае истинбот карда наметавонад. Ҳамон ҳуди асари бадеӣ ё нависандаи таҷридӣ аст, ки хонандаи таҷридро шакл медиҳад. Тасаввурот дар бораи образи хонандаи таҷридӣ дар қатори хусусиятҳои нависандаи таҷридӣ аз рӯйи матни бадеӣ тавассути хонандаи мутаайин ҳосил карда мешавад. Яъне ҳангоми мутолиаи асар хонандаи мутаайин аз рӯйи нишонаҳои мазкур дар матн ҳузури хонандаи таҷридро ҳадс мезанад. Масалан, вақте мактуби бенишону беимзоеро меҳонем, аз рӯйи муҳтаво ва мушаххасоти забону баён дар мавриди нависандаи таҷридӣ маълумот пайдо мекунем ва ба ҳамин равиш тахмин карда метавонем, ки матни мазкур хитоб ба кӣ ё кӣҳо навишта шудааст.

Бояд таъкид кард, ки хонандаи таҷридӣ ва хонандаи мутаайин ҳеч гоҳ яке буда наметавонанд. Мавқеи ҳарду комилан фарқ мекунад. Хонандаи таҷридӣ муҳотабест, ки нависанда асарашро хитоб ба ӯ навиштааст. Аз ин рӯ, нависанда рамзҳои забонӣ, меъёрҳои идеологӣ ва зеҳнияти зебоишиносонаи ӯро ба назар гирифта, асарро ба гунае менависад, ки фаҳму даркаш муяссар шавад. Дар ин

мавқеъ хонандаи таҷридӣ намояндаи ҷомеаи воқеие мебошад, ки дорои сифатҳои мазкур буда, зарфияти дарки асари бадеиро дорад. Аз ҷониби дигар, ӯ образи ресипиенти ормонист, ки асарро комилан дарк карда, дидгоҳеро, ки заминаи маъноии он таҳмил менамояд, қабул кунад. Ба ҳамин хотир, рафтори хонандаи ормонӣ ва муносибати ӯ ба меъёру арзишҳои инстансияҳои (мавқеъҳои) воқеӣ аз қабл тавассути асари бадеӣ муайян карда шудааст. Ва ин ҳолат ғайри хоҳиши нависандаи мутааййин ба таври нохудоғоҳ дар натиҷаи намоён шудани хусусиятҳои сабқӣ ва аломатҳои махсуси забонӣ ба миён меояд. Масалан, агар дар асар якчанд дидгоҳҳои ба ҳам зид ва дар ҳоли муборизаи шадид вучуд дошта бошанд, маъмулан хонандаи ормонӣ ҷониби дидгоҳи мусаллат (ё пурзӯртар)-ро мегирад.

Мабҳаси хонандаи таҷридиро бештар аз ҳама Волф Шмид ҷонибдорӣ карда, то ҳадди имкон онро густариш додааст. Ӯ бар ин эътиқод аст, ки аломату ирҷоъҳои мавҷуд дар матнро, ки ба ҳузури хонандаи таҷридӣ ишора мекунанд, набояд нодида гирифт ва ё амдан аз баррасии онҳо фурӯгузорӣ кард. Ба ақидаи ӯ, ҳарчанд мо истилоҳотеро ҷойгузини ин мафҳум карда, гӯё аз он «халос» мешавем, ҳақиқат он аст, ки ин мафҳум вучуд дорад ва ҳузури образи хонандаи таҷридӣ дар ҳар матн амре табиист [77, 33-37]. Аз муҳолифони ин дидгоҳи В. Шмид муҳаққиқ Ян Линтфелт бар ин назар аст, ки: «Чунин таърифи В. Шмид дар назар дорад, ки «матн аз қабл мутолиаи худро барномарезӣ кардааст». Мутобиқи ин дидгоҳ, мутолиа бо «бақайдгирии зеҳнии (субъективӣ) ташаккули маъно, ки то замони мутолиа аллакай вучуд доштааст», маҳдуд карда мешавад. Ҳамин тавр, В. Шмид фаромӯш мекунад, ки хонандаи мутааййин метавонад мутолиаи мутафовите дошта бошад, ки бо мутолиаи ормонии хонандаи таҷридӣ мувофиқат накунад» [150, 18].

Аз ҳамин гурӯҳи муҳаққиқони муқобили дидгоҳи В. Шмид, ки мафҳуми хонандаи таҷридии ӯро ғайризарурӣ медонанд, Ян ван дер Энг аст. Ӯ низ бар озодии бештари хонандаи мутааййин таъкид карда, далел пеш меорад, ки ресипиент (хонандаи мутааййин) озод аст, ки мазмуни эҳсосотӣ, отифӣ ва ақлонии асарро ба таври худ қабул карда, айният бахшад. Ҳамчунин, бо канори

хам гузоштани хусусиятҳои мазкур ӯ метавонад ба лояҳои маъноии тозае бирасад, аз қабилӣ дидгоҳҳои фалсафӣ, динӣ, равоншиносона ва ғайра, ки дар асар ба таври муайян зикр нашуда буданд ва шояд ҳатто дар фикри нависанда хам набуданд [120, 111-130].

В. Шмид дар дифои мавқеи ҳудаш менависад, ки консепсияи хонандаи таҷридӣ ҳамчун ресипиенти ормонӣ на ба он маъност, ки хонандаи воқеӣ ҳатман бояд маъноӣ аз қабл муайяншудаеро дунбол кунад. Бешак, мутолиоти гуногуни мутанокиз аз як асар боиси тавсиаи бори маъноии он мегардад ва образи хонандаи таҷридӣ аслан озодии хонандаи воқеиро маҳдуд намекунад [77, 64].

1.4. Назарияи В. Шмид дар бораи ровӣ ва мухотаб

Дар интиҳоби тарҷумаи дурусти истилоҳи калидии мабҳаси ҳозир каме мушкил пеш омад. Масъала аз ин қарор аст, ки истилоҳи аслии мавриди назар дар забони илмӣ байналмилал «нарратор» мебошад. Ба хоҳири фаҳмотар шудани мавзӯ ба хонандаи тоҷик метавон барои ифодаи тақрибии мафҳуми ин истилоҳ калимаи «ровӣ»-ро интиҳоб кард, ки то ҷойе муносиб ҳам ҳаст. Аммо ягона мушкили калимаи «ровӣ» он аст, ки пешинаи маъноии он ҳамчун фарди ноқили ривоят ё рӯйдод, аллакай дар зеҳни мо вуҷуд дорад. Маъмулан, бардошти ғолиб аз вожаи ровӣ он аст, ки ӯ ноқили ривояте шифохист, ки чунин бори маъноӣ барои истилоҳи мавриди назари мо аслан қобили қабул нест. Ба ҳамин хотир, беҳтар доништа шуд барои ҷилавгирӣ аз бардошти нодуруст феълан аз истилоҳи мавҷуд, яъне нарратор истифода бурда шавад.

Пас, нарратор кист? Аз қадамҳои аввалин дар таърихи омӯзиши нарратор ба коркарди призматикӣ он ишора шудааст. Яъне, ӯ ҷаҳонро ба гунае мебинад, меомӯзад, дарку қабул мекунад ва тамоми бардоштҳои худро дар таносуб бо зеҳнияту доираи ҷаҳонбинӣ худ дубора ба мухотабоне арза медорад, гӯё воқеиятеро аз ғалбери тафаккури тааммули худ гузаронида, сипас пешкаши умум мегардонад. К. Фридеманн дар бораи коркарди призматикӣ нарратор мегӯяд: «ин коркард воқеияти ҷаҳонро ба мо арза медорад, аммо на ба гунае, ки дар асл

вучуд доштааст, балки бо роҳи убур додан аз навъе ақли мудрик» [125, 26]. Албатта, ин «ақли мудрик»-ро набояд бо шахсияти инсони зиндаи воқеӣ ҳамсон донист. Нарраторро метавон ҳамчун як инстансияи фароинсонии ҳамачизбини ҳамачоғард тасаввур намуд, ки дар даврони гуногун зиндагӣ карда, аз амиктарин махфигоҳҳои огоҳии персонажҳо бохабар аст.

То чойе бо моҳияти нарратор ошноӣ пайдо кардем ва ҳоло бояд дид, ки он дар матн чӣ гуна метавонад тасвир ёбад. Бо кадом роҳ нависанда эҳсоси ҳузури нарраторро ба миён меоварад? Ду роҳи асосии тасвири нарратор вучуд дорад: эксплицитӣ (ошкор) ва имплицитӣ (ноошкор).

Тасвири эксплицитӣ бар пояи худмуаррификунии нарратор бунёд меёбад. Нарратор метавонад номи худастро ёдрас кунад ва ҳамчун «ман»-и ровӣ саргузашти худро нақл намояд ё тарзи тафаккурашро иброз дорад. Аммо тасвири эксплицитӣ на ҳамеша ироаи маълумоти муфасссал дар бораи худ аст. Ҳатто наҳваи истифода аз ҷонишин ва бандакҷонишинҳои шахси яқум навъе аз худтасвиркунист. Бояд гуфт, ки тасвири эксплицитӣ навъе санъати иловагист, аммо тасвири имплицитӣ дорои хосияти бунёдин мебошад.

Тасвири имплицитӣ тавассути аломату нишонаҳое, ки дар матни ривой вучуд доранд, ба амал оварда мешавад. Ин аломатҳо дар асоси коркарди экспрессивии забон зоҳир мешаванд. Барои тасвири имплицитии нарратор аз роҳи аломатшиносӣ, тамоми равишҳои созмони ривоят иштирок менамоянд, аз ҷумла:

- Интиҳоби аҷзо (персонажҳо, ҳолатҳо, аъмол, гуфтор, тафаккур ва идроки персонажҳо) аз «рӯйдодҳо» ҳамчун маводи нарративӣ барои ташкили воқеаи ривоятшаванда.
- Диққат дар дақиқа ҷузъӣ будани элементҳои интиҳобшуда.
- Сохтмони матни ривой, яъне ҷобачогузории элементҳои интиҳобшуда аз рӯйи тартиби муайян.
- Муаррифии забонӣ (лексикӣ ва синтаксисӣ)-и элементҳои интиҳобшуда.
- Арзишгузорӣ ба элементҳои интиҳобшуда (метавонад ба таври пӯшида дар 4 мавриди қаблӣ оварда шавад ва ё ба таври возеҳ баён гардад).

– Ақидаҳо, шарҳу эзоҳ ва хулосаҳои нарратор.

Тасвири имплицитии нарратор натиҷаи робита ва фаъолияти мутақобилаи шаш мавриди мазкур мебошад. Ба ин равиш, нарратор як падидаи муташаққил аз аломатҳои матн ривой мебошад. Кайфият ва камийяти истифода аз ин шаш равиш ҳамеша яксон нест. Равише метавонад мавриди истифодаи бештар ё камтар қарор гирад, ки ин бастагӣ дорад ба мавзӯ ва мундариҷаи асари бадеӣ, сабки фардии нависанда ва навъи ҷаҳоннигарии ӯ.

Аз масъалаҳои дигар, ки ба мабҳаси ҳозир вобаста аст, шахсиятнокии нарратор мебошад. Аз як ҷиҳат, нарратор метавонад дорои хусусиятҳои барҷастаи фардии шахсият бошад, аз сӯйи дигар, метавонад як падидаи бешахси дорандаи ягон намуд арзиш бошад ва ҳеч хусусияти фардӣ дар ӯ мушоҳида нашавад. Ҳузури нарратори шахсиятнок дар матнҳо ба назар мерасад, ки бештар ҳовии масоили фалсафиву ахлоқӣ ва равшаншиносонаву иҷтимоӣ бошанд ва дидгоҳҳои мутанокизеро тарҳ кунанд. Нарратор ҳамчун падидаи бешахс маъмулан дар матнҳои ривои мукаллафу мутазаййин ва асосан тасвирӣ дида мешавад. Ҳангоми ироаи тасвири манзарае аз воқеияти айнӣ нарратор камтар метавонад дар матн даҳлат кунад, махсусан, агар манзараи мавриди тасвираш ба кулли умум ошно бошад. Ҳамчунин, ҳангоми ироаи тасвир дидгоҳҳои идеологии нарратор камтар матраҳ мегарданд.

Масъалае дигар дар робита бо хусусиятҳои нарратор вучуд дорад, ки то ҳадде мушобеҳи вижагии қаблист. Манзур антропоморфӣ [77, 71] будан ё набудани нарратор аст, яъне ин ки нарратор инсон аст ё мавҷуд ё ашёе дигар. Тарафи ривояткунанда, нарратор, метавонад дорои шахсияти бориз ва хусусиятҳои фардӣ бошад, аммо бо вучуди ин, инсон набошад. Чунин ҳолат вақте мушоҳида мешавад, ки нақли матн аз дидгоҳи нарратори ҳамачизбини ҳамачоғард сурат мегирад ва аз доираи зовияи диди замони ву мақоли муайян, ки имконоти як шахси воҳидро маҳдуд менамояд, берун меравад. Нарратори ҳамачизбини ҳамачоғард инстансияи «худойвора» аст, ки дар суннати нарратология борҳо ҳамчун инстансияи «олимпӣ» (марбут ба Олимп, ҷойгоҳи худовандони Юнони қадим) таъриф шудааст [199, 439-440].

Ҳамчунин, нарратор метавонад фурӯтар аз ҷойгоҳи инсон қарор гирад, масалан, метавонад ҳайвоне бошад. Ҳатто баъзан ашёи бечон низ метавонанд дар мавқеи нарратор ҷой бигиранд.

Дар хусуси пайдой ва нопаддоии нарратор дар матн низ солиёни дароз аст, ки мубоҳисаҳо идома доранд. Манзур аз пайдой ҳузури ғайрифаъол ва аз нопаддой ҳузури мунфаил ё ғайрифаъоли нарратор дар матн аст. Дар ин мабҳас масъалаҳое аз ин қабил матраҳ мешаванд:

- Оё ҳар як асари ривой нарратор дорад?
- Оё метавон аз ҳузури нарратор сухан гуфт дар ҳоле, ки дар матн ҳеҷ нишонаи фардӣ аз ӯ вуҷуд надорад, ба ҷуз тавоноии нақли ин ё он ҳодиса.
- Оё мавқеи нарраторҳои пайдо ва нопаддо баробар аст ва ғ.

Ба ҷамъи ин саволҳо посухҳои гуногуне пешниҳод шудаанд, ки мувофиқи таҳқиқоти хонум М. Л. Раян онҳоро метавон дар 3 даста ғунҷонд [172, 517-539]:

1. Мавқеи муҳаққиқони фаронсавизабон: матни бидуни нарратор вуҷуд надорад, аз ин рӯ, ҳеҷ тафовути хос миёни нарратори пайдову комилан нопаддо нест [33, 79-81].

2. Мавқеи муҳаққиқони англисизабон: байни нарратори пайдо ва нопаддо фарқ зиёд аст. Баъзан матн метавонад аслан нарратор надошта бошад. Дар ин ҳолат вазифаи нарраторро персонажҳои асар анҷом медиҳанд [92, 111].

3. Роҳи ҳалли хонум Раян: бояд байни мавқеи аввал ва дувум навъе вижагиҳои муштарак бошад, ки ба пайванду омезиши ин ду дидгоҳ оварда расонад: «мафҳуми нарратор лозимаи мантиқии ҳар матни ривоиист, вале дар ҳоли нопаддо будани нарратор мафҳуми мазкур асли равоншиносонаи худро аз даст медиҳад» [172, 519].

Дидгоҳе, ки мо дар кори ҳозир пайгирӣ хоҳем кард, наздик ба мавқеи муҳаққиқони фаронсавизабон аст. Ҳангоми таҳлилҳо дар назар хоҳем дошт, ки матни бидуни нарратор вуҷуд надорад, танҳо дар баъзе маворид ҳузури нарратор ғайрифаъол ва дар мавридҳои дигар ғайрифаъол ё нопаддост. Манзур аз нопаддо адами вуҷуд нест, балки ҳузури пӯшидаву махфии вуҷуд аст, ки даст ёфта ба он мушкил мебошад.

Чун бо хусусиятҳои муҳимтарини нарратор ошноӣ пайдо кардем, бояд суроғи намудҳои он равам. Албатта, маҳдуда ва имкониятҳои кори ҳозир иҷозат намедихад, ки тамоми намудҳои нарраторро баррасӣ ва ёдоварӣ кунем. Аз ин рӯ, танҳо ба мабҳасҳои мепардозем, ки ба мавзӯи баҳсамон аз ҷиҳате вобаста аст. Асоситарин навъи нарратор, ки дар тақобули мафҳуми дугона баён карда мешавад, диететикӣ ва ғайридиететикӣ мебошад. Ин дугонаангорӣ ҳузури нарраторро дар ду сатҳи олами тасвиршуда (матн ривой) нишон медиҳад. Ду сатҳи мазкур иборат аст аз диететис [177, 231-240], яъне сатҳи «олами ривоят» [30, 278-279] ва экзететис, сатҳи ҳуди ривоят ё фароянди ба вучуд омадани ривоят.

Нарратори диететикӣ он аст, ки дар бораи ҳудаш ҳамчун шахсияти олами ривоят (диететис) дар матн мавриди назар нақл менамояд. Нарратори диететикӣ метавонад дар ҳар ду сатҳи матн ривой ҳузур дошта бошад: дар экзететис ҳамчун фоили амал, яъне ровӣ ё ноқили ҳодиса ва дар диететис ҳамчун мафъули амал, яъне касе, ки дар бораи ӯ нақл карда мешавад. Нарратори диететикӣ дар навбати худ ду навъ мешавад: яқум, метавонад қаҳрамони асосии асар бошад; дуввум, метавонад шоҳид ва ё нозири ҳаводис бошад.

Нарратори ғайридиететикӣ на дар бораи ҳудаш, балки дар бораи шахсиятҳои дигар дар олами ривоят нақл менамояд ва танҳо дар сатҳи экзететис ҳузур дорад. Яке аз вижагиҳои муҳими нарратори ғайридиететикӣ он аст, ки баъзан ҳузураш дар матн тақрибан ба таври кулӣ нопадост. Вале аз ин набояд чунин натиҷа бардошт, ки нарратори диететикӣ ҳамеша дар матн ҳузури фаъол дорад, ё ба ибораи дигар нарратори пайдост. Ӯ ҳам метавонад зиёда ғайрифавол бошад, агар таъкид бештар рӯи «ман»-и дохили ривоят сурат гирад, на «ман»-и ривояткунанда, ки берун аз ривоят аст.

Аз ин қарор буд хусусиятҳои барои кори мо муҳими нарратор. Мафҳуми баъдӣ, ки яке дигар аз ҷанбаҳои баҳсҳои тӯлонист, масъалаи ҳонандаи ғайривоқеӣ мебошад. Ҳонандаи ғайривоқеӣ ё наррататор [33, 61-63] муҳотаби нарратор аст, яъне ривояти нарратор ба наррататор нигаронида шудааст. Истилоҳи наррататорро аввалин бор И. П. Ильин ваъз карда дар забони русӣ ба

кор бурдааст, аммо модели дучонибаи нарратор – наррататорро бори нахуст Р. Барт [94, 10] дар забони фаронсавӣ пешниҳод намудааст, ки баъдан дар ҳамаи забонҳо аз он намунабардорӣ шудааст. Албатта, унвони «хонандаи ғайривоқеӣ» як истилоҳи шартист, ки манзур аз он фақат образи адресати матлуб мебошад. Наррататор яъне адресати мутахаййил ё ғайривоқеист, на ресипиенти ғайривоқеӣ. Адресати мутахаййил ҳамеша навъе тасаввури нарратор аз мухотабаш мебошад.

Чун истилоҳоти мушобех дар ин қисмати кор зиёд шуд, бори дигар ба таври мурағаб аз онҳо ёд мекунем. Хонандаи таҷрибӣ ин адресати матлуб ё ресипиенти ормонӣ нависанда аст. Хонандаи мутахаййил (ғайривоқеӣ) адресат ё ресипиенти ормонӣ (хонанда ё шунаванда)-и нарратор аст.

Наррататор ҳамонанди нарратор метавонад бо ду тарз дар асар тасвир карда шавад: эксплицитӣ ва имплицитӣ. Тасвири эксплицитӣ бо ёрии шаклҳои грамматикӣ шахси дуюм, ё ибораҳои маъмулии муроҷиат, мисли: «хонандаи гиромӣ», «хонандаи азиз» ва ғайра сурат мегирад. Чунин образе, ки аз хонанда ироа дода мешавад, дорои хусусиятҳои нисбатан дақиқ аст. Баъзан барои таъкид дар ҳамонандӣ бо хонанда, нависанда ҳангоми муроҷиат аз шахси якуми шумораи чамъ истифода мебарад, ки дар ин ҳолат хонанда гӯё ҳамнишину ҳамдами нависанда тасаввур мешавад, ки саргузаште мушобеҳи саргузашти нависанда доштааст. Чунин умумиятангори низ навъе тасвири эксплицитӣ ба ҳисоб меравад.

Тасвири имплицитии наррататор дақиқан мисли тасвири имплицитии нарратор аз корбурди нишонаҳои экспрессивии забон истинбот карда мешавад. Умуман, метавон гуфт, ки тасвири наррататор ба тасвири нарратор мутобиқ карда мешавад, чун наррататор яке аз лозимаҳои нарратор аст. Ба ҳамин хотир, пайдоии наррататор аз пайдоии нарратор вобаста аст: ҳар қадар нарратор фаъол бошад, ҳамон қадар имконияти эҷоди тасаввуроти муайяне аз адресат зиёдтар мешавад.

Аз ин қарор буд мабоҳиси калидии баҳши ҳозир. Қабул бояд дошт, ки матолиби назарии номаънус то ҳадде печида ва мушкилфаҳм меояд, аммо баҳши амалии қор мавридҳои мазкурро равшанӣ хоҳад бахшид.

1.5. Назарияҳои дидгоҳ

Назарияи дидгоҳ аз масъалаҳои калидии нарратология маҳсуб мешавад. Мафҳуми мазкур тавассути Г. Чеймс [136] ваъз карда шуда, дар сарсухани романҳояш шарҳу баст ёфта, сипас аз тарафи П. Лаббок ба танзим расидааст. Маънии мушаххасу мунсачими онро П. Лаббок чунин ироа кардааст: назарияи дидгоҳ яъне «муносибати нарратор ба ҳодисаи нақлшудаистода» [152, 78]. Мутахассисони соҳа истилоҳоти гуногуне барои ифодаи назарияи дидгоҳ пешниҳод намудаанд, мисли «point de vue» – зовияи дид, перспектива, перспективаи ривой ва амсоли он. Аммо машҳуртарин истилоҳ, ки муҳаққиқи фаронсавӣ Ж. Женетт пешниҳод кардааст, фокализатсия мебошад ва чунин шарҳ ёфтааст: «маҳдуд кардани дидгоҳ, ё худ интиҳоби маълумоти нарративӣ дар таносуб бо он чи ки маъмулан «ҳамаҷобинӣ» унвон карда мешавад» [131, 49].

Дар илми адабиётшиносӣ равишҳои гуногуни танзими ин назария ва дастабандии мафҳуми он вучуд дорад, ки аз ҷиҳати тарзи ироаву қорбарӣ ва ҳатто баъзан мазмуну муҳтаво фарқ мекунанд. Муҳимтарин равишҳоро, ки ба гунае эҷоди тозагӣ дар ин соҳа кардаанд, мухтасаран мурур мекунем.

Аввалин қўшиш барои танзими мафҳуми назария аз ҷониби адабиётшиноси австриягӣ Франс Штантсел сурат гирифтааст [179, 112]. Ӯ намояи (модел) ҳолатҳои ривоири бар асоси се тақобули дукутбӣ пешниҳод менамояд:

1. Тақобули шахсият: «шахсиятноки» – «адами шахсият» дар нарратор ва персонаж.

2. Тақобули дидгоҳ: дидгоҳҳои «дохилӣ» – «берунӣ».

3. Тақобули модус: «нарратор» – «рефлектор».

Мутобиқи тавзеҳоти Штантсел дар ҳар асари бадеӣ танҳо яке аз қутбҳои ин низоми дукутбӣ фаъол аст, ки дар натиҷа се ҳолати ривоири дорои се хусусият

ба даст меояд. Ин назария аз тарафи муосирон ва муҳаққиқони баъдина шадидан нақд шудааст, аммо дар ҳар сурат, ҳамчун пояи мустаҳками назарияҳои муосиртар шинохта мешавад ва дар таҳлилу баррасиҳои гуногуни осори бадеӣ мавриди истифодаи мунаққидон қарор гирифтааст.

Аз муҳаққиқони дигар, Ж. Женетт, ки истилоҳи фокализатсияро ваъз кардааст, дар танзими ин назария кӯшиш ба харҷ дода, дар пайравӣ аз дастабандиҳои сегонаи пешиниён се дараҷаи дидгоҳ – фокализатсияро муайян намудааст [30, 204-209]:

1. Фокализатсияи дараҷаи сифр (манзур нақл аз дидгоҳи нарратори «ҳамачобин»).
2. Фокализатсияи дохилӣ (нарратор фақат он матлаберо, ки персонаж медонад, нақл мекунад).
3. Фокализатсияи берунӣ (нарратор камтар аз он чи ки персонаж медонад, нақл менамояд).

Ж. Женетт ниҳоят саҳт кӯшидааст, ки дар ин дастабандӣ то ҳадди имкон дақиқ бошад, аммо боз ҳам се хусусияти муҳталифи нарраторро таркиб кардааст, яъне дониши нарратор, тавоноии ӯ ба интроспексия (хутур ба огоҳӣ) ва дидгоҳашро канори ҳам овардааст, ки дар натиҷа дастабандӣ бар асоси меъёрҳои гуногун анҷом ёфта, навъҳои якуму дувум аз рӯйи фоили фокализатсия (нарратор ё персонаж) ва навъи дувуму сеум аз рӯйи мафъули фокализатсия (ҳолате, ки персонаж онро дарку қабул мекунад ва худӣ он персонажи дарккунанда) аз ҳам фарқ мекунад. Гузашта аз ин, камомадҳои хурдтар низ дар назарияи Ж. Женетт вучуд дорад ва исботи ғайриамалӣ ва дақиқ набудани он мебошад, ҳамчун ҳадси вучуди матни ривоии бидуни дидгоҳ.

Назарияи фокализатсияи Ж. Женеттро муҳаққиқ Мике Бал нақду таҳлил намуда, бо бартараф кардани камбуду афзудани иловаҳо дубора онро манзури назари мутахассисон мегардонад. Ӯ ба истилоҳи фокализатсия мазмуни нав додааст, ки чунин шарҳ меёбад: фокализатсия иборат аст аз «муносибати байни дидгоҳ, шахс (фоиле)-е, ки мебинад ва чизе, ки дида мешавад» [89, 104]. Ҳамчунин, М. Бал барои фокализатсия фоили ҷудогонаеро ихтисос медиҳад ба

унвони фокализатор ва онро байни нарратор ва персонаж чой медиҳад. Ин дидгоҳ низ шадидан кӯфта мешавад, пеш аз ҳама аз ҷониби Ж. Женетт [131, 46-52]. Бояд гуфт, ки нақдҳои мавҷуд аз назарияи бозсозикардаи М. Бал одилона ҳам ҳастанд, чунки ба ҷойи мушаххас кардан ва равшанӣ бахшидан ба коркарди инстансияҳои муайяни вучуддошта, ӯ инстансияи тозаеро ваъз карда, боиси печидатар шудани баҳси назарӣ ва равиши татбиқи амалии он мегардад.

Вариантҳои гуногуни назарияи дидгоҳ аз ҷониби муҳаққиқоне мисли Ян Линтфелт [150], Ш. Риммон-Кенан [167] ва дигарон пешниҳод карда шудааст, ки баррасии ҳар яки онҳо фароянде тӯлонӣ буда, барои кори мо ғоидаи бевосита нахоҳад дошт.

Ҳамчун абзори таҳлилии матни бадеӣ дар кори ҳозир мо аз назарияи Волф Шмид кумак мегирем. Намояи дидгоҳ, ки ин муҳаққиқ пешниҳод мекунад, бештар хусусияти амалӣ дорад ва барои таҳлил бисёр муносиб аст. В. Шмид дидгоҳро ҳамчун «маҷмуи шартҳои муассир дар дарку интиқоли рӯйдод, ки тавассути омилҳои дохиливу хориҷӣ ташкил шудаанд» [77, 122], қаламдод мекунад. В. Шмид муътақид аст, ки матни ривои бидуни дидгоҳ вучуд надорад; ҳар матн ба андозаи мухталиф аз дидгоҳҳои ошкор ё махфӣ бархӯрдор аст. То замоне ки рӯйдод аз дурбини дидгоҳ убур дода нашавад, воқеа ба вучуд намеояд ва агар воқеа набошад, пас асари бадеӣ ҳам нест. Бармеояд, ки рӯйдодҳо маводи хоми коркард барои назарияи дидгоҳ ҳастанд. Нависанда бо интиҳоби рӯйдодҳои махсус аз байни теъдоди бешумори рӯйдодҳои мавҷуд воқеаеро тарсим менамояд. Ва ин интиҳоб ҳамеша аз ҷониби ягон дидгоҳ анҷом меёбад. Аз ин назар аст, ки ба сароҳат метавон гуфт, матни бидуни дидгоҳ вучуд надорад.

Аз мабоҳиси муҳимми ин назарияи дидгоҳ, масъалаи «дарёфт» ва «интиқол»-и рӯйдод мебошад. Нарратор сараввал рӯйдодро аз манбае дарёфт менамояд, сипас он дарёфти худро ба муҳотабаш, ки хонанда ё шунавандаест, интиқол медиҳад. Баъзан миёни матлабе, ки нарратор дарёфт карда интиқол медиҳад, фарқият ба вучуд меояд, яъне ӯ матлабро на ба гунае, ки дарёфт карда буд, балки ба сурати мутафовит интиқол медиҳад. Ин фарқияти байни дарёфту интиқоли матлаб ниҳоят муҳим аст. Агар нарратор матлаби дарёфташро на ба

гунае ки дарёфтааст, балки ба равише дигар интиқол диҳад, маълум мешавад, ки ӯ дар пардаи дарёфти худ дидгоҳи бегонро интиқол дода истодааст, ки он метавонад масалан, дидгоҳи як ё чанд персонажи асараш бошад ва фарқияти дидгоҳҳо ё иваз шудани онҳо ҳамин қост, ки аён мегардад. Дар ҳар сурат, дарёфт ва интиқоли матлаб дар ҳар асари бадеӣ ду амали муҳтор аст, ки бо вучуди аҳаммияти калидӣ доштани дар муайян кардани навъи дидгоҳ, ба таври дақиқ дар назарияҳои пешин баррасӣ нашуда буд.

Қаблан гуфта омад, ки дарёфт ва интиқоли матлаб ба омилҳои дохиливу хориҷӣ вобаста аст. Ин омилҳои муассир ба ҳавзаҳои гуногуне тақсим мешаванд ва дидгоҳи нарратор, ё умуман дидгоҳ дар асари мавриди назар, дар яке аз он ҳавзаҳо зуҳур пайдо мекунад. Қабл аз пардохтан ба баррасии муфассали ҳавзаҳои дидгоҳ, ба як масъалаи муқаддимоти марбут ба интиқоли матлаб таваҷҷуҳ мекунем.

Нарратор имконият дорад, ки аз ду роҳ дарёфти худро ба муҳотабаш интиқол диҳад. Аввал, бо истифодаи дидгоҳи худаш, яъне дидгоҳи нарратормадор. Дуюм, бо истифодаи дидгоҳи як ё зиёда персонаж, яъне дидгоҳи персонажмадор. Ҳамин тавр, тақобули дукутбии сода ҳосил мегардад. Ин хусусияти дукутбӣ будан аз он истинбот мешавад, ки дар олами мутахаййиле, ки асари бадеӣ тасвири онро ироа медиҳад, фақат ду мавқеи дарёфткунанда, арзишгузоранда, суҳанрон ва амалкунанда вучуд дорад, яъне нарратор ва персонаж, ки марказҳои тафаккурзо дар матн бадеӣ ҳастанд. Мавқеи севуме вучуд надорад, аз ин рӯ, дидгоҳи хунсое, ки ба ҷуз дидгоҳҳои нарратормадор ва персонажмадор буда, муҳаққиқоне аз вучуди он ҷонибдорӣ кардаанд, дар намои мавриди истифодаи мо ҷой дода намешаванд.

Дар ин тақобули дукутбӣ агар дидгоҳи персонажмадор набошад ва аломатҳои нишондиҳандаи тақобули дидгоҳҳо дар матн лағв карда нашуда бошад, пас ҳамеша дидгоҳи нарратормадор аст. Дидгоҳи нарратормадор на ҳамеша аз радди пойҳои дарёфту бардоштҳои нарратор дар матн истинбот карда мешавад, ҳатто дар ҳолатҳое, ки олами мутахаййил ҳеҷ нишонаи убур аз

зеҳнияту тафаккури касеро дар худ надорад, дидгоҳ боз ҳам нарратормадор маҳсуб мешавад.

Ҳоло, ки тамоми муқаддимот барои баррасии вижагиҳои дигари дидгоҳ фароҳам аст, ба мутолиа дар ҳавзаҳои дидгоҳ мепардозем, аниқтараш, чигунагии зуҳури дидгоҳҳои нарратормадор ва персонажмадорро дар ҳавзаҳои мухталиф муайян менамоем.

1. Дидгоҳи персептивӣ. Истилоҳи «персептивӣ» аз калимаи англисии «perception» ба маънои «дарк, эҳсос» маъхуз аст [197, 1079]. Бо таваҷҷуҳ ба мазмуни истилоҳ, ин ҳавзаи дидгоҳро метавон «ҳавзаи мудрик» ба маънои дарккунанда унвон кард, вале ба хоҳири парҳез аз арабигарой қабули истилоҳи «персептивӣ» низ маъқул аст.

Муҳимтарин омиле, ки лозимаи дарёфти матлаб мебошад, ин призмаест, ки тавассути он ва ё бо роҳи убур аз он матлаб дарёфт карда мешавад. Дар ин ҳавза барои муайян кардани самти дидгоҳ чунин суолгузорӣ мешавад: аз нуқтаи назари кӣ нарратор ба рӯйдодҳо нигоҳ мекунад? Кӣ дар интиҳоби чузъиёти махсуси рӯйдодҳо нақшдор аст ва амсоли ин. Дар матнҳои воқеъбаён, ҳамонанди матни нишондодҳои судӣ, нарратор метавонад танҳо дарёфти худаширо нақл кунад. Ягона ҳавзаи персептивие, ки барои интиқоли он дарёфти худ метавонад истифода барад, дар бастагӣ бо дарёфти қаблӣ ё дарёфти ҳозираи ӯ аз матлаб муайян карда мешавад. Дар матнҳои мутахаййил бошад, нарратор имконият дорад, дидгоҳи персептивии бегонаро аз худ намуда, онро нақл кунад. Аниқтараш, метавонад аз дидгоҳи персонаж ҷаҳонро дарку дарёфт ва баён намояд.

Техникаи офариниши ҷаҳон мутобиқи дарёфти персонаж маршрут бар он аст, ки нарратор ба огоҳӣ (зеҳн)-и персонаж хутур намояд. Бидуни дидгоҳи персептивии дохилӣ хутур ба огоҳии персонаж мумкин аст. Нарратор метавонад огоҳии персонажро тасвир намояд, аммо бо нақли дарёфте, ки худааш аз зеҳни персонаж доштааст, на дарёфте, ки худи персонаж аз огоҳии худ дорад. Яъне вақте ки нарратор огоҳии персонажро мувофиқи дарёфти шахсии худ баррасӣ карда, тасвиреро аз он мутобиқи дидгоҳи худааш ироа медиҳад, чунин дидгоҳ ба

ҳавзаи персептивӣ шомил шуда наметавонад. Аммо вақте ки наратор огоҳии персонажро аз дидгоҳи худи персонаж тасвир намуда, дарёфташро дар таносуб бо дидгоҳи персонаж нақл мекунад, ин дидгоҳ яқинан ба ҳавзаи персептивӣ марбут аст.

Бори дигар таъкид бояд кард, ки хутур ба огоҳӣ ва дидгоҳи персептивӣ ду мафҳуми комилан мутафовит ҳастанд. Дар масъалаи хутур, огоҳии персонаж ҳамчун маводест барои таҳлил, аммо дар масъалаи дидгоҳи персептивӣ огоҳии персонаж ин призмаи дарёфти матолиб аст. Бояд фарқияти ин ду мавқеъ ё ду ҷиҳати мутафовит ҳамеша нигоҳ дошта шавад, вагарна мафҳум омехта шуда, тарсими умумии сохтори матни бадеӣ ишқол пайдо мекунад.

Наздиқ ба масъалаи дидгоҳи персептивӣ ва наҳваи идроки муҳити атроф, аз муҳаққиқони ватанӣ устод М. Шакурӣ фикри ҷолиберо баён намудааст:

«Кӯҳзод аз ҷумлаи он нависандагон аст, ки дар насри тоҷик як равияи нав, равияро, ки «наси таҳлилӣ» ва «наси андешаҳо» номидаем, давом медиҳанд. Хусусияти асосии ҷунин асарҳои адабиёти ҳозираи тоҷик аз дидгоҳи идеалҳои олии замон бо диққати тамоми ба андеша гирифтани рӯйдодҳои муҳими зиндагӣ ва ҳарҷониба аз назари таҳлил гузаронидани онҳо мебошад... Дар ин сурат нависанда имкон дорад, ки ба олами фикру андешаҳои қаҳрамон бештар роҳ ёбад, ҷунин ҳиссу ҳаяҷони ниҳонии ӯро, ки дар назди мардум шояд ҳеҷ гоҳ ба забон наоварда буд ва нахоҳад овард, намудор созад, шавқу завқӣ ӯ, марому мақсад, орзуи идеалҳо, ғаму шодиҳоеро, ки ҳастии ӯро фаро гирифтаанд, пурратар аз назари озмоиш гузаронад» [83, 141].

Дар иқтибоси нақлшуда устод ҳамон вазифаҳо ё хусусиятҳои дидгоҳи персептивӣ ва имкони хутур ба огоҳии персонажро баён намуда, матнро, ки дорои ҷунин вижагиҳост, «наси андешаҳо» номидааст. Бояд қайд кард, ки масъалаи мазкур дар шарҳи В. Шмид бештар ба ҷанбаи сатҳӣ ва зоҳирии идрок марбут буда, дар ҷаҳонбинии М. Шакурӣ ҷиҳати амиқ ва ботинии он матраҳ аст, яъне В. Шмид асосан ба идроки бевоситаи муҳити атроф таваҷҷуҳ намудааст ва М. Шакурӣ ба идроки ҷараёни тафаккури ботинии атрофиён.

Маъмулан дидгоҳи персептивӣ бо дидгоҳи маконӣ мувофиқ меафтад, аммо чунин мувофиқат ҳатмӣ нест. Нарратор метавонад ҷойгоҳи маконии персонажро ишғол намояд, аммо бидуни он ки рӯйдодхоро аз дидгоҳи персонаж дарёфт кунад ё матлабу далелу гуфтаҳояшро мутобиқи дидгоҳи идеологӣ ва ҳолати эҳсосоти ботинии персонаж интиҳоб намояд. Ва ин мисоли дидгоҳи персонажмодори маконист. Вале агар ироаи тасвир ҳамроҳ бо хусусиятҳои вижаи персонаж, мисли сабку мухтассоти забонӣ ва наҳваи арзишгузории персонаж бошад, бо дидгоҳи персонажмодори персептивӣ рӯбарӯ ҳастем.

2. Дидгоҳи идеологӣ. Матни ривой дар ҳавзаи идеологӣ метавонад мавқеи ақидагии персонаж ё нарраторро ифода кунад. Дидгоҳҳои идеологӣ мутафовит метавонанд натиҷаи бардошти мутафовит ё дарёфти гуногуни матлаб бошанд. Дидгоҳи идеологӣ омилҳои зиёдеро аз қабилӣ доираи донишҳо, тарзи тафаккур, арзишгузорӣ ва ҷаҳоннигарии кулӣ, ки ба гунае муносибати субъективӣ шахсро ба падидаи мавриди назар муайян мекунанд, дар худ ҳулоса менамояд. Як хусусияти ҷолиби ин ҳавзаи дидгоҳ он аст, ки мафҳуми идеология худ дорои ҷиҳатҳои зиёд буда, ба таври қатъӣ чудо кардани он аз ҳавзаҳои дигар ғайримумкин аст. Ба ҳамин хотир аст, ки дар намоиши дидгоҳҳои Я. Линтфелт [150, 168] ҳавзаи идеология вучуд надорад ва ӯ ин ғуруғгузорию судманд медонад, чун ҳамаи ҳавзаҳои дидгоҳ бо идеология муносибати зич доранд ва ҳамчун як ҳавзаи мустакил чудо кардани он навъе зиёдаравист. Воқеан ҳам, идеология ба таври пӯшида дар ҳамаи ҳавзаҳо ҳузур дорад, вале метавонад чудо аз ҳавзаҳои дигар дар шакли арзишгузории эксплицитӣ муайян вучуд дошта бошад. Бо дар назар гирифтани ҳамин масъала ба таври мустакил баррасӣ кардани он дар ҳавзаи ҷудогона лозим доништа шуд.

3. Дидгоҳи маконӣ. Ҳавзаи маконии дидгоҳ ниҳоят муҳим аст, чун тафовут дар дарёфти маълумот ва касби иттилоот аз як падида пеш аз ҳама бастагӣ дорад ба дидгоҳи маконии шахси нозир. Дидгоҳи маконӣ боис мешавад, ки нозир баъзе ҷузъиёти ҳодисаро дида натавонад ва баръакс ҷузъиёте, ки аз дидгоҳи нозирони дигар пинҳон будааст, хубтар мушоҳида намояд. Ҳамин тавр, мутобиқи дидгоҳи маконии худ ҳар нозир метавонад варианти худро аз як ҳодиса ироа кунад. Аз

ҷониби дигар, «макон имконияти ба низом даровардани муносибатҳои ғайримаконӣ (маъной, арзишӣ ва ғ.)-ро дорад» [84, 57].

Ҷолиб аст, ки дидгоҳи маконӣ ягона истилоҳест, ки ба маънии луғавии калима мутобиқ буда, дар ҳақиқат мавқеи воқеии ҷойгиршавии нозирро нисбат ба макони рӯй додани ҳодиса ифода менамояд. Унвонгузории дидгоҳҳои дигар ё ҳавзаҳои дигари дидгоҳ навъе истиора аст.

Дидгоҳи персонажмадор дар ҳавзаи мазкур дар он ифода меёбад, ки ривоятро ба ягон мавқеи маконии муайяне, ки яке аз персонажҳо ишғол кардааст, вобаста мекунад. Мавқеи маконие, ки персонаж ишғол кардааст, маъмулан ба таври ҷиддӣ дидгоҳи ӯро маҳдуд менамояд ва ӯ танҳо амалҳои мушоҳида карда метавонад, ки дар доираи ба дидгоҳи ӯ дастрас сурат мегиранд.

Дидгоҳи нарратормадор дар ҳавзаи маконӣ вобаста аст ба мавқеи нарратор умуман дар матн, агар нарратор хусусияти ҳамаҷоғардӣ ва ҳамаҷобинӣ дошта бошад, пас дидгоҳи маконии ӯ номаҳдуд аст ва агар дидгоҳи нарратор дар асар маҳдуд бошад, дидгоҳи ӯ дар ҳавзаи маконӣ низ маҳдуд аст. Агар мавқеи маконии нарратор ба таври муайян ва дақиқ аз матн истинбот карда нашавад, ё умуман қобили истинбот набошад, дар ин ҳолат низ дидгоҳи маконӣ нарратормадор аст.

4. Дидгоҳи замонӣ. Дидгоҳи замонӣ фосилаи байни дарёфти аввалин ва дарёфти баъдиро аз ҳодиса ифода менамояд. Зери мафҳуми «дарёфт» ин ҷо на танҳо таассуроти аввалин аз ҳодиса, балки ҷараёни коркард ва фаҳму бозфаҳми дарёфт низ дар назар гирифта шудааст. Иваз шудани дидгоҳ дар қутби замонӣ чӣ натиҷа хоҳад дошт? Агар дидгоҳ дар ҳамаи замонӣ иваз шавад, донишҳо дар бораи ҳодиса ва арзишгузориҳо низ тағйир меёбад. Бо гузашти вақт маълумот дар бораи ҳодиса метавонад зиёд шавад ё донишҳои мо дар мавриди равобити иллату маълумии падидае афзоиш ёбад, ки дар ин ҳолат мантиқан бардоштамон бояд иваз шавад. Ҷудо кардани ҳавзаи махсус барои дидгоҳи замонӣ аз он ҷиҳат муҳим аст, ки замон ё вақт ҳамчун омили тағйирёбии донишҳо ва арзишгузорӣ ба ҳодиса аз аҳаммияти зиёд бархӯрдор мебошад.

Дар ҳавзаи замонӣ дидгоҳи персонажмадор дар он ифода меёбад, ки ҳаводиси асар ба замони амали персонаж ё ҳолатҳои аз сар гузаронидаистодаи ӯ вобаста бошад. Дидгоҳи персонажмадор дар ин ҳавза бо истифода аз зарфҳои замон, ҳамонанди «ҳоло», «имрӯз», «дирӯз», «фардо» ва ғ. баён карда мешавад. Хусусияти муҳими дидгоҳи персонажмадор он аст, ки ривоят бо амалҳои персонаж, бастагӣ пайдо кардани ривоят ба саргузашту бардоштҳои персонаж аз воқеият муносибати наздик пайдо мекунад. Ин муносибат ё робита ба дараҷаи чузъиётнигорӣ дар тафсилоти ҳодиса ё ташкили тадовуми ривоят муассир аст.

Дидгоҳи нарратормадор бошад, бо мавқеи замони амали ривояткунӣ мутаносиб аст. Дар муайян кардани дидгоҳи замони нарратормадор зарфҳои замони «дар ин лаҳза», «дар ин рӯз», «як рӯз қабл» ва ғ. метавонанд кумак кунанд. Вижагии дидгоҳи нарратормадор он аст, ки нарратор метавонад тибқи интиҳоби ҳудаш байни ҳавзаҳои замони мухталиф ҳаракат дошта бошад, яъне дидгоҳи замониашро тағйир диҳад ва ҳатто бархе маълумоти ҳанӯз барои персонажҳо номаълумро ба миён гузорад.

5. Дидгоҳи забонӣ. Дар матнҳои бадеӣ нарратор метавонад ҳодисаҳоро аз забони худ, дурусттараш бо сабки худ баён кунад, ки дар ин ҳолат дидгоҳи забонӣ нарратормадор аст. Ҳамчунин, метавонад аз забони персонаж ва бо сабки персонаж матлабро ироа диҳад, ки он гоҳ дидгоҳи забонӣ персонажмадор мешавад. Баъзан чудо карда гирифтани дидгоҳи забонӣ аз дидгоҳи идеологӣ ниҳоят мушкул аст. Дар намои ҳозир мо ҳавзаи забониро ба амали интиқоли матлаб марбут кардаем, яъне навъи ироаи матлаб ҳавзаи забони онро муайян менамояд. Аммо нақши ҳавзаи забонӣ дар дарёфти маълумот ё матлаб низ муҳим аст, зеро мо воқеиятро тавассути мафҳиму дастабандихое, ки забонамон ироа мекунад, дарк ва қабул менамоем. Масалан, монологи дохилии персонаж метавонад намунаи ин маврид бошад. Аз ҳамин нукта метавон истинбот намуд, ки вақте нарратор дарёфти персонажро аз дидгоҳи персонажмадор интиқол медиҳад, ӯ чизе ба сабку забони персонаж аз худ илова намекунад ва ҳамон сабку забонро, ки дар замони дарёфти матлаб ва пеш аз интиқоли матлаб тавассути нарратор зухур пайдо карда буд, бозгӯйӣ ва такрор менамояд.

Чунин буд шарҳи ҳавзаҳои мухталифи назарияи дидгоҳ, ки қарор аст дар қорамон аз он истифода барем ва татбиқашро дар амал мушоҳида намоем. Як матлаби дигар, ки бо баррасии ҳавзаҳои дидгоҳ пеш меояд, яккутбӣ ё дукутбӣ будани ҳар як аз дидгоҳҳост. Тақрибан дар ҳамаи асарҳои бадеӣ маъмулан дидгоҳ яккутбист, яъне ё танҳо нарратормадор аст, ё танҳо персонажмадор. Аммо асарҳое низ ҳастанд, ки дидгоҳ дар онҳо дукутбист, албатта на дар кулли асар, балки дар ҳавзаҳои мутафовит. Хеле кам иттифоқ меафтад, ки дар кулли асар ва дар ҳамаи панҷ ҳавза дидгоҳҳо дукутбӣ бошанд.

1.6. Назарияи Ж. Женетт дар хусуси маърифати замон

Барои баррасии масъалаҳои марбут ба замони ривоят дар қори ҳозир аз назарияи «Гуфтумони ривоиӣ ҳадид»-и Жерар Женетт истифода хоҳем кард. Ин интиҳоб албатта тасодуфӣ нест ва бунёдаш бар он аст, ки масъалаи замони ривоят дар таҳқиқоти Ж. Женетт ниҳоят мушиқофона ва дақиқ анҷом пазируфтааст ва ҳамчун яке аз заминаҳои офариниши асари бадеии муваффақ шинохта шудааст. Қолиб аст, ки масъалаи замони ривоят ҳамчун яке аз арқони асосии матни ривой дар назарияи В. Шмид баррасӣ намешавад. Масъалаи замонро В. Шмид танҳо дар мабҳаси ҳавзаҳои дидгоҳ пеш меорад, ки мантиқан танҳо ба иваз шудани дидгоҳи замонӣ вобаста буда, ба масъалаҳои куллитар намебардозад. Дар назарияи Ж. Женетт бошад, мафҳуми замон ба кулӣ фарқ мекунад ва мабҳаси қолиберо дар нарратология ба вучуд овардааст.

Дар робита бо матлабе, ки қарор аст ин ҷо матраҳ кунем, Кристиан Мэтз чунин назари маъқулро баён кардааст: «Ривоят як ҷараёни дузамонӣ аст...: замони барои эҷод масрафшуда вучуд дорад ва замони барои ривоят масрафшуда. Ин дугонаангорӣ на танҳо имконият медиҳад, ки назми замон вайрон шавад, монанди ҳулоса қардани се соли зиндагии қаҳрамон дар ду ҷумлаи роман, балки муҳимтар аз он, моро маҷбур менамояд қабул кунем, ки яке аз қорқардҳои ривоятнигорӣ иборат аст аз тағйир додани як ҳолати замонӣ ба ҳолати замони дигар» [154, 2].

Масъалаи асосии назарияи замони Ж. Женетт низ ҳамин дугонаангорӣ ва роҳҳои шинохту корбурд ва нақши он дар таҳлили асари бадеист. Ба таври дақиқтар, баррасии муносибатҳои байни замони рӯйдод ва замоне, ки барои тасвири он рӯйдод дар ривоят масраф шудааст, матраҳ мегардад ва ин баррасӣ тибқи се ҷанбаи асосии ривоят сураат хоҳад гирифт:

1. Муносибати байни тартиби рӯй додани ҳаводис дар ҳатти замони воқеӣ ва тартиби ҷой гирифтани онҳо дар ривоят;

2. Муносибати байни тӯли замони воқеии ин ҳодисаҳо ва тӯли замони интиқоли онҳо дар ривоят (манзур тӯли матн аст);

3. Хусусиятҳои камийяти такрорҳо.

Яке аз равишҳои офариниши муваффақи насри ривоятӣ «бозӣ бо замон» аст, яъне интиҳоби дурусти ҳатти замонӣ барои интиқоли ривоят ё маълумот. «Нависандаи ҳунарманд ба хотири ифодаи пурраи иродаи эҷодӣ ва тасвири равшану барҷастаи образи бадеӣ қабатҳои мухталифи замониرو дар сохтори асараш ба ҳам алоқаманд намуда, паҳноӣ ҷаҳлияти қаҳрамонро мушаххас менамояд, ки низ хусусияти тасаввурӣ дорад. Замону макони воқеӣ заминаи асосии тасвири замону макон дар сохтори асари ҳунарист» [63, 21]. Масъалаи мазкур дар офариниши роман бештар матраҳ аст, чун тӯли ин жанр барои танзими номураатбаи ҳатти замонӣ мутобиқ мебошад. Ҳангоми мутолиаи роман, бидуни тавачҷуҳ ба тоҷикӣ ё ҳориҷӣ буданаш, ба осонӣ метавон дид, ки дар аксари ҳолатҳо ривоят аз «байн» шурӯъ мешавад. Яъне ҳонанда беҳабар аз муқаддимоти масъала якбора ба асли матраҳ рӯбарӯ мегардад ва сипас тадриҷан дар рафти ҳондан нуқтаҳои норавшан возеҳ мегарданд. Баъзан ривоят аз охир шурӯъ шуда, гом ба гом ба нуқтаи оғоз наздик мешавад, ин сабки нигориш бештар дар осори детективӣ ба назар мерасад. Ҳамчунин, ҳастанд романҳое, ки дорои ҳатти замони собит буда, дар онҳо ривоят мутаносиб бо тартиби замони воқеӣ пеш меравад. Бояд гуфт, ки дар романи муосир равиши ахир хеле кам дида мешавад ва дар насри классикӣ мисоли он зиёд аст. Дар романҳои классикии ҳориҷӣ мушоҳида мешавад, ки ҳатто ҳангоми номуназзам будани ҳатти замонӣ нависанда дар матн нишонаҳои заруриро дар шакли зарфӣ замон барои иштибоҳ

нашудани самти таваҷҷуҳи хонанда ироа додааст. Масалан, «се сол қабл аз рӯй додани ин воқеаи мудҳиш, дар хонаи фалонӣ нишаста будем ва...» ё «баъди ду рӯзи таваллуди кӯдак чунин ҳодиса рух дод...» ва амсоли ин. Вақте ки дар матн ин қабил нишонаҳо ҳаст, барқарор кардани ҳатти замонӣ мушкил нест, дар ҳолати муҳолиф танҳо диққату ҳофиза ва тафаккури мантиқӣ ба хонанда кӯмак мекунад, ки назми замонро дар асар дуруст дунбол кунад.

Дар ин баҳши кор манзури мо омӯзиши ҷиҳати назарии назми замони ривоят аст, ки дар шакли қиёси тартиби рух додани ҳодисаҳо дар замони воқеӣ ва ё воқеияти замони мутасаввир, бо тартиби ҷой гирифтани ҳар як ҳодиса дар ҳатти сюжет ва тӯли замоне, ки барои интиқоли он масраф шудааст, сурат мегирад. Албатта, барқарор кардани назми аввалияи ҳаводиси матни ривой на ҳамеша мумкин аст, аммо дар ҳар сурат ҳудудҳои бузурги замони метавон муайян кард ва бар асоси онҳо таҳлилро пешниҳод намуд.

Дар аввал анвои мухталифи номутобиқатии замонӣ дар ривоят ва воқеият бояд пайдо ва арзишгузорӣ шавад. Дар низоми истилоҳсозии Ж. Женетт шаклҳои гуногуни адаби мувофиқати замони ривоят бо замони воқеӣ ё воқеияти мутасаввир ҳамчун анахрония [30, 73] омадааст. Барои муқаррар кардани вучуд ё адаби анахрония роман бояд бодикқат мутолиа карда шавад, сипас дар сатҳи бузургсохтор ва хурдсохтори матн таҳлили ҷудогона ба амал оварда шуда, натиҷаҳои он аз дидгоҳи таъсиргузори мусбат ё манфӣ ба сохтори куллии асар баррасӣ карда шавад. Барои ин кор нуқтаи оғози романро сегменти аввалини ривой қарор дода, ба хоҳири содатар ва мухтасар шудани таҳлил онро нишонагузорӣ мекунем, масалан, бо ҳарфи латинии *A*. Баъдан сегментҳои дигарро низ муайян ва нишонагузорӣ намуда, ба муқаррар кардани тартиби замони онҳо мепардозем. Мувофиқи тартиби замонӣ сегменти *D* метавонад қабл аз сегменти *A* рӯй дода бошад ва сегменти *C* баъди *A* ва сегменти *B* баъди *C*, ки дар ин ҳолат намояи сохтори замонӣ чунин шакл пайдо мекунад: **A2 – B4 – C3 – D1**. Барои возеҳ шудани масъала аз як тарҳ (плот)-и эҳтимолии ҳикояи кӯтоҳ кумак мегирем: ҳикоя бо ироаи тасвир аз саҳнаи тӯйи арӯсӣ оғоз мешавад, сипас тасвири саҳни ҳавлии суннатӣ ва бозии кӯдаки дусола бо тӯб ироа

мегардад, баъдан бозгашт ба гузашта дар хотираи яке аз персонажҳо сурат мегирад, ки маҳдудии замони баъди тӯйи арӯсӣ то ба дунё омадани кӯдакро дар бар мегирад ва дар ҳолати ғалаёни эҳсосот бозгашти дигаре ба гузаштаи дуртар, яъне қабл аз тӯйи арӯсӣ анҷом мепазирад. Ҳоло ин тарҳи эҳтимолиро ба сегментҳо ҷудо карда, нишонагузорӣ мекунем: сегменти **A** – сахнаи тӯй; **B** – сахни ҳавлӣ, бозии кӯдак; **C** – баъди тӯй то таваллуди кӯдак; **D** – воқеаҳои қабл аз тӯй. Дида мешавад, ки дар асар, дар матни ривой назми замон вайрон шудааст ва дар воқеияти мутасаввир бояд сегментҳо бо тартиби зер ҷой гиранд: **D1 – A2 – C3 – B4**.

Ба ин тартиб аввал бузургсохтори романро таҳлил менамоем ва ҷаҳишҳои замони маҳсус дар сужетро муайян мекунем, сипас ҳангоми таҳлили хурдсохтор ҷаҳишҳои замони ҳар банд ва ҳатто ҷумларо ба назар гирифта, бо ироаи намоя ташаккули ҳатти замонӣ ва таъсири онро ба сохтори куллии асар пайгирӣ карда метавонем. Барои ифодаи ҳолатҳое, ки дар мавқеи замони ҳоким бар асар аз воқеаҳои гузашта ёдоварӣ карда, сегменти замони мутафовитро дар ҳатти замонӣ эҷод мекунад, истилоҳи аналепсис ба кор бурда мешавад ва барои ифодаи ҳолатҳои ҷаҳиши замонӣ ба оянда истилоҳи пролепсис [30, 76] истифода мегардад. Ҷолиби таваҷҷуҳ аст, ки дар суннати адабӣ пролепсис камтар дида мешавад ва аналепсис фаровон ба кор меравад.

Дар насри ривоятӣ, хусусан дар роман ба ҷуз ҳатти асосии сужет метавонад чанд лояи дигари майдасужетҳо вучуд дошта бошад, ки робитаи бевосита бо сужети асосӣ надоранд, аммо барои пур кардани холигоҳҳои мантиқӣ ва пурқувват кардани робитаи иллату маълулии воқеаҳои асар оварда мешавад. Дар чунин ҳолат анахронияро танҳо дар ҳатти асосии сужет бояд пайгирӣ намуд, то аҳаммияти ҳодиса ва персонажҳои канорӣ боло рафта, ба дарки дурусти сохтор ва тарзи ироаи ғояи асар ҳалал ворид нашавад. Дар баъзе романҳои калонҳаҷм, монанди «Ҷанг ва сулҳ» ҳамзамон чанд ҳатти сужет амал мекунад, ки дар ин маврид сараввал анахронияи ҳар ҳатти сужет бояд ба таври ҷудогона муқаррар карда шуда, баъдан дар таносуб бо сохтори кулӣ таҳлил карда шавад.

Дар рафти ривоят ҳолатҳое пеш меояд, ки қисмате аз саргузашти персонаж норавшан боқӣ мемонад, ё сабаби сар задани воқеае ногуфта гузошта мешавад. Ба ибораи дигар, имкони вучуди фуруғузориҳои хурд дар сужети асар ҳамеша ҳаст, ки қасдан ё ба таври ноҳудогоҳ ба амал меояд. Барои ифодаи ин навъи фуруғузори аз истилоҳи эллипсис [30, 86] истифода мешавад, ки манзур аз он фуруғузории як замони муайян аз сужет аст.

Падидаи дигаре, ки то чойе ба масъалаи замон марбут аст, фуру гузоштани яке аз персонажҳои мавриди назар ё воқеаи ҷойдошта аз хатти сужет мебошад. Чунин маврид дар таҳлили осори таърихӣ ва тарҷумаиҳолӣ мумкин аст, ки пеш ояд. Дар ин навъи осор хонанда аз маводи эҳтимолии нависанда огоҳ аст ва тасаввуроти умумие аз манзараи кулӣ метавонад дошта бошад. Аз ин рӯ, агар нависанда яке аз унсурҳои воқеаро фуру гузорад, хонанда бо ёрии манобеи фароматнӣ инро пай мебарад ва мусалламан чунин фуруғузошт барои мунаққид майдони нақду таҳлилу баррасиро боз менамояд. Барои ифодаи ин навъи фуруғузори, ки замони нест, аммо дар доираи замони мавриди баррасӣ сурат мегирад, истилоҳи паралипсис [30, 86] пешниҳод шудааст.

Масъалаи дигаре, ки дар мабҳаси назарияи замон аҳаммияти хос дорад, иборат аст аз таносуби байни тӯли ҳодиса дар воқеияти ҳақиқӣ ё муҳтавал ва тӯли матне, ки ба тасвири ин ҳодиса ихтисос дода шудааст. Табиатан, ҳеч вақт тӯли матн ва замоне, ки барои навиштани он ба кор рафтааст, бо замони воқеии рух додани ҳодиса мутаносиб буда наметавонад, ба вижа дар матнҳои бадеӣ. Аз ин рӯ, муқоисаи ин ду ҳолати замони дар сатҳи хурдсохтор барҳадар хоҳад буд. Аммо дар сатҳи бузургсохтор ба таҳлил гирифтани ин падида ҳатмист, чун маводи муҳим барои арзишгузории интиқодӣ ба даст медиҳад. Барои ин навъи таҳлил кулли матни асарро бояд ба воҳидҳои ривой чудо кард. Манзур аз воҳиди ривой порчаҳои гуногунҳаҷми матн аст, ки сахна, ҳодиса ё тасвиреро ба таври яклухт дар бар гирифта бошад. Баъди таъйин кардани ҳудуди ҳар як аз воҳидҳои ривой тӯли замони ба иҷро расидани сахна, ҳодиса ё тасвиреро бояд муайян кард. Барои ин кор ба матни воҳиди ривой мурочиат карда, аз рӯйи мазмуни он дармеебем, ки воқеа ё сахнаи тасвиршуда тахминан чӣ замоне, аз кай то кай сурат

гирифтааст. Масалан, воҳиди ривои якум метавонад тасвири ҳаводиси се рӯзи зиндагӣ бошад (ё саргузашти яке аз персонажҳо), воҳиди ривои дуюм даҳ соли ахир аз ҳаёти персонажи дигареро нақл кунад ва воҳиди ривои баъдӣ ду дақиқа суҳбати сариҳои ду персонажро ироа диҳад. Вақте дарозии замони ба амал омадани воҳиди ривой мушаххас шуд, тӯли матн, ё миқдори матне, ки барои ба тасвир кашидани он масраф шудааст, ба ҳисоб гирифта мешавад. Масалан, воҳиди ривои аввал дар 2 саҳифа, дувумӣ дар бист саҳифа ва сеумӣ дар ними саҳифа навишта шудааст. Сипас, ҳар воҳиди ривой аз ин ду дидгоҳи мазкур муқоиса шуда, ба кучои мӯҷаро маътуф будани таваҷҷуҳи наисанда, то кадом андоза амиқ рафтани ӯ дар тарҳи масъалаи мавриди назараш, таъсиргузориҳои заминаҳои раваншиносона ва марбут ба ноҳудогоҳи нависандаву хонанда баррасӣ карда мешаванд. Ҳамчунин, муайян кардани таносуби суръати пешрафти ривоят дар аввал ва анҷоми асар муҳим аст, ки ин низ аз муқоисаи нишондиҳандаҳои замони ба даст меояд.

Мабҳаси навбатӣ, ки вобаста ба масъалаи замон баррасӣ карда мешавад, иборат аст аз хусусияти такрорҳо дар ҳатти замони асар. Дар ин қисмат пеш аз ҳама камияти такрори воҳидҳои замони ба таҳлил кашида мешавад. Манзур аз воҳиди замони он аст, ки як қатор аз амалкардҳои сюжетӣ асар дар доираи як замони хос сурат бигирад. Вақте дидгоҳи замони ё куллан замони ривоят тағйир меёбад, мусалламан як воҳиди замони дигар шуруъ мешавад. Дар баробари чудо кардани ҳудуди ҳар як аз воҳидҳои замони ҳолати замони онҳоро муайян намуда, нишонагузорӣ мекунем. Табиист, ки мо се ҳолати замони бештар надорем: гузашта, ҳозира ва оянда. Ҳолатҳои замони фаръӣ агар дар асар вучуд дошта бошанд, мувофиқи муносибаташон ба ҳолатҳои замони аслии онҳоро низ дастабандӣ ва нишонагузорӣ мекунем. Маъмулан, дар сатҳи бузургсохтор воҳиди замони зиёд нест ва ҳолати замони он воҳидҳо дар ҳар сурат боз ҳам камтар аст. Аз ин рӯ, таҳлили ин ҷабҳа дар сатҳи бузургсохтор зиёд мушкил нест. Дар сатҳи хурдсохтор низ дақиқан ҳамин фарояндро анҷом дода, натиҷаҳои ба даст омадаро муқоиса менамоем. Баъди муқоиса гароиши аслии нависанда ба ҳолати замони муайян мегардад. Аз рӯйи ҳолати замоние, ки мавриди таваҷҷуҳи

нависанда аст, оянданигар ё гузаштамеҳвар будани асар таъйин мегардад. Маъмулан осори оянданигар камтар ҳастанд ва ағлаби онҳо аз зумраи асарҳои намодин маҳсуб мешаванд. Осори гузаштамеҳвар асосан дорои ҷанбаи таҳлили ҷавӣ буда, бо воқеият робитаи мустақамтар доранд. Ҳамчунин, ҳангоми муқоиса ҳунари нависанда дар пешу пас андохтани ҳаводиси сужет дар ҳатти замонӣ ба намоиш гузошта мешавад ва ҳар қадар назми замон вайронтар бошад, қуввати қалами нависанда дар техникаи офариниш бештар аст. Агар воҳидҳои замони асар тақрибан ҳамеша дорои тӯл ё дарозии якхела бошанд, гумон меравад, ки офариниши он аз рӯйи нақшаи мушаххаси аз қабл таъйиншуда сурат гирифтааст. Агар тӯли воҳидҳои замонӣ гуногун ва ин фарқият маҳсус бошад, гумон бар он аст, ки нависанда бо роҳи пайравӣ аз ҷараёни илҳом асарро офаридааст. Тафовути ин ду равиши офариниш қариб эҳсос карда намешавад, аммо таваҷҷуҳ ба ҷузъиёт ин имкониятро фароҳам оварда метавонад.

Мавзуи дигаре, ки лозим донистем дар доираи мабҳаси замон ва хусусияти такрори замонӣ дида бароем, иборат аст аз такрори воҳиди ривой дар доираи як асар ё кулли осори нависанда. Такрори воҳиди ривой бо назарияи замон аз ҷанд ҷиҳат робитаи ҷавӣ дорад. Аввалан, агар такрори воҳиди ривой огоҳона сурат гирифта бошад, яқинан сабабаш вучуди дидгоҳи мутафовити замонӣ ё маконӣ мебошад. Масалан, агар як ҳодиса ду бор ё бештар дар ривоят оварда шавад, ҳар як мавриди такрор дорои дидгоҳи замонӣ ё маконии мухталиф аст, яъне аз забони манбаъҳои гуногун оварда шудааст. Баъдан, агар мавриди такрор ба дидгоҳи замонӣ марбут набошад ва бо сабабҳои дигаре иттифоқ афтода бошад, пас ҳатман дарозӣ ва ҳолати замони он дар нисбат ба мавридҳои дигари такрор бояд муайян карда шуда, муносибаташ ба сохтори куллии асар ва аҳаммияташ дар ҳатти сужет муқаррар гардад. Инчунин, ҳар як ҳодиса дар ҳатти сужет воҳиди ривой маҳсуб мешавад ва ҳар як воҳиди ривой худ як ё ҳатто ҷанд воҳиди замонӣ буда метавонад. Чун муайян кардани ҷойгоҳи воҳидҳои замонӣ дар сохтори матни ривой ё умуман асар ҳатмист, мусалламан бояд ҳар мавриди такрор ба таври ҷудогона таҳлил карда шавад, то дар поёни таҳқиқ тасаввуре воқеӣ ва то андозаи имкон дақиқ аз низомии замонӣ ва сохтори асар ба даст ояд.

Масъалаи такрори воҳиди ривой бисёр ҷолиб ва муҳим мебошад, аммо иттифоқан дар нақди адабӣ ба он камтар таваҷҷуҳ шудааст. Шояд сабаби аслии адами таваҷҷуҳ ҳамагир ва маъмул набудани ин падида бошад. Дар ҳар сурат, дар адабиёти интиқодӣ аввалин бор Ж. Женетт ба ин масъала ишора намудааст, аммо ба таври мухтасар ва ниҳоят мунсачим [30, 89]. Падидаи такрор дар ривоятро ӯ бо истилоҳи «*narrative migration*» [132, 72] ифода намуда, диққаташ бештар ба такрори хусусиятҳои замони воҳиди ривой будааст, на муҳтавои он. Аммо бо тааммул дар истилоҳе, ки ироа додааст, мантиқан бояд таваҷҷуҳи асли ба муҳтавои такрор маътуф бошад ва хусусиятҳои замони он ҳамчун маълумоти зимнии дар раванди таҳлил ба даст омада вобаста ба мухтассоти замон дар ривоят баррасӣ карда шавад. Тарҷумаи дақиқ ва таҳтуллафзии истилоҳи «*narrative migration*» ҳичрати нарративӣ ё ҳичрати ривой мебошад. Яъне манзур аз ҷойе ба ҷойи дигар «кӯчидани» ривоят ё дурусттараш воҳиди ривой аст, ки барои фаҳмотар шудани матлаб онро метавон такрори воҳиди ривой гуфт. Дида мешавад, ки дар истилоҳи «*narrative migration*» ҳеч ишорае ба такрори хусусиятҳои замонӣ нест, вале ба таври зимнӣ истинбот мешавад, ки такрори воҳиди ривой табиатан такрори хусусиятҳои замони воҳиди ривоиро дар пай дорад. Бо таъя ба ҳамин нукта, ҳангоми таҳлил дар кори ҳозир афзалият ба муҳтавои такрор дода шуда, хусусиятҳои замони он ҳамчун вижагии канорӣ дар низоми замони умумии асар ҷой дода мешавад. Бояд қайд кард, ки агар мақсад дар радифи аввал қарор додани хусусиятҳои замонӣ ва сохтори мавридҳои такрор бошад, интиҳоби истилоҳи муносибтар зарур аст. Мешавад ба ҷойи «*narrative migration*» аз истилоҳи «*temporal migration*» истифода бурд, ки ҳамчун «ҳичрати замонӣ» афзалият доштани сохтори замони воҳиди ривоиро бар муҳтавои он пурра инъикос менамояд. Таъкиди Ж. Женетт бар сохтори замонӣ табиист, чун ӯ яке аз сохторгароёни муваффақ будааст, вале дар таҳқиқи ҳозир тақаддуми муҳтаво бар сохтор мусаллам аст, аз ин рӯ, мо аз истилоҳи «*narrative migration*» ҳамчун ҳичрати ривой ба маънои таҳтуллафзии он истифода менамоем, ки дар баробари ба инобат гирифтани вижагиҳои марбут ба замон дар мавридҳои такроршаванда муҳтавои низ дар бар гирифта метавонад.

Ҳичрати нарративӣ – такроран омадани воҳиди ривой, дар шаклҳои мухталиф зоҳир мешавад. Ҳар кадом аз ақсоми нарратив, яъне персонаж, сахна, образ, тасвир, калимаву ибораҳои хос, вижагиҳои ровӣ, сохтор ва ғ. метавонанд такрор шаванд. Мотивҳои хосси сабки фардии нависандаро низ аз ҷумлаи ҳичрати нарративӣ метавон ба ҳисоб овард, ки дар заминаи фаъолияти огоҳонаи ӯ ба миён омадаанд. Аслан, аз назари наҳваи ташаккул ҳичрати нарративӣ ду навъ мешавад: огоҳона ва ғайриогоҳона. Огоҳона – вақте ки нависанда такрори ҳадафманд ироа медиҳад ва манзураш аз он таъкид бар нуктае, равшан кардани мавзӯе ё интиқоли дидгоҳе тоза аст. Ғайриогоҳона – ҳангоме ки мавридҳои такрор аз тарафи нависанда танзим нашудаанд, ё дар вақти таҳриру бозхониҳо аз қалам афтодаанд.

Бо тавачҷуҳ ба шаклу сохтор ва муҳтавои мавридҳои такрор дар осори нависандагон мешавад як дастабандии калидӣ ироа дод, ки тақрибан тамоми хусусиятҳои ҳичрати нарративиро инъикос карда, аини замон тартиби муайяни қор ва намунае барои пайгирии мабҳаси мазкур буда метавонад. Дар ин дастабандӣ ҳамаи ақсоми ҳичрати нарративӣ дар се гурӯҳи асосӣ ҷунбонда шудааст. Ҳар як аз ин се гурӯҳ мавридҳои такрорро аз зовияи мутафовите муаррифӣ менамояд: гурӯҳи аввал аз дидгоҳи ҳаракати воҳиди ривой дар раванди фаъолияти эҷодии нависанда; гурӯҳи дувум аз дидгоҳи навьӣ тақрори воҳиди ривой; гурӯҳи сеюм аз дидгоҳи мушаххасоти воҳиди ривой.

Ҳаракати воҳиди ривой дар раванди фаъолияти эҷодии нависанда – яъне ин, ки як ё чанд воҳиди ривоии хос метавонанд дар асарҳои гуногуни нависанда ҳузур пайдо кунанд. Манзур аз «ҳаракат» ва ё ҳамон «ҳичрат» аз асаре ба асари дигар кӯчидан ё дурусттараш нусхабардорӣ шудани воҳиди ривоист. Вақте сухан аз ҳаракати воҳиди ривой дар раванди фаъолияти эҷодӣ меравад, дар назар аст, ки образе ё сахнае дар яке аз осори аввалини нависанда зӯҳур карда, сипас пайваста дар бархе осори баъдӣ ӯ тақрор пайдо мекунад ва дар натиҷа то охири роҳи эҷодӣ ҳамгом бо ташаккули ҳунари нависанда ташаккулу таҷассум меёбад. Мавридҳои низ ба мушоҳида мерасанд, ки ин навьӣ тақрор дар доираи як асар, дақиқтараш, роман метавонад сурат пазирада. Аз нигоҳи аввал, ин қор гӯё

номумкин аст, вале шояд ба хотири ҳаҷми бузурги роман чунин ҳолат ба бор омада бошад. Ба ҳамин хотир, гурӯҳи аввалро ба ду даста чудо кардаем: **а)** такрори воҳиди ривой дар дохили як асар ва **б)** такрори як ё якчанд воҳидҳои ривой дар асарҳои мутафовити нависанда.

Навъи такрори воҳиди ривой яъне чигунагии такрори воҳиди ривой аз назари дараҷаи тағйирпазирӣ ва ду гуна дорад: **а)** такрори воҳиди ривой бидуни тағйири таҳаввул; **б)** такрор бо дигаргуниҳои кулӣ дар таркиби воҳиди ривой.

Манзур аз мушаххасоти воҳиди ривой хусусиятҳои таркибии ҳар як аз мавридҳои такрор аст, ки мо онҳоро ба се гуна чудо намудаем: **а)** такрори зуҳури персонаж ё шахсиятҳо дар сужети якчанд асари гуногун; **б)** такрори воқеа дар дохили ҳамон як асар ё асарҳои мутафовит; **в)** такрори бетағйири ҷумла ё таъбирҳои хос дар як ва ё зиёда асарҳо.

Пеш аз ҳама, арзиши адабии ҳичрати нарративӣ дар он зоҳир мешавад, ки ҳангоми баррасӣ мо метавонем раванди таҳаввул ва шаклгирии афкори нависандаро пайгирӣ намуда, дараҷаи инкишофи маҳорати ўро дар марҳилаҳои мухталифи фаъолияти эҷодӣ муайян кунем.

Бо тааммул дар анвои мухталифи такрорҳо метавон мотивҳои хоси нависандаро муайян намуд ва такрори образҳо, ҷумла, ибора, ибораҳои рехта ё фразеологизмҳоро таҳқиқ карда, тавассути нақди равшанӣ ба самтҳои назар пинҳони тафаккури эҷодкор равшанӣ андохт.

Се усули назарияи замон, ки тавзеҳ дода шуд, дар боби баъдӣ аз ҷиҳати амалӣ баррасӣ шуда, дар рафти таҳлили ҷузъӣ бо мисолҳои марбут ташреҳ хоҳанд шуд.

БОБИ II

ТАҲЛИЛИ НАРРАТОЛОГИИ РОМАНИ «ҲАЙЧО»

2.1. Қойгоҳи нависанда дар роман

Дар боби қаблӣ мабоҳиси назарӣ оид ба тамоми аҷзои матни ривой ё матни бадеӣ оварда шуд. Дар зимн, дар бораи мавқеи нависанда дар низоми муҳобиротӣ низ маълумоти зарурӣ ироа гардид, ки бо тақия бар он ба таҳқиқи амалии мавзӯ пардохта, сабъи мекунем дар мисоли романи «Ҳайчо» ва дар ҳолатҳои зарурӣ тамоми эҷодиёти нависандаи варзидаи тоҷик – Ёрун Кӯҳзод таҳлили амиқ анҷом диҳем.

«Дар насри муосири тоҷик симои муаллиф то рафт мураккабтар шуда истодааст. Агар насри кунунро аз ин лиҳоз бо насри классикӣ муқоиса кунем, мебинем, ки тарзи ифодаи симои муаллиф ҷиҳатҳои нав касб кардааст, ки он дар навбати худ поэтикаи насри имрӯзаро ба қулӣ тағйир додааст» [70, 165].

Ба ҳамин хотир, аввалин коре, ки бояд кард, иборат мебошад аз муайян намудани қойгоҳи нависанда дар роман ва хусусиятҳои симои муаллиф, зеро «маълум аст, ки барор ё нобарории асари бадеӣ аз бисёр ҷиҳат ба мавқеи нависанда ва даҳлати ӯ ба равиши воқеа вобаста аст» [39, 102]. Яъне, муносибати ӯ ба матн ривой, дараҷаи таваҷҷуҳ ба аҷзои ривоят, махсус будан ё набудани ҳузураш дар матн, анъанаи эҷодӣ ва ҳадафи аслии офариниши асар бояд муайян карда шаванд. Дақиқтараш, дар ин қисмат кӯшиш мекунем пиромуни нависандаи мутааййин, яъне шахсияти таърихиву воқеии нависанда – Ёрун Кӯҳзод ва муносибати ӯ ба «Ҳайчо» изҳори назар намоем. Ё. Кӯҳзодро ҷудо аз «Ҳайчо» ҳамчун яке аз нависандагони хуби соҳибтаҷриба мешиносем. Ҳикояҳои зиёде, ки ӯ дорад, ҷанбаҳои гуногуни зиндагии ҷомеа ва мушкilotи фардиро инъикос мекунанд. Муҳимтар аз ҳама, Ё. Кӯҳзод ба ҳайси яке аз аввалин нависандагони насри психологӣ ва тарроҳи масоили фалсафаи ҳаёту ахлоқ ҳанӯз қабл аз нашри романи «Ҳайчо» иштиҳор дошт.

Масалан, устод М. Шакурӣ эҷодиёти Ё. Кӯҳзодро ба таври иҷмолӣ чунин баҳогузорӣ намудааст: «дар насри бадеии Кӯҳзод ҷиҳати маърифатомӯзӣ хеле кувват гирифта, то андозае хусусияти маорифпарварӣ (рушангарӣ) пайдо кардааст... ки дар эҷодиёти нависандагони ибтидои асри ХХ дида мешавад... Инро ба ҳеч ваҷҳ анохронизм (ҳукми мансӯх) ё ҳодисаи тасодуфӣ доништан лозим нест. Ин аз зарурияти иҷтимоӣ, аз вазоифи тарбиявии адабиёт, аз он шаклҳои ҳоси зухуроти вазифаи тарбиявии адабиёт, ки аз шароити ҳаёти халқи тоҷик пайдо шудаанд, сар задааст» [80, 32].

Вақте мехоҳем навъи муносибати нависандаро ба романи «Ҳайҷо» муайян кунем, бояд ин ҳама пешинаи эҷодии ӯро дар назар дошта бошем. Ҳамчунин, пеш аз мутолиаи «Ҳайҷо» ба ин нуқта бояд таваҷҷуҳ кард, ки ҳангоми таълифи роман Ё. Кӯҳзод ҳамчун нависандаи муваффақ аллакай эътироф шудааст ва назди ӯ ҳеч зарурате барои намоиши ҳунари офаринандагӣ нест. Ҳадафи ӯ танҳо муҳтаво, ҳатто на фақат муҳтаво, балки идеяи роман аст. Аҳамияти махсуси идеяи романро дар назди нависанда аз рӯйи чанд вижагӣ метавон истинбот намуд:

А) Матни мукаммали роман тақрибан дар доираи нуҳ сол навишта шудааст (агар бештар набошад!). Далели мазкур ишора бар он дорад, ки нависанда дар таълифи «Ҳайҷо» саросема набуда, балки бо тааммули зиёд онро навиштааст. Ҳангоме ки асар тӯли замони зиёд таълиф мешавад, мусалламан нависанда вақти кофӣ дорад барои таҳрири матни асар, бознигариҳои навиштаҳояш, мурури сарчашмаҳо ва ҳазфу илова бар сужет. Ин ҳама дасткорӣ ва диққат бар рӯйи асар вақте иттифоқ меафтад, ки он назди нависанда арзиши вижа дошта бошад, чудо аз ғаразҳои шуҳратпарастона ва ҳадафҳои молӣ.

Б) Ҳаводиси роман дар охири соли 1992 поён меёбад. Ба тариқи ҳаде метавон иддао дошт, ки нависанда ҳудуди даҳ сол доштааст барои тарҳи мавзӯ, омӯзиши масъала, баррасии пешинаи таърихӣ ва оморасозии сохтори эҳтимолии асар. Ин ҳолат низ паёмади арзиши вижаи идеяи роман дар назди нависанда аст. Яъне муддати дарозро барои ташаккули сужет ва инъикоси идея дар муҳтавои муносиб ихтисос додааст.

В) Ба хоџири ҳарчи дастрастар ва пуррангтар шудани мавзӯ сайри таърихӣ ба гузашта, ирҷоъ ба манбаъҳои фароматнӣ зиёд иттифоқ афтадааст, ки пойгоҳи таҳлилу тааммул аст барои хонанда. Агар идея назди нависанда арзиш наметавонад, овардани сахнаҳо барои эҷоди контраст зарурат надорад, ҳамчунон ки барои эҷоди пойгоҳи таҳлилӣ лузуме набуд.

Г) Сохтори ғоявии романи «Ҳайҷо» ба сохтори ғоявии осори қаблии нависанда мисли повести «Як рӯзи дароз, рӯзи бисёр дароз», романи «Бандии озода» шабоҳати зиёд дорад ва ин монандӣ дар зухури ҷанбаи таҳқиқӣ ва асолати воқеият дар аксари осори нависанда ба хубӣ дида мешавад [39, 53]. Ҳатто метавон гуфт «Ҳайҷо» ба гунае давоми мантиқии повести «Як рӯзи дароз, рӯзи бисёр дароз» аст. Бо таваҷҷуҳ ба ин масъала, мешавад фарз кард, ки «Ҳайҷо» ҳулосагунаест аз тамоми осори нависанда, чун силсилаи образи сахнаҳо ва муҳимтар аз ин сохтори ғоявии ҷандин асари нависандаро дар худ ҷамъ намудааст. Имкони чунин ҳаде вуҷуд дорад, ки нависанда «Ҳайҷо»-ро ҳамчун оинаи тамомнамои моҳияти муҳтавои осораи офаридааст.

«Ҳайҷо» романи таърихист ва бо тааммул дар мундариҷаи он ба итминон метавон гуфт, ки дараҷаи «таърихият» ё дурусттараш «таърихӣ будан»-и он ба маротиба бештар аз «бадеият»-аш мебошад. Дар робита ба ин масъала Н. А. Добролюбов изҳори назар намуда, яке аз талаботи асосии жанрҳои таърихиро «тахайюли худро ба таърих даровардан ва ҳамин тахайюлро ба таърих асоснок кардан» [29, 92] ҳисобидааст. Дар «Ҳайҷо» ҷанбаи ба таърих асоснок кардани тахайюл ниҳоят қавим ва аз ин ҷост, ки услуби ниғориши он ба публицистӣ наздик шудааст.

Вале аз ҷониби дигар, тақвияти ҷанбаи таърихӣ роман ҷиҳатҳои хуб ҳам дорад, ки муҳимтаринаш қаробат ба воқеият мебошад. «Халқ ҳама вақт меҳонад, ки гузаштаашро возеҳ тасаввур кунад» [31, 241], аз ин рӯ, асари таърихӣ ҳар қадар воқеъгароёна навишта шавад, ҳамон қадар писандида аст, аммо нақши бадеиятро дар офариниши осори ҳунари ҳамаи мадди назар дошта.

Ин ҷанд маврид аз муҳимтарин вижагиҳои аҳамияти сохтори ғоявии роман дар назди нависанда буд, ки ёдрас кардем. Мавридҳои ҷузъӣ барои

тақвияти фарзияи мазкур дар роман фаровон аст, ки зимни таҳлил дар қисматҳои оянда низ ба онҳо рӯчуъ хоҳем кард.

Бидуни таваҷҷуҳ ба густирании замони ҳаводиси роман, ки ҳадди ақалл ду қарнро дар бар мегирад, ироаи матлаб аз тарафи «шахси сеюми танҳо» сурат гирифтааст. Яъне нависанда гӯё нозири тамомоғи ҳаводис аст. Ин ҳолат аз ҳузури ғаёли нависанда дар роман хабар медиҳад. Ё бидуни мушкилӣ метавонад дидгоҳҳои фалсафӣ, ахлоқӣ, илмӣ худро вориди бофти асар намуда, аз мавқеи мавриди назараш диҳо кунад. Аз ҷониби дигар, ҳузури ғаёли нависанда дар роман аз ҷойгоҳи калидии ӯ дар асар хабар медиҳад. Чун риштаи суҳан, ҳаводис, сужет ҳама пурра дар дасти нависанда аст, хоҳу ноҳоҳ хонанда водор мешавад, ки ҷониби ақидатии ӯро пазирад ва дунбол кунад. Чун нависанда ҷонибдори дидгоҳи ғолиб ва дидгоҳи ғолиб ҳамон аст, ки ҳудаш матраҳ кардааст, пиромуни ҷойгоҳи махсусаш дар роман дигар баҳсе дар миён нест. Фарзан, агар аз ҷониби нависанда дидгоҳе мутафовит барои ироаи матлаб интиҳоб мешуд ва ё ба гунаи дигар ҳузури ғаёлаш дар роман маҳдуд мегардид, дар ин сурат ҷойгоҳи калидӣ ба инстансияи дигар, масалан хонанда ё аҷзои дигари ривоят, мисли персонаж, назми замон ва ғайра фуруғзур мешуд. Мушаххас аст, ки нависанда огоҳона барои худ ҷойгоҳе устувор ва мусаллатро дар роман интиҳоб намудааст. Ба ибораи дигар, бидуни ҳарос овози худро аз байни сатрҳо баланд мекунад, бидуни гузар додани ақидаҳояш аз зеҳни персонажҳо ё ровии беруна, бепарда афкорашро баён менамояд ва дар таҳлилҳо воқеъбин аст.

2.1.1. Хусусиятҳои нависандаи таҷридӣ

Дар қисмати назарӣ гуфта шуд, ки нависандаи таҷридӣ образи тавассути хонанда бозсозишудаи нависандаи мутаайини мебошад. Нависандаи таҷридӣ образест, ки хонанда аз шахсияти таърихии нависанда таҷассум мекунад ва барои шакл гирифтани чунин образ ду омили муассир вуҷуд дорад: 1. Бардошти воқеӣ ё объективии хонанда аз нависанда, ки дар натиҷаи таваҷҷуҳ ба аломатҳои мазкур дар матн ҳосил мешавад; 2. Бардошти зеҳнӣ ё субъективии хонанда аз

нависанда, ки бо таваҷҷуҳ ба хусусиятҳои куллии нависанда ва асар дар зеҳни ӯ шакл мегирад. Омили дувум хусусияти инфиродӣ дошта, ҳар хонандаи мумкин метавонад тасаввуроти ҷудогонаи худро пешниҳод кунад, ки бо бардоштҳои дигарон ҷамоҳангӣ надошта бошад. Аз ҷониби дигар, омили аввал, яъне бардошти объективӣ дар ташаккули нависандаи таҷридӣ нақши аслий дорад, чун ҳар таассуроти зеҳние аз нависанда, ки дар тасаввуроти хонанда ҳосил мешавад, бар асоси матни асар шакл гирифтааст. Агар манобеи берун аз асарро дар ташаккули нависандаи таҷридӣ саҳим бидонем ва аз онҳо истифода кунем, образе, ки тасаввур мешавад, ҳолис ва дуруст нахоҳад буд. Яъне ҳар як асари бадеӣ нависандаи таҷридии худро дорад, ки вижагиҳои ӯ аз аломатҳои мазкур дар асар истинбот карда мешавад. Масалан, агар нависандаи воқеӣ ё таърихӣ даҳ роман дошта бошад, пас образе, ки аз ӯ дар зеҳни хонандааш шакл мегирад, вобаста ба шумораи осораи бояд дахто бошад. Барои ҳар як асари нависанда як нависандаи таҷридии махсуси мутаносиб бо муҳтавои асар вучуд дорад.

Аслан, нависандаи таҷридӣ ягона инстансияест, ки аз ҳеч вачҳ ба нависандаи воқеӣ тобеъ нест. Нависандаи воқеӣ дар бораи будану набудан ё хусусиятҳои нависандаи таҷридӣ маълумоте надорад. Нависандаи таҷридӣ инстансияест, ки аз тарафи хонанда ваъз гардида ва шакл дода мешавад, албатта, ба таври асоснок. Аз ин рӯ, ҳангоми баррасии хусусиятҳои нависандаи таҷридӣ мунаққид бояд худро дар мавқеи хонандаи бодикқат ва мушоҳидакор қарор дода, танҳо аз рӯйи асари мавриди мутолиааш дар бораи ин ҷузъи ривоят изҳори ақида кунад. Ҳар маълумот ва дониши зимнӣ дар бораи нависандаи воқеӣ набояд ба инобат гирифта шавад, то таҳлиле дақиқ ба даст ояд.

Бо таваҷҷуҳ ба ҳамин нукта, рафти мутолиаи романи «Ҳайҷо» кӯшиш намудем, ки хусусиятҳои нависандаи таҷридии ин асарро муайян кунем. Аввалин вижагӣ, ки ҳангоми хониш ба назар мерасад, дониш, пазириш ва дарки адабиёти классикии форсии тоҷикӣ аз тарафи нависандаи таҷридӣ мебошад. Ин вижагӣ аз он таъйин мегардад, ки дар «Ҳайҷо» қабл аз дафтари аввал [8, 3] ва дафтари панҷум [8, 335] эпиграф аз Саъдӣ ва Ғаззолий нақл шудааст. Табиатан, агар нависанда ноогоҳ аз мазмуну мундариҷаи адабиёти классикӣ мебуд,

интихоби эпиграфи муносиб номумкин буд. Бо идомаи мутолиа хусусиятҳои бештар рӯ мезананд, ки ҳама ҷолиби диққат ва дар маҷмӯъ муҳиманд. Барои танзими дарозии матлаб тамоми вижагӣҳоро дастабандӣ намуда, дар шакли мунсаҷим ва муфид баррасӣ хоҳем кард.

Назаррастарин вижагӣе, ки дар саросари роман дида мешавад, анвои мухталифи бедикқатист. Чунин тасаввур ҳосил мешавад, ки нависандаи таҷридии роман шахсе ниҳоят парешонхотир ва бепарвост. Масалан, бедикқат дар истифодабарӣ ва ҷобачогузории аломатҳои китобат. Дар имлои забони тоҷикӣ роиҷ ва мусаллам аст, ки қабл аз пайвандаки пайвасткунандаи «ва» аломати вергул гузошта намешавад, аммо дар саросари роман аз ин ҷоида сарфи назар мешавад: «Ва ба Ҳайдар фазо танг омад, ва ҷаҳл ақро фурӯ бурд, ва одоби суҳбатро фаромӯш кард» [8, 399]. Ниҳоят кам иттифоқ афтадааст, ки қабл аз пайвандаки пайвасткунандаи «ва» аломати вергул наомада бошад. Мисоли дигар барои беаҳаммиятӣ дар канори ҳам гузоштани аломатҳои китобат: «ва хари гаргине дар саҳро ҳайдав гардад, соҳибашро ёфта танбеҳ медодаанд, ки «то тавоно буд, кор мефармудӣ, нотавон ки шуд, дар кӯча мепартойӣ?»,» ва ба гарданааш мемонданд, ки «то охири умр обу алафашро бидеҳ!» [8, 9-10]. Барои овардани аломати вергул байни аломатҳои савол ва нохунак зарурате набуд.

Албатта, мешавад эрод гирифт, ки ин ҷузъиёти кор метавонад аз бетаваҷҷуҳӣ ё бемасъулиятии ҳуруфчин ё муҳаррир ба бор омада бошад. Вале ҳатто баъди таҳрири охирин матнӣ омодаи ҷоп аз назари нависанда гузаронда мешавад ва дар ҳолате ки бо сабабе бидуни иштироки муаллиф матн ба ҷоп рафт, ҳамеша имкони ислоҳи он дар ҷопҳои баъдӣ ё ҳадди ақал, дар мақолае кӯтоҳ вучуд дорад. Пас, намешавад масъулияти ин мавридро аз дӯши нависанда бардошт. Аз ҷониби дигар, бедикқатии нависандаи таҷридӣ дар риояи ҷоидаҳои имлои забони тоҷикӣ ҷалби таваҷҷуҳ мекунад:

А) Дар «Ҳайҷо» исмҳои зиёде бо ҳарфи калон оварда мешаванд, ки мувофиқи ҷоидаҳои имло зарурате дар ин кор нест. Пеш аз ҳама, нависанда як қатор «соҳибмансабон»-и роман, мисли амир, ҳоҷиб, муншии калон, қушбегӣ, вазир, қозикалон, раис, императори аъзам ва ғайраро бо ҳарфи калон овардааст

[8, 3; 4; 9; 11; 12; 13; 18]. Ҳадафи нависанда аз ин ҳаракат чи будааст, дақиқан гуфта наметавонем, вале мушаххас аст, ки ҳарфи калон барои риояи эҳтироми тараф нест. Агар мақсад мутамаййиз ва чудову барчааста нишон додани як амир ё вазир аз амиру вазири дигар бошад, боз ҳам мушкил пеш меояд, чун дар «Ҳайчо» чандин амиру вазиру қозихо дорем, ки бидуни зикри мушаххасоти фардӣ монанди ном ё насаб ёд карда мешаванд. Шояд манзури нависанда он бошад, ки ба ҷойи номи асливу воқеӣ ё тахайюлии шахсиятҳо унвони вазифаву мансаби онҳоро истифода бурдан беҳтар аст. Чунки бо зикри номи таърихӣ персонаж масъулияти бештаре бар дӯши нависанда фурӯ гузошта мешавад. Ё бояд назорати пайваста дошта бошад, ки аъмоли персонаж аз ҷаҳорҷӯби ҳаводиси мазкур дар таърих зиёд берун наравад, то аз воқеиятгароии асар коста нагардад. Ва ба хоҳири он ки унвони вазифаву мансаб ё касби персонажро ба ҷойи номи мушаххасу муайян истифода бурдааст, лозим донистааст, ки онҳо ҳамчун исми хос бо ҳарфи калон навишта шаванд. Аммо ба таври қатъӣ ҳатто ин фарзияро пазируфта наметавонем, зеро гурӯҳи дигари персонажҳо, мисли доя, қадбону, мирзо бо ҳарфи хурд оварда шудаанд [8, 5; 6; 10]. Ҳатто аз ҷумлаи амиру вазиру қозикалонҳо низ баъзан бо ҳарфи хурд ёд мешавад, масалан, дар саҳифаҳои 37, 90. Дар мавридҳои дигар бархе исмҳои маънӣ монанди идеология, қазову қадар, инсоф, беинсофӣ [8, 110; 177; 257], ё исмҳои ҷинс мисли одам, шамшер, пул, соя, китоб [8, 86; 105; 176] низ бо ҳарфи калон навишта шудаанд, аммо тавҷеҳе барои ин кор дар назар гирифта нашудааст. Ё хусусияти фарқкунандаи ҳар як аз ин ҳолатҳо, ки мавриди таваҷҷуҳи мутафавити нависанда будаанд, нишон дода намешавад. Хулоса, ҳеҷ қонунмандии ҳадди ақал тақрибӣ дар робита бо овардани ҳарфи калон ё хурд дар аввали исмҳо дида нашуд.

Б) Масъалаи навбатӣ, ки ба қоидаҳои навиштор марбут мешавад, риоя накардани имлои ҳарфҳои ташдиддор мебошад. Мисол: «Мутавалӣ аз ошёнӣ дуввум дод зад» [8, 21]. Оид ба имлои ҳарфҳои ташдиддор дар банди 13-уми боби сеюми «Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ» (нашри соли 2013) зери пункти «б» дақиқан ҳамин масъала қайд шудааст, ки калимаҳои иқтибосии арабӣ дар қолаби мутафазъил бояд ташдиддор навишта шаванд [38, 13]. Дар зимн, дар калимаи

«дуввум» бояд як ҳамсадои «в» бошад. Намунаи дигар: «Ҷосусон ва мубалиғони англис ҳашт сол зӯр заданд...» [8, 19]. Дар саҳифаҳои 110 («сейюм» ба ҷойи «сеюм»), 263 («ради» ба ҷойи «радди»), 9 («мударисӣ» ба ҷойи «мударрисӣ») ҳолатҳои мушобеҳ вучуд доранд.

В) Ҳангоми мутолиа равшан дида мешавад, ки нависанда бо истифодаи ҳуруфи «йотбарсар» мушкил дорад: «Ва чун одат котиби дуйум маъруза хонд...» [8, 276]; «Ғайури бетадбир буданд Бобомуродхо...» [8, 125]; «Ва анбӯҳи одамони ... даҳонйала ... суханони воизонро гӯш мекарданду гӯш намекарданд...» [8, 349]. Ҷолибтар аз ҳама ин ҳолат аст: «Обҳойи дарёҳойи Варзоб, Хонақо ва Қаратоғ, аз тангноҳойи дараҳойи кӯҳистон берун, ки мебаромад, дар поён, дар ҳамвориҳо ба шоху шохчаҳои бисёре тақсим мешуд...» [8, 251]. Манзур аз овардани ҳарфи «йот» дар исмҳои ҷамъе, ки бо ёрии пасванди ҷамъбандии «-ҳо» сохта шудаанд ва ҳамзамон бандаки изофӣ доранд, чист? Ин ҳолат дар аввалҳои дафтари дувум (аз саҳифаи 80 ба баъд) шурӯъ шуда, то охири роман идома пайдо мекунад. Шояд меъёри нависанда ҳангоми навиштан тарзи талаффузи калимаҳо бошад, вале дар ҳамин як ҷумла, поёнтар калимаи «шохчаҳои» мутобиқи қоидаҳои имло оварда шудааст. Дар ҳар сурат бояд ин амал тавҷеҳ мешуд.

Г) Ҳамчунин, дар имлои ҳарфи «ъ» мушкилӣ дида мешавад, мисол: «савдои бемонеъа», «мулкҳои васеъу сарвати беқиёс», «дифоъи хоки Ватан», «толеъи Амир», «тобеъи Русия», «дасти дуъо» [8, 23; 27; 28; 38; 95; 109], «ъомӣ» [8, 165] ва ҳолатҳои мушобеҳ, ки тибқи қоидаҳои имло нодуруст буда, набояд байни ду садонок ҳарфи «ъ» навишта мешуд [38, 12].

Ғ) Аз ҷумлаи мушкilotи имло, ки пайваста дар роман такрор мешаванд, истифода аз ҳар ду тарзи навишти исмҳоест, ки ду тарзи навишт доранд [38, 14], мисли ҷо/ ҷой, по/ пой, рӯ/ рӯй ва ғ. Албатта, ҳар ду тарзи навишти ин гурӯҳи калимаҳо дуруст аст, аммо хуб мешавад ҳангоми иншои матн тӯлоние мисли роман, ё аслан матне ғайрибадеӣ ҳар нигоранда барои худ яке аз вариантҳои интихоб намуда, то охир ҳамон тарзи навиштро пайгирӣ кунад. Истифодаи ду тарзи навишт аввалан, аз бетарафӣ ва безътиноии нигоранда ба ин қоида ишора мекунад, сониян, ҳилофи меъёрҳои зебоишносии матн ба ҳисоб меравад,

хусусан агар ҳар ду тарзи навишт дар як ҷумла оварда шавад, мисол: «Ҳавлии хосаш дуртар аз Саломхона, аз ҷои кори Амир, ва дар рӯ ба рӯи ҳарам ва наздик ба бурҷи шарқии Арк, дар паноҳи ду-се дарахти бебор воқеъ аст; ва маҳрамбачаҳо одатан рӯзҳои чоршанбе, баъди як соати наҳор хӯрдан, дар рӯи ҳамин ҳавлӣ гун меомаданд, ки дидорбинӣ бикунанд бо Амир» [8, 77]. Каме поёнтар, дар идомаи ин матлаб дида мешавад: «... ва он бозори ширинифурӯшӣ ном дошт ва аҳли рикобу аҳли дарбор, дар ғойиб, бо тамасхур, «ҷойи ширинбозии Амир» мегуфтанд...» [8, 77]. Мисоли мушобеҳ: «Ва алҳол дар кулли ҷумхуриҳо кор мебуданд ва дар ҷое тирашон ба нишон мерасид, дар ҷойи дигаре ҳок меҳӯрд...» [8, 346].

Дар роман ҷунин мавридҳо зиёд ба назар мерасанд, на ҳамеша дар доираи як ҷумла, аммо дар саросари матн шумораи бисёри онҳо қобили мушоҳида аст, масалан дар саҳифаҳои 27, 59, 61, 74, 77, 78, 79, 136, 155, 218, 223, 233.

Дар «Ҳайҷо» ҳанӯз ҷузъиёти марбут ба имло ниҳоят зиёд аст, аммо барои муайян шудани яке аз абъоди нависандаи таҷридаи ҳамин андоза кофист. Ба хоҳири риояи таносуби тӯли бобҳо ва қисматҳо, ҳамчунин пешгирӣ аз зиёдагӯиву берунравӣ аз наҳи аслии таҳқиқ ба гунаҳои дигари бедикқатӣ дар матни асар таваҷҷуҳ мекунем, ки яке аз наҳҳои роиҷи он бетаваҷҷуҳӣ дар созмони ҷумла мебошад, ки ин маврид худ дорои чанд самт аст:

1. Бедикқатӣ дар риояи таносуби тӯли ҷумлаҳо, яъне ҷумлаҳои асар баъзан ниҳоят дарозанд, баъзан хеле кӯтоҳ. Масалан, дар саҳифаи 320-уми роман ҷумлае ҳаст иборат аз 210 калима, ё дар саҳифаи 10 ҷумлаи дигар бо 173 калима. Барои маънулар шудани рақамҳо бояд гуфт, ки дар як саҳифаи китоби андозаи маъмулӣ ҳудуди 280-320 калима ҷой гирифта метавонад. Пас, ҷумлаҳои тӯлоние, ки дар назар дорем, бештар аз нимаи саҳифаро ташкил медиҳанд. Ягона мушкили ҷумла ба ин дарозӣ он аст, ки то расидан ба охираш аввалаш фаромӯш мешавад, муайян кардани муносибати хабару мубтадои асосӣ мушкил мегардад (мисолашро метавон дар саҳифаҳои 8, 140, 216 мушоҳида кард) ва шумораи зиёди ҷумлаҳои пайрав боиси омехта шудани матлабҳои зимнӣ бо матлаби асли мегардад. Лозим ба зикр аст, ки аксари ҷумлаҳои роман тӯлонӣ маҳсуб

мешаванд. Ҳамчунин, ҷумлаҳое дида мешаванд, ки аз як, ду ва ё чаҳор калима иборатанд. Масалан, дар саҳифаҳои 3, 20, 69, 411. Аслан, бо ҷумлаҳои кӯтоҳ ҳеҷ мушкиле нест, аммо овардани онҳо канори ҷунин ҷумлаҳои дароз эҷоди танокузи бисёр ҷолиб мекунад.

2. Бетаваҷҷуҳии нависанда ҳангоми истифодаи замонҳои гуногуни феъл дар як ҷумла низ махсус аст. Мисол: «...ҳалқи ҳамаи ҷумҳуриҳо ва мардуми ҳамаи миллатҳо ва аҳли ҳамаи дину оинҳо ба якдигар дӯсту бародар ҳастанд, ва чун фарзандони як оила, дар як хона умр ба сар мебаранд, ва неъматҳои рӯҳониву моддӣ ба ҳамаи аъзоёни ҷомеа баробар тааллуқ дорад, ва баробар заҳмат мекашанд ва аз самараш баробар баҳра мебарданд...» [8, 230]. Дида мешавад, ки чаҳор феъли аввали ҷумла дар замони ҳозира, ҳозира-оянда оварда шуда, феъли охирин дар замони гузаштаи давомдор аст, ки бо фазои умумии замонӣ аслан созгор нест. Заминаи маъноии матн тақозо мекунад, ки феълҳо дар замони ҳозира оварда шаванд. Дар мисоли боло шояд ба таври нохудоғоҳ ҷунин ҳолат пеш омада бошад, аммо дар саҳифаҳои 59, 125, 138, 140, 211 ва 213-уми роман низ мавридҳои монанд ба назар мерасанд.

3. Масъалаи дигаре, ки то андозае марбут мешавад ба созмон ва мазмуни ҷумла, иборат аст аз мушкилоти танзими мантиқии матлаб. Яъне, дар бархе мавридҳо ба мантиқи ҷумла ва робитаи иллату маълулӣ байни ҳаводиси роман диққати лозим дода нашудааст. Мисол: «...ва аз ному забони Бибисочидаи Валӣ ривояте паҳн шуд, ки Фариштаи Ободӣ, ҳамон Фариштае, ки арвоҳи Саидмуроди Қушбегӣ рафта аз Осмони ҳафтум ба аморати Бухоро овард, ҳолу аъмоли касифи мулку халқро дида саҳт ба ғазаб омадааст, ва чилу чор малоикаеро, ки кафили ободии ин сарзамин таъин карда будааст, саҳт ҷазо додааст, ки ту айшу ишрати худатро муқаддам аз хизмати халқ донистӣ, рав, ҷойи ту дӯзах; вай ҳаромхӯрӣ кардааст, ришва гирифтааст ва ҳақро ноҳақу ноҳақро ҳақ гуфтааст, равад ба ҷаҳаннам; шумоён рӯйи хотири як нони равғанӣ ва як порча матои рангин, хушомад гуфтаеду лаганбардорӣ кардаед, ва рисолати Инсонӣ ба ёдатон наомадааст, ҳамаатон вочибулқатлед» [8, 173].

Ба мазмуни порчаи боло таваҷҷуҳ мекунем: маълум мешавад, ки замоне «Фариштаи Ободӣ» чилу чор малоикаро кафили ободии «ин сарзамин», яъне аморати Бухоро таъйин карда будааст. Бо мурури вақт, чун мебинад, ки тағйиру таҳаввуле дар аҳволи халқу кишвар иттифоқ наафтадааст, ба ғазаб меояд ва ҷумлаи малоикаро ба дузах мефиристад. Ҷурме, ки бар асоси он малоика ба дузах равона карда мешаванд, иборат аст аз: «айшу ишрати худро муқаддам аз хизмати халқ доништан». Манзури мо ин аст: аввалан, тибқи пешинаи зеҳнӣ ва донишҳои заминавӣ, ки дар мавриди малоика дорем, барои ин тоифа падидае аз қабилӣ «айшу ишрат» бегона аст; сониян, маъмулан вазифаи малоика хизмат ба халқ нест. Дар идомаи матн, ирҷоъ мешавад ба «вай», ки ҳаромхӯрӣ кардааст ва ришва гирифтааст ва аз рӯйи ҳадс метавон гуфт, «вай» ишора ба қозиву муфтиву афроди соҳибмансаб мебошад. Сипас, мурочиати бевосита дорем дар шакли «шумоён», ки бо така ба муҳтавои матн хитоб аст ба малоика, чун муҳотаби мувофиқи дигаре, ки аз мазмуни матн истинбот карда шавад, вучуд надорад. Ин «шумоён» ба иттиҳомӣ «хушомад гуфтан»-у «лаганбардорӣ кардан» ва рӯйи хоҳири нони рағғаниву матои рангин ба ёд наовардани рисолати «Инсонӣ» маҳкум ба қатл мешаванд. Бо таваҷҷуҳ ба матн агар ин «шумоён»-ро малоика фарз кунем, пас масъалаи нони рағғаниву матои рангин пеш меояд, ки ба ҳеч ваҳҷ ба малоика нисбат дошта наметавонад. Аз ҷониби дигар, «рисолати Инсонӣ» ҳам муносибате ба малоика надорад. Шояд манзур аз «шумоён» гурӯҳе аз навъи башар бошад, аммо ҳеч қаринае барои равшан кардани ин масъала дар матн вучуд надорад. Масъалаи салоҳияти «Фариштаи Ободӣ» дар мавриди ба дузах фиристондани малоика ва умуман махлуқот низ дар миён ҳаст, ки аз дидгоҳи фарҳангии динӣ аслан қобили баррасӣ нест.

Хулоса, ё бояд марчаи ҷонишинҳои шахсии мазкур дар ин порчаи матн дақиқ муайян карда мешуд, ё тавҷеҳи мувофиқе ироа мегардид барои касби сифатҳои инсонӣ аз тарафи малоика. Дар акси ҳол, қабули матлаб барои хонанда мушкул мешавад. Ҳолатҳои ҳамонанд дар саҳифаҳои 21, 105, 173-уми роман низ ба мушоҳида мерасанд, ки ҳар як шарҳу тавҷеҳи муфассалро тақозо менамояд.

Ҳангоми баррасии бузургсохтори «Ҳайчо» ҷо-ҷо бо ноҳамоҳангии сужет ва адами диққат дар танзими қисматҳои асар мешавад бархӯрд. Муҳимтарин мушкили танзим дар роман марбут аст ба тақдир ва шаҷараи қаҳрамони марказӣ Дилмурод. То охири роман ба таври аниқ фаҳмида наметавонем, ки падараш кист ва ӯ ба Рӯзимуриде, ки дар аввалҳои роман ҳангоми ҳукумати амир Музаффар пайваста дар сахнаҳои гуногуни сужет амал мекунад ва ба гунае аз аҷдоди Дилмурод аст, чӣ нисбат дорад. Аз ҷониби дигар, ҳамин Дилмурод, ки навъе нимровӣ ё дурусттараш нозири баъзан ғойбу баъзан ҳозири аксари ҳаводиси роман аст ва бештари воқеаҳои асар аз призмаи дидгоҳи ӯ убур дода шуда ба ҳонанда пешниҳод гардидаанд, дар саҳифаҳои охир ногаҳон аз ҳатти сужет меафтад (бори охир аз ӯ дар сах. 410 ёд мешавад) ва номуайян мемонад, ки тақдираш чӣ шуд.

Як мавриди дигар, ки дар печидагӣ аз ҳолати қаблӣ ҳеҷ камӣ надорад, марбут мешавад ба моҳият, сарнавишт, таърих ва аҳволи дафтар ё дафтарҳои кӯҳнае, ки Дилмурод меҳонад ва аз ҳаводиси гузашта огоҳ мешавад. Чунин ба назар мерасад, ки аз рӯйи нақшаи аввалии нависанда ин дафтарҳо бояд аз устод ва роҳнамои маънавии Рӯзимуриод, яъне муҳандис Дӯстмуриод ба дасти бобоёни Дилмурод афтодааст. Чунки дар аввалҳои роман муҳандис Дӯстмуриод аст, ки аз қори давлат маъзул шуда ва пайваста чизе дар дафтаре менависад [8, 24; 46-47; 56; 69] ва Рӯзимуриод аз бобоёни Дилмурод шогирд ва ҳамсухбати наздики ин донишманд мебошад, пайваста аз устодаш ҳабар мегирад ва мусалламан, интизор меравад ин шогирд меросбари маънавии устодаш хоҳад буд. Аммо ишораи равшан ба ин масъала дар роман вучуд надорад. Як мавриди бисёр ҷолиб вобаста ба дафтарҳо дида шуд, ки хеле ғайримунтазира ҳам ҳаст: «Ва дар роҳ, дар биёбони сӯхта, Мулло Озода аз по монд ва бистарӣ шуд; ва дар ҳузури Абдумалик мусаввадаи коғазхояшро ба Рӯзимуриод дод...» [8, 64-65]. Бо тақя ба порчаи мазкури матн чунин натиҷа метавон бардошт, ки он дафтари меросии Дилмурод бар асоси ҳамин мусаввадаҳои Мулло Озода тартиб дода шудааст. Аммо чӣ гуна ба дасти Дилмурод расидани ин дафтарҳо низ эҷоди суол мекунад. Дар саҳифаи 72 дида мешавад, ки дафтарҳо моли падари Дилмурод будааст. Дар

холе ки аз муҳтавои умумии асар маълум мешавад, Дилмурод аз набера ё аберагони духтари Рӯзимурад буда, дар бораи падараш дар роман аслан маълумоте оварда намешавад. Манзур аз пеш овардани ин масъала ишора ба бедикқатии нависанда дар танзими мавод ва воҳидҳои кораш буд. Дар зимн, хангоми таваҷҷуҳ ба бузургсохтори роман эҳсос мешавад, ки ҳар як дафтари роман бояд яке аз дафтарҳои меросӣ мебуд, ки гӯё Дилмурод баробари хонанда хонда истодааст, аммо қобили мушоҳида аст, ки баъди дафтери сеюм нависанда аз ин равиши танзими матлаб сарфи назар намудааст. Таҳлили муфассали мавзуи мазкурро ба қисматҳои оянда вогузор мекунем ва ба идомаи матлаби асли мепардозем.

Гумон меравад барои нишон додани мавридҳои гуногуни бедикқатии нависандаи таҷрибӣ мисоли кофӣ оварда шуд ва шарҳи бештар барои ин мабҳас зарурат надорад. Аз ин рӯ, баррасии хусусиятҳои дигари нависандаи таҷрибиро давом медиҳем. Аз мавридҳои такроршаванда ва қобили таваҷҷуҳ он аст, ки новобаста аз суннатгароӣ дар санъати офариниш ва зебонависиву пойбандӣ ба қоидаҳои ахлоқ дар қисматҳои аз роман бо нависандаи ниҳоят озодбаён бармехӯрем. Манзури мо аз озодбаёнӣ он аст, ки нависанда битавонад бидуни пардапӯш кардану мустаор овардан калимаву мафҳумҳои вижаеро, ки дар забони ом фаровон ба кор меравад, аммо хосси забони адабӣ нест, истифода кунад. Албатта, озодбаёнӣ дар адабиёти классикӣ ва ҳам муосири мо собиқа дорад, вале такрори чунин мавридҳо дар доираи як асар, махсусан дар насри муосир каме ғайриодӣ ҳам ҳаст. Таваҷҷуҳ мекунем ба ин мисол: «...ва барон Рене, камон ба парондану найза ба ҳалондан тайёр, ҳучраҳоро тафтиш мекард ва як даста аскар аз дунболаш мегашт; ва ба ҳамон ҳучраи кунҷ расид ва дари чӯбини онро лагад зада кушод, ва дарвеше, ки рӯ ба дар дошт, хишти пухтаи зерӣ кунашро бардошт ва ҷонҳавл, бо тамоми қувват ба пешонаи Рене кӯфт; ва барон якмарг шуд...» [8, 42]. Ироаи рӯирости чунин матлаб барои адабиёти мо хос нест, вале дар ҳар сурат дар саҳифаҳои 140, 263, 316 ва 381-уми роман ҳолатҳои мушобеҳ дида мешавад.

Хусусияти дигар, ки дар баробари аҷиб будан метавонад дифоъ аз забон низ маҳсуб шавад, марбут аст ба тарзи навишти калимаҳои русӣ дар матни

роман. Манзур аз калимаҳои русӣ ҳам калимаҳои иқтибосии русӣ ва ҳам калимаҳост, ки дар забони тоҷикӣ истифода намешаванд, чун муодил доранд, вале ба далеле дар асар оварда шудаанд. Нависанда тамоми калимаҳои русиро бо таваҷҷуҳ ба тарзи талаффузи тоҷикӣ навишта ва истифода бурдааст. Аслан зарурате барои истифодаи ин ҳама калимаи русӣ дар асар буд ё не, масъалаи комилан мутафовит аст ва ин ҷо танҳо ба тарзи навишт таваҷҷуҳ мекунем. Мисол: «Онҳо аз он пулу моле, ки ба ғорат бурдаанд, ба шумо доляи медиҳанд» [8, 398]; мавридҳои дигар: «...ва борҳояшонро дида барои рӯзномаву радиову телевизион «аз ташаббуси ибратбахши район ва ғамхории беғаразонаи мардуми он ба аҳолии шаҳр», интервйӯҳо доданд...» [8, 351]; «Кулуби деҳқон тангӣ мекунад» [8, 218]; «...ва сад метр хоки сари води авраг се рӯз беист ҷунбид» [8, 237]. Ҳолатҳои монанд дар саҳифаҳои 11, 63, 71, 99, 142, 227, 234, 236, 305, 350, 352 ва ғ. қобили мушоҳида аст.

Муайян кардани ҳадафи нависандаи таҷрида аз интиҳоби ҷунин тарзи навишт барои калимаҳои ғайритоҷикӣ берун аз доираи имкон аст. Танҳо метавон ҳадс зад, ки ӯ посдори ашаддии забони тоҷикӣ буда, меҳодад тамоми калимаҳои иқтибосӣ ва хориҷиро, ки ба истифодаи онҳо ниёз дорад ва муодили тоҷикиашонро муносиби мавқеъ намедонад, ақалан дар шакли талаффузи тоҷикона бинависад. Ё шояд ба ақидаи ӯ асолати забон дар тарзи талаффузи калимаҳо ҳифз мешавад, аз ин рӯ, дар бархе вожаҳои тоҷикӣ низ тарзи талаффузро бар тарзи навишт тарҷеҳ медиҳад. Ё ба хусусиятҳои забони гуфторӣ таваҷҷуҳи бештар дорад ва бо таъя бар онҳо навиштаҳояшро таҳрир менамояд. Доир ба ҳадаф ва манзури нависанда аз ин тарзи нигориш фарзияҳои гуногуне метавон пеш овард, аммо варианти аз ҳама муносиб ба фикри ман, нисбатан ҳамоҳанг ва ҳамгон кардани калимаҳои иқтибосиву хориҷӣ бо қоидаҳои талаффузи забони тоҷикӣ аст.

Аслан, дар робита бо тарзи баён ва сохтори гуфтори нависанда метавон гуфтаҳои худӣ Ў. Кӯҳзодро ҳамчун тафсири масъала қабул кард: «Мурод аз навиштан бо хонанда суҳбат кардан аст. Пас тавре бояд суҳбат кард, ки хонанда ба маънои суҳанатон сарфаҳм биравад» [39, 134]. Аз ин мешавад истинбот кард,

ки омили асосии каме ғайримуқаррарӣ будани забони асар саъйи нависанда барои осонфаҳм шудани матн мебошад.

Вижагии дигаре, ки метавон ба нависандаи таҷридии «Ҳайҷо» нисбат дод, иборат аст аз тавоноии дарки дармондагии худ, тавоноии хандидан ба аҳволи худ ва эътирофи камбудҳо. Сар то сари роман нависанда аз камбуду мушкилоти халқи ҳудаш ва ҳудаш менависад, аз дармондагии аксарияти миллаташ дар ҷанги хурофоту расму ойин ва эҳтироми бечуну ҷарои афроде, ки дар воқеъ, шоистаи мақоми худ нестанд, аз беҳавсалагии мардум ба тақдири худ ва фарзандонашон мегӯяд ва эҳсос мешавад, ки худ дар раванди офариниши асар пайваста аз вучуди ин мушкилот ранҷ мебарду роҳи ҳал меҷӯяд.

Мисол: «Ва мардум, саргардони обу нони хона, парвоя надошт, ки кадом қарор қай баромада буд, ва кадомаш иҷро шуду кадомаш иҷро нашуд...» [8, 281], «Ва дар ҷамъбасти панҷсоали панҷум Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар байни понздаҳ Ҷумҳурии Сотсиалистии Иттифоқи Шӯравӣ, дар се бобат ҷойи якумро гирифт: 1. Таваллуди кӯдак. 2. Шумораи онҳое, ки маълумоти олӣ доранд. 3. Номгузори ба маҳалҳо. Ва ба се нафар зан, ки зиёда аз дувоздаҳ фарзанд таваллуд карда буданд, унвони олӣ ва ифтихории Қаҳрамонмодар доданд» [8, 255].

Барои мавриди охирин мисол дар роман фаровон аст. Аслан қулли роман як мисоли яқлухт барои нишон додани вижагии нависанда дар тавоноии дарки мушкилоти худӣ буда метавонад. Аз дидгоҳи раваншиносии таҳлилӣ эътирофи камбудҳои шахсӣ ва миллӣ ниҳоят душвор аст ва ин хусусияти нависандаи таҷридиро набояд нодида гирифт.

Бояд гуфт, ки вижагии мазкур махсуси тамоми эҷодиёти Кӯҳзод буда, танҳо ба «Ҳайҷо» марбут нест ва муҳаққиқон пайваста ба ин масъала тавачҷух кардаанд [39, 36]. Аз ин бармеояд, ки нависандагони таҷридии осори Кӯҳзод метавонанд як умумият дошта бошанд.

Аз ин қарор буд муҳимтарин хусусиятҳои нависандаи таҷридии романи «Ҳайҷо» ва бо натиҷабардорӣ аз маълумоте, ки ироа гардид, метавон як образи мушаххас аз ӯ пешниҳод кард. Бидуни тавачҷух ба маълумоти зимнӣ ва беруна дар бораи нависандаи асар, танҳо бо таъна ба ишораву аломатҳои мазкур дар матн

мешавад хулоса кард, ки нависандаи таҷридии «Ҳайчо» шахсест фарҳангӣ ва огоҳ аз таъриху адабиёти миллати худ, чун бомуваффақият маводи адабиву таърихро ба кор гирифта, асарашро дар беҳтарин шакли мумкин дар доираи тавоноӣҳояш иншо кардааст. Шахсест мутафаккир ва мушоҳидакор, чун аз дидани мушкилоти миллати худ ба танг омада ба навиштани асаре калонҳаҷм иқдом намудааст. Аз равиши пеш кашидани матлабҳои гуногун ва баррасии ҳолатҳои мухталиф барои нишон додани анвои мушкилоти иҷтимоиву маънавӣ ва фардиву кулӣ истинбот карда мешавад, ки нависандаи таҷридӣ дорои тафаккури таҳлилии қавӣ буда, мухотабонашро низ маҷбур мекунад рӯ ба таҳлилу муқоиса биёранд. Шахсест озодипараст, чун вучуди қайду бандҳои гуногун ва меъёрҳои тасбитшудаи беасосро намепазирад. Аз ин ҷост, ки ба риояи қоидаҳои имлову китобат ва меъёрҳои забони адабии роиҷ зиёд тавачҷух намекунад. Шахсест комилан хаста аз фикр кардану роҳи ҳал ҷустан ва роҳ нишон додану бенатиҷа мондани ин талошро дидан. Номуайян мондани баъзе бахшҳои асараш, ноҳамоҳангиҳои ҷузъӣ дар сужет, таҳриби мантиқ дар порчаҳои ҷудогонаи роман ҳама ишора ба ин хусусияти ӯ доранд. Новобаста аз анҷоми неки роман навъе ноумедӣ дар тарзи баёни нависандаи таҷридӣ эҳсос карда мешавад. Ба таври дақиқтар, ӯ зиёд умедвор нест, ки мухотабаш паёми аслии асарро дарёфт ва дарк карда метавонад. Аз анбӯҳи мочароҳои хурду бузург, ки дар асар матраҳ мешаванд, ба ин натиҷа мерасем, ки нависандаи таҷридӣ сухани зиёде дорад барои гуфтан дар доираи мавзуи асараш, аммо қоидаҳои танзими матлаб ва вижагиҳои сохтори жанри интихобкардааш иҷозат намедихад, ки ҳамаи гуфтаниҳо гуфта шаванд. Аз ҷониби дигар, дида мешавад, ки нависанда бисёр саросема аст. Сохтори синтаксисии ҷумлаҳои асар ин фарзияро ба ибтот расонда метавонад. Махсусан, дар охирҳои роман эҳсос карда мешавад, ки гӯё нависанда нафас-нафасзанон навишта истодааст ва барои шарҳи бештари афкораш ё тазйини гуфтаҳои бо саноъ, ё ироаи тасвири аз сахна вақт надорад.

Хулоса, тасвири аз нависандаи таҷридии «Ҳайчо» ба даст овардем, ки мусалламан дақиқ ва асоснок аст ва барои таҳлилҳои қисматҳои баъдӣ муфид

хоҳад буд. Аммо бояд дар назар дошт, ки «Ҳайчо» навъе романи таърихист ва «романнависи таърихнигор на фақат ҳукми ҳақиқатҳои объективии илмро дар сари худ эътироф мекунад, балки баъзан қошифи нахустини онҳо мегардад... ва дар баробари масъулияти нависандагӣ кори олимро низ иҷро мекунад» [52, 114]. Аз ин рӯ, набояд бар ғуруғузоштҳои ноогоҳонаи нависанда хӯрда гирифт, ки ӯ кори ниҳоят мушкилро анҷом додааст ва дар ин шароит ҷой доштани камомадҳои мухталиф дар чунин асари бузургҳаҷм табиист.

2.2. Робитаи байни нависанда ва хонандаи роман

2.2.1. Хусусиятҳои хонандаи таҷридӣ

Дар қисмати назарии қор ба таври муфасссал дар бораи хонандаи таҷридӣ, моҳият ва хусусиятҳои он маълумот оварда шуд. Барои ёдоварии зимнӣ бояд гуфт, ки хонандаи таҷридӣ ин образи муҳотабест, ки нависандаи мутаайин дар назар доштааст ва аломатҳои ӯ дар матни асар маҳфуз мебошад. Ҳамчунин, хонандаи таҷридӣ намояндаи ғуруҳи муҳотабони эҳтимолии асар буда, то ҷоие хусусиятҳои ҷомеае, ки асар хитоб бар он навишта шудааст, дар образи ӯ пайдо карда мешавад. Нависанда ҳангоми офаридани асар як қатор меъёрҳоро бояд риоя кунад, то кори ӯ мавриди пазириши ҳадди ақал ғуруҳе аз иҷтимоъ гардад. Маҳз дар раванди танзими асар ва ҷобачогузори аҷзову муҳтаво нависанда ба таври нохудоғоҳ хусусиятҳои хонандаи таҷридиро ба назар гирифта, саъй мекунад асараш ба сатҳи тафаккури ӯ наздик бошад. Кӯшиш мекунад ибораву ҷумла, образҳо, тасвир, сахна ва ҳолатҳоеро интихоб кунад, ки ба иззати нафси хонандааш нарасад. Аз саҳифаҳои аввал ҳаракат мекунад хонандаро ба тарафи худ моил намуда, барои эҷоди муколамаи фароматнӣ байни ҳудаш ва хонандаи эҳтимолиаш замина фароҳам орад. Дар ҳар сурат, аз ин кӯшишҳои метавон гуфт иҷбории нависанда барои мадди назар доштани имкониятҳои зеҳнии хонандаи эҳтимолӣ ҳамеша радди пойҳое дар матни асар боқӣ мемонад ва аз ин даромади муҳтасар маълум мегардад, ки хусусиятҳои хонандаи таҷридӣ низ ҳамонанди

нависандаи таҷридӣ бояд аз ишораву аломатҳои маҳфуз дар матн пайдо ва бозхонӣ карда шавад. Бо таваҷҷуҳ ба ин пешина, муҳимтарин хусусиятҳои хонандаи таҷридиро дар романи «Ҳайчо» муайян намудем.

Аввалин вижагии хонандаи таҷридӣ он аст, ки забони тоҷикиро бо якчанд гӯишаш ба хубӣ медонад. Зеро агар забони тоҷикиро намедонист, табиатан хонандаи роман ҳам шуда наметавонист. Бо таваҷҷуҳ ба ин ҷиҳат, зимнан маълум мешавад, ки шумори хонандагони асари мавриди назар ниҳоят маҳдуд аст. Яъне дар ин ҳолат метавон пазируфт, ки матн мутолиаи худро то андозае аз қабл барномарезӣ карда метавонад. Вақте забони матн тоҷикист, мусалламан хонандаи ормоние, ки нависанда дар назар доштааст ва хонандаи таҷридие, ки тавассути хонандаи воқеӣ ва мутаайин бо истифода аз аломату ишораҳои мазкур дар матн бозсозӣ карда мешавад, забони тоҷикиро хуб медонанд ё худ тоҷик ҳастанд. Таъкид бар хуб донишани забон аз он ҷиҳат аст, ки дар «Ҳайчо» баъзан элементи гӯишҳои мухталиф ва ибораҳои рехтаву зарбулмасалу мақолҳо истифода шудаанд ва барои фаҳми дурусти ин гуна мавридҳо дониши қавии забонӣ зарур аст. Масалан, «Ва Ҳочӣ Тӯра, маҳрамона, аз боби духтарҳо ба ҳоким ишора кард, ва ҳокими нав, ки то андозае дастнишондаи Русия буд, аз шунидани ин сухан гов гашт – мурдaro монu тутхурӣ кун!» [8, 57].

Дар порчаи қайдшуда «гов гаштан» элементи гӯиш буда, «мурдарo монда тутхурӣ кардан» ибораи рехта аст, ки барои хонандаи ноогоҳ дарку қабулаш мушкил эҷод мекунад. Мисоли дигар: «Худаш институти кишоварзия тамом кардагӣ. Районро ба кун шинонд» [8, 316]. Ин ҷо низ ҷумлаи дувум ибораи рехта аст ва ҷумлаи аввал намунаи гӯиши маҳал. Ҳамчунин дар саҳифаҳои 248, 199, 136, 13, 4, 21, 55, 73 ҳолатҳои мушобеҳ дида мешаванд.

Вижагии дигари хонандаи таҷридӣ он аст, ки аз расму оинҳои милливу мардумии тоҷикӣ огоҳӣ дорад, яъне бидуни шарҳу тавзеҳи иловагӣ мефаҳмад, ки гаҳворабандон, фолбинӣ ва фол дидан, хобу таъбири хоб, зиёрати «мӯйи муборак», алас кардан ва дуди ҳазориспанд баровардан чӣ маъно дорад ва бо кадом мақсадҳо анҷом дода мешавад.

Илова бар ин, ӯ аз таърихи халқи тоҷик умуман ва ба андозаи кофӣ аз таърихи сулолаи Манғитиёну воқеаҳои асри XX бохабар аст. Азбаски роман дорои муҳтавои таърихист ва аз ҳодисаҳои гуногуни таърихи милливу башарӣ бисёр ёд мекунад, бидуни донишҳои заминавӣ дунбол кардани ҳатти сюжет нисбатан мушкил мегардад. Дар қисмати қаблӣ қайд шуда буд, ки дар «Ҳайҷо» ағлаби персонажҳо бидуни зикри мушаххасоти фардӣ, мисли ному насаб ва хусусиятҳои характер оварда шудаанд. Инчунин, дар роман персонажҳои ҳамном ҳастанд, ки вақти таъйини барои онҳо дар назар гирифта нашудааст. Бо таваҷҷуҳ ба ин ҳолатҳо доштани маълумот ва дониши таърихӣ барои хонандаи таҷрибӣ ҳатмист. Масалан, дар матн ҳуди роман ба таври равшан гуфта намешавад, ки воқеаҳои асар қай ва дар кадом давраҳо таҳаввул пайдо мекунад. Албатта ҷо-ҷо зикри санаҳои таърихӣ рафтааст (саҳифаҳои 36, 40, 48, 50, 414, 232), аммо ин ҳолат дар саросари роман мушоҳида намешавад. Танҳо бо истифода аз санаҳои мазкур дар матн ва муҳтавои умумии асар метавон пай бурд, ки нуқтаи оғози ҳатти сюжет ба даврони ҳукмронии амир Музаффар рост меояд. Сипас, бо ҷаҳишҳои мухталифи замони воқеаҳои сюжет то ибтидои солҳои 90-уми асри XX идома пайдо мекунад. Ҷеҳраҳои таърихӣ ва воқеаҳо, ки дар ин буриши замони будаанду иттифоқ афтадаанд ва дар роман зикрашон рафтааст, ҳама бояд ба тариқи ҳақиқӣ ва мурочиат ба манбаҳои берунӣ муайян карда шаванд. Агар фарзан хонандаи таҷрибиро ноогоҳ аз таърихи милливу башарӣ ҳисоб кунем, қоромадии низомии муҳобиротӣ, аслан, зарурати он зерини суол меравад. Аз ин рӯ, бидуни шак, хонандаи таҷрибӣ аз донишҳои заминавии таърихӣ бархурдор аст.

Дар баробари вижагиҳои қайдшуда хонандаи таҷрибӣ дилбастагӣ ва эҳсоси шафқат ба миллати тоҷик дорад. Ба таври дақиқ гуфта наметавонем, ки хонандаи таҷрибӣ ҳатман тоҷик аст, чун ҳеҷ ишораи махсус дар ин бобат дар матн асар дида нашуд. Ин хусусияти хонандаи таҷрибӣ аз он ҷиҳат муҳим аст, ки мутолиаи «Ҳайҷо» бидуни ғамшарик ва ҳамфикр будан бо нависанда ва дарки машғалаҳои фикрии ӯ номумкин аст. Агар барои хонандаи таҷрибӣ тақдире таърихи миллати тоҷик бефарқ бошад, бо таваҷҷуҳ ба муҳтавои аз романҳои маъмулӣ мутафовити

«Ҳайчо», кулли асар ба як гузориши хушки ниматаърихӣ мубаддал мегардад. Ба ҳамин хотир, эҳсосу отифаи хонандаи таҷридӣ низ дар арзишгузорӣ ба асар аҳаммият дорад. Вучуди таваҷҷуҳ ба тақдири миллат ва ояндаи он омили асосии ҷазби хонанда ба мутолиаи роман аст. Ва бояд дар назар гирифт, ки хонандаи таҷридӣ ва хонандаи ормонии нависанда маҷзуби асар ҳастанд.

Вижагии ҳозир, ки бо хусусияти қаблӣ алоқаманд аст, марбут мешавад ба мавқеи хонандаи таҷридӣ дар сохтори ривоят. Дар «Ҳайчо» хонандаи таҷридӣ мавқеи шабеҳ ба ҷойгоҳи нависандаро дорад. Нависанда нозир, мунаққид ва нокили ҳаводис аст, хонандаи таҷридӣ мухотаб, таҳлилгар ва нозири ҳаводиси роман. Сатҳи донишу пазириш ва қувваи таҳлили хонандаи таҷридӣ дар сатҳи нависанда аст, барои ҳамин дар роман ба масъалаи натиҷагирӣ ва хулосабарорӣ зиёд диққат дода намешавад. Нависанда масъаларо матраҳ мекунад, барои таъйини тарҳи овардааш ҳодисаи муносибERO нақл менамояд ва мегузарад ба тарҳи масъалаи баъдӣ. Яъне пойгоҳи таҳлилу муқоисаро барои хонанда боз мегузорад, то ӯ худ ба натоиҷи мувофиқ бирасад. Пас, хонандаи таҷридӣ тавоноӣ дорад, ки дар сатҳи нависанда нозири ҳаводис ва таҳлилгари масъалаҳои матраҳшуда бошад.

Ҳамин ҷо бояд қайд кард, ки хонандаи таҷридӣ ҷонибдори ақидаву аъмоли нависанда аст. Зеро асар ба гунае танзим ва навишта шудааст, ки иҷозат намедихад хонанда муқобили низоми ақидагии нависанда ҳарфе барои гуфтан дошта бошад. Асар дар сатҳи баланди воқеъгарой офарида шудааст ва гӯё нависанда хонандаро пешорӯи далели тасбитшуда ё факте қарор медиҳад, ки воқуниш ба он ва зери суол бурданаш ниҳоят мушқил аст.

Қаблан ишора шуд, ки роман муҳтавои таърихӣ дошта, табиатан маълумоти фаровони марбут ба таърих ва ҳодисаҳои мухталифи зиёдеро, ки ба хатти асосии сужет алоқаи қавӣ надоранд, дар бар мегирад. Чунин шароит эҷоб мекунад, ки хонандаи таҷридӣ зарфияти қабул ва ҳазми ин ҳама маълумотро дошта бошад. Дар як нигоҳи кулӣ муайян мешавад, ки дар «Ҳайчо» сахнаҳои дорои хусусияти тасвирӣ ва ғайрифавол ниҳоят каманд. Куниш, ба анҷом расидани амал, иттифоқ афтодани ҳодиса ҳолати роиҷ дар саросари асар аст. Аз

ин рӯ, агар хонанда зарфияти қабули ҳаҷми бузурги маълумотро надошта бошад, сардаргум мешавад ва робитаи иллату маълулии ҳаводисро аз даст медиҳад ва фаҳмида наметавонад, ки чаро мавзуи баҳс якбора иваз шуд ё чаро сахнае, ки ба матлаб аслан алоқаманд нест, бе шарҳу тавзеҳ оварда шуд. Масалан, дар саҳифаи 146 сахнае тасвир карда шудааст аз маросими Ошуро дар Машҳади Разавия, ки дар нигоҳи аввал ба мавзуи аслии асар ҳеч иртиботе надорад. Аммо бо тааммул, дар идома вачҳи иртиботи ин саҳна бо муҳтавои роман маълум мешавад.

Ҳамчунин, хонандаи таҷридаи таҳаммулпазир ва бино ба мушкилоти худ ва миллати худ аст. Зеро дар асар саҳнаҳои зиёде ҳаст, ки аз ҳардамҳаёливу танбалии мардуми тоҷик нақл мекунад ва ё ифтихори холии эшонро аз гузаштагон маҳкум намуда ба адами дастоварде дорои аҳаммият дар замони нав, бо назари интиқод менигарад. Дар ин ҳолат хонандаи таҷридаи ниҳоят таҳаммулпазир аст ва аз дидану мушоҳидаи камбудҳои ҳудаф ва ҷомеаву миллаташ оташин намешавад, худсафедкунӣ намекунад ва қабул дорад, ки чунин мушкил воқеан ҳам ҳаст. Барои нишон додани ҷиддияти масъала аз роман мисол мезанем:

«... ва бонкир гоҳу бегоҳ заминашро, гумоштагонашро ва муздуронашро хабаргирӣ меомад, ва ҳар дафъае, ки ба Қубодиён биёяд ва ҷониби плантатсияи пахта биравад, як марди ҳузарб ва пӯсти дасту рӯяш дар офтоб сӯхтаро медид, ки дар лаби ҷӯ нишастааст, – ё танҳо ва ё бо чор-панҷ марди дигар. Танҳо бошад, як ҷомаи кӯҳнаро лӯнда карда, болиш сохта, ёнбош мекашад, ва чор нафар бошанд, як табақи калони ҷӯбро байн гирифта, ба шӯрбо, ё дӯғоба нон тарид карда, бо панҷ ангушт шакида меҳӯранд, ва дастархонро нағундошта нос мекашанд ва нифаи эзорро кушода қабати чинҳо чизеро гирифта мепартоянд, ва як ракаат ё ду ракаат намоз меҳонанд, ва рӯз кӯтоҳ мекунанд» [8, 126].

Табиист, ки чунин муаррифии мардуми тоҷик ниҳоят бархӯранда аст. Ҳеч кас шунидани воқеияти лучро дӯст намедорад. Хонанда агар мутаассиб бошад, ба масъалаи намоз эрод мегирад ва ҳатман барои тарзи хӯрдану давраи суҳбату носкашӣ низ тавҷеҳоти гуногун пеш меорад. Аз ин ҷо боз як вижагии хонандаи таҷридаи истинбот мешавад, яъне ӯ мутаассиб нест ва ба дифои кӯр-кӯронаи дину

оин намехезад. Тохтан ба тарзи диндорӣ ва равиши анҷоми фароизу сунани динӣ аз тарафи иддае мардуми тоҷик дар роман зиёд иттифоқ меафтад [8, 9; 22; 78; 84; 85; 111; 114]. Агар хонандаи таҷридаи маҷоли таҳаммули ин ҳолатро надошта бошад, ҳеч гоҳ романро то охир хонда наметавонад. Мисоли дигар барои ҳамин маврид:

« – Шумо ҳеч фикр кардаед, ки ҳамин мардуми мо чӣ хел мардум ҳастанд?

– Не фикр накардаам. Мардуманд ба мисли ҳама мардумон. Чӣ ҳолат аст ба фикр кардан?

– Нозукиаш дар ҳамин ки ин мардум дигар мардумон барин не. Ин хелаш дигар дар ҳеч кучо набудагист. Гирем ҳамин воқеаҳоро. Одамоне, ки илми динро нахондаанд, бо ду-се ояте, ки азёд кардаанд, ва ду-се ривояте, ки шунидаанд, он қадар даъвои диндорӣ ва ҳимояи шарият мекунаанд, ки гӯё он фатвоҳоро худашон навишта бошанд. Бохабаре иштибоҳашонро нишон бидиҳад, ба гардан намегиранд, ва ўро кофир мегӯянд, ва душмани дину ойин медонанд» [8, 85].

Танҳо хонандаи дорои ақли солим ва тафаккури таҳлилгар метавонад ин навъ порчаҳои асарро хунсардона ва воқеъбинона қабул намояд. Дар акси ҳол, байни нависандаву хонанда зиддияти маҷозие ба вучуд меояд, ки боиси воқуниши шадиди хонанда ҳам ба асар ва ҳам ба нависанда мегардад. Аслан, агар хонандаи таҷридаи дорои тафаккури таҳлилий набошад, баид аст, ки манзури нависандаро аз овардани ин ҳама маълумоти фаровон бифаҳмад.

Аз ҷониби дигар, хонандаи таҷридаи шахсияте хӯрдагир нест ва ба иштибоҳоти хурду бузурги имлову китобат тавачҷуҳ намекунад. Ҳадди ақал, ба хоҳири вучуди чунин камбуд навъи муносибаташ ба нависанда тағйир намеёбад ва эҳтиромаш нисбати ў коста намегардад. Дар қисмати қаблӣ ҳангоми баррасии хусусиятҳои нависандаи таҷридаи ба як қатор мушкilotи ин синх ишора шуда буд ва барои такроран номбар кардани онҳо зарурате нест.

Вижагии муҳими дигар аз хонандаи таҷридаи, ки ҳатман бояд қайд карда шавад, забони русиро фаҳмидани ўст. Дар матни асар калимаву ибораву ҷумлаҳои комил ба забони русӣ оварда шудааст, аммо тарҷумаву шарҳу тавзеҳи

онҳо манзур нест. Пас интизор меравад, ки хонанда худ бидуни кӯмаки ғайр чунин мавридҳоро сарфаҳм рафта метавонад:

«Бояд ки дар ҳама ҷо одамони бозътимод дошта бошед. Одамоне, ки омадурафти шайкахоро сари вақт хабар диҳанд. Ҷояшон, ки маълум шуд, фавран облава кунед» [8, 156].

Порчаи мазкури роман иқтибос аз дастури губернатори ҳарбии Самарқанд аст. Мешуд ин дастур комилан тоҷикӣ бошад ва ё пурра ба забони русӣ оварда шавад (тавре ки Л. Н. Толстой порчаҳои нисбатан калони матни фаронсавиро дар «Ҷанг ва сулҳ» ҷой додааст). Аммо нависанда омехтакунии ду забонро ба далеле дар ин маврид муносиб донистааст. Ҳолатҳои мушобех дар саҳифаҳои 9, 43, 71, 102, 125, 160, 345, 351, 357, 383 низ ба назар мерасанд.

Аз ин қарор буд муҳимтарин хусусиятҳои хонандаи таҷридии романи «Ҳайҷо». Агар ба таври хулоса вижагиҳои номбурдари мурур кунем, чунин тасвире аз хонандаи таҷридӣ ба даст меояд: шахсияте фарҳангиву таҳаммулпазир ва мушоҳидакору мутафаккир, ки забон, расму оин ва таърихи халқи тоҷикро дар ниҳояти ҳубӣ медонад. Ҳамчунин, аз таъриху адаби башарӣ бохабар аст. Забони русиро низ мефаҳмад ва тавоноии дарки масъалаҳои ахлоқиву фалсафиро дорад. Мутаассиб нест ва масъалаи муҳимро аз ғайримуҳим ҷудо карда метавонад. Ба саҳву камбудҳои ночиз ҷашм мепӯшад ва тақрибан дар як сатҳи фикрию ақидатӣ бо нависанда қарор дорад.

Агар бо пайравӣ аз таҳқиқоти В. Шмид образи хонандаи таҷридиро ба ду воҳиди ҷудогона тақсим намоем ва хонандаи ормониро, ки нависанда ҳангоми офариниши асар дар назар доштааст, аз хонандаи таҷридӣ ҷудо баррасӣ намоем, ба ҷуз ихтилофоти назарногир дигар тамоми ҷузъиёти образи онҳо якхела хоҳад буд. Чунин шабоҳат дар нарратология як амри маъмулист ва ҳуб ҳам ҳаст, чун вучуди фарқияти зиёд байни хонандаи таҷридӣ ва хонандаи ормонӣ аз ноустувории низоми муҳобиротӣ дарак медиҳад. Ба ин маънӣ, ки нависанда бидуни омӯзиши дараҷаи қабулиёти ҷомеаи хонандагон ва зарфияту тавоноии онҳо дар масъалаи идроки мушкил ва тааммул бар рӯи он асарашро навиштааст. Ба ибораи дигар, агар фосолаи фарқгузорандаи хонандаи ормонӣ ва хонандаи

таҷридӣ зиёд бошад, ба итминон метавон гуфт, ки паёми нависандаро дар асар чомеаи хонандагон дарёфт карда наметавонад ва асар мавриди қабул қарор намегирад. Бар ин равиш навиштани асар тақрибан бефоида аст. Кам ҳолатҳое иттифоқ меафтад, ки бо гузашти замон назари хонандагони давраҳои дигар нисбати чунин асар тағйир пайдо кунад ва агар чунин ҳолат рӯй надихад, он маҳкум ба фаромӯшист. Худи В. Шмид дар баробари аз ҳам чудо баррасӣ кардани хонандаи таҷридӣ ва хонандаи ормонӣ қайд кардааст, ки дар ағлаби ҳолатҳо ин ду инстансия шабоҳати комил доранд, вале ваҷҳи тамйизҳои хеле хурд боз ҳам ба вучуди марзи муайяне байни онҳо ишора мекунад [77, 62].

Дар «Ҳайчо» низ ҳолатҳое ҳаст, ки бар вучуди фарқ байни хонандаи таҷридӣ ва хонандаи ормонӣ далолат мекунад. Масалан, дар саҳифаи 43 шеъраке ба забони русӣ оварда шудааст:

«Трах, трах, трахтарант,
Ми ходили в Самарканд.
Много горя напрымалис,
Как через реку преправлялис...» [8, 43].

Ҳангоми таълиф нависанда дар назар доштааст, ки хонандаи ормонӣ онро мефаҳмад ва ҳадаф аз нақли онро низ пай мебарад, махсусан, бо чунин мушкилоти имлои забони русӣ. Аммо хонандаи таҷридӣ баид аст, ки чунин шаклу муҳтавои ироаи матлабро қабул карда ва фаҳмида тавонад. Ақаллан дар мавриди чароии масъала пурсиш ба миён хоҳад омад. Масъалаҳои марбут ба сохтори роман низ барои хонандаи ормонӣ ҳеч мушкил эҷод намеkunанд, аммо барои хонандаи таҷридӣ пазируфтани анвои ноҳамоҳангӣ дар хатти сюжет ниҳоят мушкил аст.

Дар ҳар сурат, бо муайян кардани вижагиҳои хонандаи таҷридӣ то андозае бо хонандаи ормонии нависанда низ ошноӣ пайдо кардем ва маълум шуд, ки дар «Ҳайчо» марзе байни ин ду инстансия вучуд дорад, ба наҳве ки ду воҳиди мутафовит будани онҳоро нишон медиҳад. Аз ҷониби дигар, ин фарқият чандон назаррас нест, ки боиси ноустувории низоми муҳобиротӣ дар роман гардад.

2.3. Хусусиятҳои барҷастаи нарратор дар роман

Дар қисмати назарии кор оид ба хусусиятҳои нарратор дар шакли умумӣ маълумоти муфасссал оварда будем. Ҳоло он усули назарино бар матни «Ҳайҷо» татбиқ намуда, саъй мекунем дар боби нарратор ва вижагиҳои ӯ дар ин роман огоҳӣ пайдо намоем.

Пеш аз ҳама бояд муайян намуд, ки нарратор дар «Ҳайҷо» антропоморфӣ ҳаст, ё на. Яъне нарратор инсон аст ё мавҷуде дигар. Бо таваҷҷуҳ ба тавзеҳоти қисмати назарӣ антропоморфӣ будан ё набудани нарратор вобаста ба сохтори замонику маконии асар муайян карда мешавад. Агар ҳаракати ӯ дар низомии замонику маконӣ маҳдуд бошад, пас инсон ё мавҷуде фурӯтар аз инсон аст, мисли намоёндагони олами ҳайвонот ё ҳатто ашёи бечон. Вале агар доираи ғайбати ӯ дар низомии замонику маконӣ номаҳдуд бошад, пас нарратор як инстансияи олимпӣ ё ба ибораи муҳаққиқони ғарбӣ инстансияи худойвора аст, ки метавонад аз замоне ба замони дигар мунтақил шавад ва ё ҳамзамон дар якҷанд макон бошаду аз ҳаводиси он ҷо нақл кунад. Ҳаракати инстансияи олимпӣ аслан маҳдуд нест, ӯ метавонад дар тамоми замону маконҳои мумкин ҳузур пайдо кунад ва аз он дидгоҳу ҷойгоҳ ба нақли ҳаводис пардозад. Ӯ ҳатто метавонад ба зеҳни персонажҳо хутур карда, афкору орои ногуфтаи онҳоро таҳлил намояд.

Зимни мутолиаи матолиби назарӣ масъалаи истилоҳсозии ғарбӣ дар доираи мабҳаси ҳозир зиёд қобили қабул наомад, аз ин рӯ, минбаъд ба ҷойи истилоҳи «инстансияи худойвора» ё «инстансияи олимпӣ» инстансияи фароинсонӣ ё нарратори фароинсонро ба кор хоҳем бурд. Зеро истилоҳи «олимпӣ» дар забони тоҷикӣ пуштвонаи фарҳангиву адабӣ надорад ва ғаробаташ комилан маҳсус аст. Аз ҷониби дигар, истилоҳи «худойвора» муҳолифи дидгоҳҳои динии ағлаби мардуми Шарқ аст ва нисбат ба нарратори матни ривой истифода бурдани ин сифат аввалан мақбул, сониян қоромад нест. Зеро ба ҷуз тавоноии ҳаракат ба таври номаҳдуд дар замону маконҳои муҳталиф ва хутур ба зеҳни персонаж ҳеч сифати дигари худӣ дар ин инстансия дида намешавад.

Бармегардем ба «Ҳайчо». Мувофиқи сохтор ва муҳтавои роман нарратори он фароинсон аст. Аввалан ба он хотир, ки ҳамчун шоҳиди ҳаводиси дар замонҳои мухталиф рӯйдода баромад мекунад. Нақли ӯ тақрибан аз замони ҳукумати амир Музаффархони манғит шурӯъ мешавад, ки ба солҳои 1860-1885 рост меояд ва бо сессияи XVI Шӯрои Олӣ ба анҷом мерасад. Вале бояд дар назар дошт, ки дар рафти ироаи матлаб ба замонҳои дуртар низ ирҷоъ дода шуда, воқеаҳои нақл мешавад. Масалан, дар дохили хатти замони роиҷ ирҷоъҳои ҳафт ба замони гузашта, ки дар натиҷаи ворид намудани ҳодисае изофӣ ё нақле канорӣ ё ёдоварие марбут ба мавзӯ ба сужет пайванд дода мешавад.

Дар саҳифаи 26 амири вақт аз ғалабаи худ бар бекҳои саркаш ёд мекунад, ки он ҳодиса чанд сол қабл аз замони роиҷ дар роман рӯй додааст. Дар саҳифаи 20 аз ҳуҷуми Русияи подшоҳӣ ба хонигарии Ҳўқанд сухан меравад, ки ин ҳодиса низ чанд сол қаблтар рух додааст. Сипас, дар саҳифаи 51 ба воқеаҳои даҳ сол пеш аз замони роиҷ дар ривоят рӯҷӯъ мешавад, дар саҳифаи 50 бошад, ба бештар аз бист сол ақиб рафта, аз ҳодисаҳои замони ҳукумати падари амир Музаффар ёд карда мешавад. Дар саҳифаи 18 ба сад сол пеш аз ҳукумати амир Музаффар ишора ва рӯҷӯъ мешавад. Аз ин саҳнаву нақлҳои канорӣ маълум мегардад, ки нарратори фароинсон дар «Ҳайчо» тақрибан сад сол қабл аз ҳукумати амир Музаффар ҳам ҳузур дорад ва дар охириҳои асри XX низ ҳафт. Пас, илова бар хатти замони роиҷ, нарратори «Ҳайчо» ҳадди ақал дар шаш ҳолати замони мутафовит ҳузур дорад.

Дар бобати ҳаракати нарратор дар ҳавзаҳои маконии гуногун аслан ҷойи шубҳа нест. Нарратори «Ҳайчо» дар ин самт низ ниҳоят ғаёб аст. Дар аввали роман дар шаҳри Қўрғонтеппаи ибтидои солҳои навадум қарор дорад (саҳ. 3), сипас дар арки амири Бухоро, ҳудуди солҳои 1860 ба баъд (саҳ. 3), баъдан дар соҳили Сирдарё (саҳ. 6), дар Петербург (саҳ. 9), дар Қўқанд (саҳ. 10), дар Бухоро, чорбоғи Ширбадан (саҳ. 12), дар Бухоро, хонаи Дўстмуроди муҳандис (саҳ. 13), дар Самарқанд (саҳ. 39), боз дар Бухоро, хонаи Дўстмурод (саҳ. 46), дар Қаршӣ (саҳ. 52), дар Китоб (саҳ. 58), дар Тошканд (саҳ. 150), дар Германия (саҳ. 233) ва ба ҳамин минвол дар ҷойҳои зиёди дигар.

Дида мешавад, ки маҳдудияте барои ҳаракати нарратор дар замону макон вучуд надорад. Ҳолатҳои хутур ба огоҳии персонаж низ фаровон дида мешаванд, масалан:

«Ва амир аз шикасти Амриддин дар дил меболид...» [8, 16];

«...вай дар дил хурсанд шуд, ки Русия хонро шикаст диҳад бехтар аст...» [8, 20] ва мавридҳои ҳамонанд дар саҳифаҳои 3, 54, 199, 213. Ҳамин се мавриди аслии, ҳаракат дар ҳатти замонӣ, дар ҳавзаҳои маконӣ ва хутур ба огоҳӣ далели кофист барои исботи фароинсон будани нарратори роман.

Аломати дигари нарратор диететикӣ ё ғайридиететикӣ буданаш аст. Дар «Ҳайчо» нарратор ғайридиететикист, зеро ҳамчун нозири ҳаводис воқеахоро нақл менамояд, вале ҳудаш дар сатҳи ривоят ё дар дохили ривоят ҳузур надорад. Ба ибораи дигар, нарратор яке аз персонажҳои роман нест.

Аломати баъдӣ пайдой ё нопаддоии нарратор дар матн аст. Табиист, ки бо таваҷҷуҳ ба аломати қаблӣ нарратори роман нопадост, яъне ғайрифавол аст. Ба ин маъно, ки тасвири эксплицитӣ аз худ ироа намедиҳад ва дар матн аслан аз худ ёд намекунад, ҳатто ҳамчун ноқил ё нозири ҳаводис. Масъалаи ҳузури нарратор ва навъи ҳузураш (пайдой ё нопаддоияш) аз матн истинбот карда мешавад. Вақте тасвири эксплицитӣ аз ӯ ироа нашудааст, мурочиат мекунем ба тасвири имплицитӣ дар матн. Ҳузури ғайрифаволи нарратор пеш аз ҳама дар он ифода меёбад, ки ӯ қисматҳои гуногуни романро ба таври интихобӣ пешу қафо мегузорад ва ҳатти замонии номурааттабу дорои ҷаҳишҳои мухталиф эҷод мекунад. Маводи нақлашро тавре дастабандӣ менамояд, ки мавридҳои аз назари муқтаво мушобеҳ канори ҳам қарор гиранд. Муҳимтар аз ҳама, фаволияти нарратор дар масъалаи арзишгузорӣ ба воқеаву ҳолату аъмоли персонажҳо ё изҳори ақидаву шарҳу тавзеҳаш оид ба мавридҳои хос зоҳир мешавад. Масалан, дар саҳифаи 9 як порча омадааст дар бораи муҳандис Дӯстмурод ва муносибати муллоҳо бо ӯ. Дар ин порча мавқеи нарратор ба ҳубӣ дида мешавад:

«Ва Қушбегӣ ба дасти Дӯстмурод хати маъзулӣ дод ва ба Қозикалон фаҳмонд, ки «вай аз ин баъд мударисӣ накунад ва шогирд нагирад»; ва Қозикалон дар суҳбат бо наздикон, гӯё бо афсӯс, дар асл барои паҳн шудани

хабар, гӯшзад менамуд, ки «муҳандис Дӯстмурод девонаавзоъ шудааст, ҳайфи олим, аз афти кор дониш зӯрӣ кардааст»; ва дар шаҳр паҳн шуд ин овоза, ва Дӯстмурод одат дошт, ки ҳафтае як бор, бегоҳирӯз, ба мадрасаи Мири Араб, ба хучраи меросиаш меомад ва то субҳ ба мушоҳидаи гардиши ситораҳо машғул мешуд; ва ҳоло ҳар гоҳе пайдо гардад, толибилмҳои мадраса масҳарааш мекарданд, ки «ана, боз омад, шаби дароз бо ачинаҳояш суҳбат мекунад;» ва худхошон дар остонаи мадраса, рӯи тахтасангҳо нишаста «Алҳамд» ёд мекарданд ва маънои калимоти арабиро намефаҳмиданд ва бо насихати устодон худро тасалло меоданд, ки «имрӯз риёзат кашӣ, фардо роҳаташро мебинӣ;» ва роҳати фардо, ки тамоми умр давом мекард ва асрҳо боз аҳвол чунин аст, иборат буд аз «чорӯби дастархони мардум шудан» ва тӯмор навиштан ва таракаи мерос карда ҳақ ситонидан ва роҳи илму амалро бастан...» [8, 9].

Дар ин порча, ки аз роман нақл шуд, мушаххас аст, ки нарратор аз мавқеъ ва шахсияти муҳандис дифоъ карда, дасисачинӣ ва бесаводии аксари аҳли мадрасаро маҳкум менамояд. Ў ба тариқи канори ҳам овардани ду ҳолати мутаноқиз ҳам мавқеи ҳақиқии ҳар ду тарафи мочаро (муҳандис Дӯстмурод ва аксари аҳли мадрасаву ҳукумати амир) ва ҳам мавқеи ақидатии худро нишон додан меҳақад. (Бояд гуфт, дар «Ҳайчо» истифода аз ин санъат, яъне овардани ҳолатҳои мутаноқиз ва эҷоди пойгоҳи муқоиса барои хонанда, фаровон истифода шудааст).

Фармони шифоҳии қушбегӣ ба қозикалон, ки муҳандис аз ин баъд мударрисӣ накунад ва шогирд нагирад (то дониши сиёсату иҷтимоӣ ва ақоиди диниву фалсафиаширо тавсия дода натавонад) ва овоза паҳн кардани қозикалон, ки олим девонаавзоъ шудааст (то мардум, толибилмон ва умуман ҳар касе гуфтаҳои муҳандисро мешунавад, дар назар дошта бошад, ки ӯ ақлаширо гум кардааст ва берабт сухан мегӯяд, аз ин рӯ ба гуфтаҳояш тавачҷуҳ набояд кард) ва олимро масҳара кардани толибилмони мадраса, ки то субҳ бо ачинаҳояш суҳбат мекунад (ба хоҳири бесаводияшон ин толибилмон тавоноии тамйизи олим аз чаласаводро надоранд ва аслан аз илме, ки берун аз китобҳои дарсии мадрасаашон ҳаст, беҳабаранд; ҳамчунин хурофотиву бесаводанд, зеро

мушоҳидаи аҷсоми фазоиро чун суҳбати ачинаҳо қабул доранд) ҳама мавқеи ақидагии наратторро муаррифӣ менамояд. Ў ин нақл, ё тасвири аз аҳволи ҷомеаи он даврро ироа дода, дар асл манзураш эълони эътироз аст ба ин ҳолат ва тамоми ҳолатҳои мушобех. Мавқеи ақидагии нараттор дар он ифода меёбад, ки аҳволи ҷомеа набояд ончунон бошад, ки тасвир шуд. Бояд дақиқан акси ин ҳолат бошад. Эътибор надоштани илм дар назди аҳли мадраса, ки худ гӯё «аҳли илманд», як фоҷиаи муҳимкест, ки нишон дода шудааст. Мавқеъгирии нараттор алайҳи бесаводии аҳли илм пеш аз ҳама дар ибораи рехтаи «ҷорӯби дастархони мардум шудан» ифода меёбад. Бори маъноии манфии ин ибораи рехта қомилан возеҳ аст, яъне «ин қори хубе нест». Толибилмоне, ки «риёзат» мекашанд ва рӯйи тахтасангҳо нишаста «Алҳамд» азёд мекунанду маъноии вожаҳои арабири намефаҳманд, муқофоти он ҳама азобу машаққаташонро дар шакли ҷорӯби дастархони мардум шудан ва тарақии мерос қардану роҳи илму амалро бастан дарёфт менамоянд. Ба ибораи дигар, нараттор гуфтанист, ки «чӣ хуб, ин бесаводон сазои танбаливу худдонамиашонро мебинанд».

Аз ҷониби дигар, нараттор нигарони аҳволи муҳандис аст, чун ӯ як нафар, танҳо миёни ин гурӯҳ аст ва басо мушкил хоҳад буд барояш ҳатто ҳамин зиндагии содаи ҳаррӯза. Ин ҷо изҳори ҳамгунии нараттор бо муҳандис эҳсос қарда мешавад. Мутафовит аз афроди ҷомеа будан, мақбули иҷтимоӣ нашудан, саъйи бенатича қардан барои расонидани паёме муҳим ба мардум ва хандаҳариш шудан сарнавишти маъмулии як фарди зиёда донишманд аст, ки нараттор дар баробари дифои мавқеи муҳандис ба дифои тамоми ҳамонандони ӯ пардохтааст. Мисоле дигар:

«Дар Бухоро ҳашар эълон қарда буданд – ҳашари ом барои гурезонидани вабо ... ва раисро одам монда оварданд, ва ҷаҳор шоҳсутуни давлат машварат оростанд, ва бо ақлу фаросати муфтии музофот хандиданд, ки «фатвои нодурусте ва бемаънӣ додааст». Ва худхӯшон бо маслиҳат ба қарори дуруст ва бамаънӣ омаданд, ки «ҳашари ом даъват кунанд, ва ваборо тарсонанду гурезонанд...» [8, 63].

Дар порчаи мазкур «ва худҳошон бо маслиҳат ба қарори дуруст ва бамаънӣ омаданд» нешханди нарратор ба чаҳор сутуни давлат аст. Ў онҳоро масҳара мекунад, дурусттараш ба ҳолашон меҳандад, ки то чи андоза бедонишанд. Манзураш аз дурусту бамаънӣ будани қарор албатта, ки акси он аст. Ў бо нақли ин воқеа тамоми низоми ҳукумати аморати Бухорои он даврро ба масҳара гирифтааст.

Аслан, аз матни роман бармеояд, ки манзури нарратор аз нақли ин ҳама воқеаҳо тасбити мавқеи ақидатии худ ё дифоъ аз он набуда, балки исботи бефоида будани ҳар гуна саъю ҳаракат барои то ба гӯши мардум расонидани матлабе, паёме, ё ҳар навъ фикри солиме, ки бар фоидаи онҳост, мебошад. Навъе ноумедӣ дар тарзи баёни нарратор эҳсос карда мешавад. Ноумедӣ аз он, ки мухотабонаш низ ҳамонанди мардуми Бухоро паёми асари ўро, дурусттараш, маънии гуфтаҳои ўро дарёфт нахоҳанд кард ва ба масҳара хоҳанд кашидаш. Дар порчае, ки аз саҳифаи нухуми роман нақл кардем, дар бораи риёзату роҳатҳои аҳли мадраса сухан мегӯяд ва ҳамчун хулоса меафзояд:

«... ва асрҳо боз аҳвол чунин аст...».

Тибқи мантиқи ҳоким бар роман бояд мегуфт: «ва асрҳо боз аҳвол чунин буд». Зеро дар бораи давроне гузашта нақл карда истодааст ва тамоми феълҳоро дар замони гузаштаи сода ё гузаштаи давомдор меорад, аммо танҳо дар ин қисмати ҷумла, ки зикр шуд, феъл дар замони ҳозира оварда шудааст. Пас, нарратор муътақид аст, ки то ҳоло, то замони муосир вазъият тағйир пайдо накарда. Чун бо гузашти ин қадар вақту имконият аҳволи мафкураи ҷамъиву фардӣ иваз нашудааст, ҳеч ҷойи умедворӣ ҳам намеронад, ки аз ин нақлҳои нарратор чизе фаҳмида ва паёме дарёфт карда мешавад ва вазъият чунон ки буд, мемонад. Дар иқтибоси баъдӣ низ ҳамин ҳолу ҳаво эҳсос карда мешавад:

«Ва Амир мақомашро таъкид кард:

– Гуфтем. Мегӯем! Мо ба даҳони одамон не, одамон ба даҳони мо нигоҳ мекунамд...

Дар ҳақиқат, одамон ба даҳони ӯ нигоҳ мекарданд, ба даҳони дигарон агар нигоҳ бикунанд, фақат барои он буд, ки муште ба даҳонаш бизананд, чунон ки ба даҳони кушбегӣ Саидмурод заданд» [8, 78].

Дар идомаи роман, вақте ба даврони муосир наздик мешавем, нарратор аз моҳияту фалсафаи давлатдории шӯравӣ сухан ба миён меорад. Аз чунин порчаҳо ба хубӣ метавон дарк кард, ки ӯ аз фуру рехтани он низом ҳамчун низоми зиндагӣ дар ҷомеае ормонӣ афсӯс меҳӯрад ва нисбати ҷомеа, мардуме, ки омили аслии ин фурурезӣ будаанд, ҳисси бадбинӣ дорад:

«Ва ғояи коммунизм ҳамон ормонҳои кӯхнаи Инсоният буд, ки аз замони ҳазрати Одам то ба ҳоли ҳозир вуҷуд дошт, – дар афсонаҳои ширин, дар дostonҳои адибони ҳаёлпараст, дар ҷаҳор китобе, ки аз осмон фуруд омадааст, – Таврот, Инҷил, Забур, Қуръон ва дар андешаҳои инсондӯстии олимон. Вуҷуд дошт дар сухан, дар забони воизон, дар саҳифаи китобҳо, ки фарзанди Инсон озод аст, ҷабри як инсон ба инсони дигар гуноҳ асту азоб дорад, ва ҳамаи онҳо дар ҳаёт ҳаққу ҳуқуқи баробар доранд ва ҳамаашон ба якдигар бародару хоҳаранд, ва биноан дар ҷомеае зисту зиндагонӣ бикунанд, ки золиму мазлум, забардасту зердаст, серу гурусна, пӯшидаву луч, надошта бошад. Ва меғуфтанду менавиштанд, вале дар амал чунин ҷомеаро касе дар ягон ғӯшаи дунё надидасту намедид, ва то ғалабаи тартиби давлатдории сотсиалистӣ рӯзгор чунин буд; ва акнун чиҳил солу панҷоҳ сол шуд, ки коргару деҳқон ҳамон ҷомеаи ормониро месохт, ва ҳизби коммунистӣ роҳбарӣ мекард; ва коммунист намунаи Одами комил ба ҳисоб мерафт, ва бо рафтори худ кирдори худ нишон медод ва ба исбот мерасонд, ки халқҳои ҷаҳон имкон доранд озоду ободу хушу хурраму ёру бародар умр ба сар баранд» [8, 249].

Дар порчаи мазкур тарзи баёни нарратор навъе шоирона ва мутафовит аз қисматҳои дигари роман аст. Тасвир ва арзишгузориё, ки аз давлатдории сотсиалистӣ ироа медиҳад, кулӣ ва ҷонибдорона мебошад. Ин пораи матн ба як рӯзи лирикӣ монанд буда, дар он нерӯи эҳсос аз нерӯи тааққул бештар аст. Нарратор ин қисматро ниҳоят ормонгароёна нақл менамояд ва гуфтаҳои самимист, аммо ба таври ҷиддӣ қабул кардан ва розӣ шудан бо ӯ душвор аст, зеро

воқеияти таърихӣ бо ин муаррифии нарратор камтар шабоҳат дорад. Ҳамаи намояндагони насли шӯравӣ огоҳанд, ки беадолатӣ ва поймол кардани ҳуқуқҳои инсон дар он даврон иттифоқ афтодааст, махсусан Ҳангоми ташкилу тасбити давлат, баъдан масъалаи озодии рафтору гуфтору тамоми анвои офариниши бадеӣ пеш меояд, ки ин ҷо низ мушкилоти бузурге будааст. Хушбинии нарратор нисбат ба даврони Ҳукумати Шӯравӣ боз аз он истинбот мешавад, ки ӯ ғояи коммунизмо бо фалсафаи адёни ҷаҳонӣ дар як радиф қарор медиҳад, дар ҳоле ки онҳо ҷузъи муштарак зиёд доранд, аммо комилан мисли ҳам нестанд. Муносибати ҷонибдоронаи нарратор ба Ҳукумати Шӯравӣ дар қисматҳои дигари роман низ дида мешавад, мисол:

« – Маълум шуд, ки шумо мардуми хеле ҳақир будаед. Нотавон, бечора, ғофил, дунёбеҳабар. Қаҳрат набиёяд, мардуми танбал, беҳунар. Ҳар чизи хубе, ки доред, худатон бо ақлу дасти худ накардаед, дигарон кардаанд ба шумоён доданд. Аз қатор мисолҳое, ки овардӣ яктааш росту дуруст бошад, шумо сад дар сад ҳақ доред, ки аз ҳукумати шӯроӣ, аз замин то осмон, розӣ бошед. Миннатдору сипосгузор бошед. Ҳар қадар ҳамду сано гӯед, боз кам аст» [8, 267].

Ин баҳодихӣ, ки аз забони дугонаи эстониягии Муродгул – яке аз персонажҳои марказӣ - оварда мешавад, дар асл ҳассосияти нарраторро бар рӯи ин мавзӯ нишон медиҳад ва дар он ки ӯ бо баҳогузори мазкур мувофиқ асту ин гуфтаҳои нақлшуда баёнгари мавқеи идеологии ӯст, аслан шакке нест.

Дар робита бо масъалаи ноумедии нарратор аз ҷомеаи муҳотабонаш метавон илова кард, ки вақте ӯ аз ҳодисаҳои аввали солҳои навадуми асри XX нақл мекунад, ҳанӯз ҳам тарзи тафаккури ҷомеа иваз нашудааст. Баъди убур аз идеологияи 70-солаи ҳукумати шӯравӣ ва дидану шунидану ибрат гирифтани боз ҳам мафкураи ҷомеа ва ҷавҳари одамон ҳамон аст, ки ҳамон. Мисол:

«Ва мурофия барпо шуд, ва раиси шӯроӣ оӣ ва прокурори генералиро ғоибона суд карданд ва аз номи дину шариат ба онҳо ҳукми қатл бароварданд, ва дар тахтакоғазҳо сураташонро кашиданд, ва ба девор овехтанд ва ба дилашон ханҷар заданд» [8, 380].

Дақиқан ҳамин аҳвол, ки аз замони муосир нақл карда мешавад, дар аморати Бухоро ба сари кушбегӣ Саидмурод (шарҳаш дар сах. 78-79-уми «Ҳайчо») ва Қурбонмуроди муфти (шарҳаш дар сах. 82-85-уми «Ҳайчо») омада буд. Масалан, тавачҷух мекунем ба муносибати ҷомеаи даврони аморат ба Қурбонмуроди муфти:

«...ва Қушбегӣ ба онҳо дастур дод: ...Қурбонмуроди муфти мулҳид аст. Дар ҳар ҷое, ки ёбед, ба сазо расонед. Ва он кофирро, ҳар касе, дар дар ҷое, ки ёбад, дар ҳамон ҷо ҷазояшро диҳад, ҷояш, бешак, ҷаннат мешавад!..

Ва дар шаҳр, хоса дар мадрасаҳо, диндорони ғайри бисёре дасту оринҷ барзаданд, ки муфтии палидро ёбанду ба сараш, лоақал, як санг бизананд, ва савоби ду дунёро бигиранд...» [8, 87].

Ин ҷо низ наратор аз роҳи муқоисаи авзои гузаштаву муосир нишон медиҳад, ки имкони тағйир пазируфтани табиати инсон тақрибан вучуд надорад. Аз мавридҳои нақлшуда дар робита бо нави тасвири наратор дар «Ҳайчо» метавон ба чунин натиҷа расид, ки имкони ба даст овардани образи наратор аз нишонаҳои пинҳон дар матн роман вучуд дорад. Дар қисматҳои гуногуни матн мавқеи ақидаиву идеологӣ ва хулосаву натиҷабардориҳои наратор возеҳ аст. Бо тавачҷух ба ин ҳолат ноҳамоҳангии аҷибе пеш меояд бо усули назарияи В. Шмид.

В. Шмид муътақид аст, ки агар наратор имплицитӣ бошад, пас ҳатман нопадид ё ғайрифавол аст, аммо дар робита бо «Ҳайчо» вазъият комилан мутафовит мебошад. Ин ҷо наратори роман имплицитист, аммо ғайрифавол ё нопадид нест, баръакс зиёда фавол аст, ки ҳузураш доим эҳсос карда мешавад. Ин падида хеле ҷолиб ва дорои аҳаммият аст, чун бо таҳқиқи бештар дар мавзӯи мазкур метавон тағйиру иловае муҳим ба мутолиоти наратологӣ дар сатҳи байналмилал ворид намуд.

Яке дигар аз аломатҳои муайянкунандаи наратор шахсиятнокии ӯст. Манзур аз шахсиятнокиӣ, тавре қаблан шарҳаш омадааст, дорои як қатор хусусиятҳои мунҳасир ба фард будани наратор аст. Агар вижагиҳои нараторро ҷудо карда, тавассути онҳо образро ироа дода битавонем, пас наратор

шахсиятнок мебошад. Аммо бояд дар назар гирифт, ки хусусиятҳои наратор умумӣ ва забонзада набояд бошанд. Барои таъйин кардани шахсиятнокии наратор бештар аз ҳама сохтори ақидагии роман кӯмак менамояд. Ҳар қадар афқору ақоиду боварҳои наратор возеҳтар баён шуда бошанд, ё дар рафтору аъмоли персонажҳо ва бофти дигар воҳидҳои ривой мавқеи ақидагии ӯ махсус бошад, ҳамон қадар шахсияти наратор қавист. Маъмулан дар матнҳои мукаллафу музайян, ки дар онҳо бештари тавачҷуҳ ба ҳусни калом аст, наратор дорои шахсият нест, чун ба бори ақидагии ин навъ матн даст ёфтани мушкул аст, ё аслан ҳеҷ масъалаи алоқаманд ба ақоиду афқору мавқеи наратор дар онҳо матраҳ карда намешавад.

Дар бобати шахсиятнокии наратори «Ҳайҷо» ҳеҷ ҷойи шубҳа нест. Шахсияти наратор бештар дар оҳанги гуфтори тамасхуромези ӯ нисбат ба рафтору аъмоли персонажҳо дида мешавад. Масалан:

« – Як нафас дам мегирем. Шинетон ҳамаатон. Шумо, мулло Рӯзимурад, одами хондагӣ, ба мо гӯед, ки чаро тӯпҳои мо ҷавоб надоданд? Як гулӯла ҳам напартофтанд?

–Тӯпҳои мо дар ҳифзи занҳои Амир истодаанд. Ба ҷанг кардан вақт надоранд» [8, 31].

Дар порчаи нақлшуда наратор ба адами тадбири давлатдорӣ ва огоҳӣ аз сиёсати ҷанг дар аморати Бухоро ишора намуда, ба ҳоли он мардум меҳандад, аммо бо хандае талх. Ин мавқеи тамасхуромези наратор то охири роман ҳифз мешавад. Мисол:

«Ва профессор, ки пеш дар университет аз илми мантиқ ба забони урусӣ дарс медод, ва дар роҳравҳо донишҷӯён ба забони тоҷикӣ гап зананд, қаҳраш меомад ва коҳиш мекард, ки «бо забони ҳайвонӣ гап назанед!», ва баъди демократ шудан «забони миллат, бақои миллат!» шиораш буд...» [8, 379].

Мавқеи ақидагии наратор дар ин қисмати роман хеле равшан зикр шудааст:

«Дар Бухоро ҳар касе, ки «хоки мадраса лесида» бошад, ба номи мулло машҳур аст, ва муллоҳо асосан ду сифат доранд, – доно ва нодон; ва муллоҳои

доно онҳое буданд, ки мутолиъа доштанд ва фикр мекарданд; ва онҳое, ки мутолиъа надоштанд ва фикр намекарданд, муллоҳои нодон буданд; ва доноҳо аз пайи коре мегаштанд, ва нодонҳо овози баланду даъвойи мансаб доштанд; ва гурӯҳи якум шумораи хеле кам дошт, дар ҳоле ки гурӯҳи дуюм шумораи аз ҳад зиёди «саводдоронро» фаро мегирифт; ва муҳит чунон созиш ва парварише дошт, ки гурӯҳи дуюм, гурӯҳи якумро баддин ва бадбин медонист ва кофир мегуфту бадном мекард, ва ба корҳои маърифатӣ ва рӯшангарӣ ва маъмурӣ роҳ наметод; ва аҳвол бадин сурат чилва мекард, ки илму амали доноён аз остонаи хонашон берун баромада наметавонист; ва ҷомеа ба дунёбеҳабариву фориғболӣ хӯ гирифт...» [8, 114-115].

Дар порчаи мазкур нарратор ба таври мустақим диди ҳадашро дар бораи ҷомеаи пешазинқилобии Бухоро баён менамояд. Мушаххас аст, ки нарратор нисбати ин аҳвол бетараф нест ва ранҷ мекашад, ки ислоҳи чунин ҳолат тақрибан номумкин аст. Мавқеи ақидагии нарратор ва асоситарин нуктае, ки ӯ дар «Ҳайҷо» матраҳ мекунад, иборат аст аз ислоҳнопазирии ҳислатҳои фардӣ ва иҷтимоӣ. Қариб номумкин будани тағйир додани огоҳии ҷамъӣ ва бедор кардани аксарияти ҷомеа.

То ин ҷо бо аломатҳои аслии нарратори «Ҳайҷо» ошноӣ пайдо кардем ва муайян намудем, ки ӯ ҳамчун нарратори ғайридиалектикӣ, имплицитӣ, аммо ғайбӣ ва дорои шахсият буда, ҳузураш дар саросари асар маҳсус аст. Ҳоло барои пайдо кардани огоҳии бештар ва амиқтар аз аҳволи нарратор ба як қатор хусусиятҳои фарқкунандаи ӯ таваҷҷуҳ менамоем. Вижагиҳоеро баррасӣ мекунем, ки маълумоти ҷузъиву инфиродӣ оид ба нарратор ироа дода тавонанд. Хусусияти аввалини нарратор он аст, ки нутқаш ҳаттист. Яъне пеши рӯи мо матни навишташудаи асар қарор дорад, на иҷрои зинда, сабти овозӣ ё тасвирии он. Аз ин рӯ, мо имкони ташҳиси дақиқи оҳанги гуфтор ва вижагиҳои физиологии нарраторро надорем. Масалан, бо боварии комил гуфта наметавонем, ки ӯ мард аст ё зан, ҷавон аст ё пир, ором аст ё асабӣ ва ғ. аммо аз матни ҳаттӣ низ метавон баъзе маълумоти калидиро истинбот намуд, ки дар идомаи матлаб ба онҳо хоҳем пардохт.

Масъалаи дигар вобаста ба наҳваи ироаи матлаб аст ва тасодуфӣ будан ё муназзам будани бофти асарро ба таҳлил мегирад. Маъмулан, ҳангоми нақли шифоҳии ҳодиса ё воқеа назми дар назар доштаи нарратор ё ровӣ бо даҳолати мухотабон ё ҳатто бидуни даҳолати онҳо, тавассути ҳуди нарратор ба ҳам рехта мешавад ва воқеаҳои канорӣ, шарҳу тавзеҳот ё рӯчӯъ ба ҳодисаву шахсони дигар барои тасдиқ ё далелнок кардани порчаи марбути нақл, ба баданаи воқеаи аслии ворид карда шуда доманаи онро густариш медиҳанд. Дар раванди ин навъ ирҷоъдихӣ ба матлабҳои ғайриаслӣ ва аз нақле ба нақли дигар гузаштану ба иборае «аз гап гап хестан» танзими нутқи ровӣ як шакли тасодуфӣ мегирад, мисли суҳбати ғаълонаи тарафайн, ки дар он риштаи суҳанро яке аз тарафҳо пурра ба даст гирифта бурданаи номумкин аст. Аммо дар нутқи хаттӣ имкони ба вучуд омадани чунин ҳолат ниҳоят кам мебошад. Дар матни хаттӣ нарратор воҳидҳои ривоиро аз рӯйи низоме, ки аз аввал дар назар гирифтааст канори ҳам мечинад ва ба гунае ки ҳар чӣ беҳтар манзури ӯро ба мухотабаш расонда тавонанд, қисматҳоро танзим менамояд.

Бо тавачҷуҳ ба ин ду ҳолат муҳтавои «Ҳайҷо» аз рӯйи нақшаи қаблан муайяншуда танзим гардидааст ва тасодуфӣ нест. Ин хусусияти нарратор, дурусттараш, муназзам будани нутқ ва наҳваи баёнаш имкон медиҳад, ки бидуни аз даст додани риштаи асосии матлаб воқеаҳоро пайгирӣ намуда, паёми асарро зудтар ва дар шакли беҳтар дарёфт кунем.

Барои таъйини хусусиятҳои инфиродии нарратор ба назар гирифтани сабки баёни ӯ куллан ва навъи баёни ӯ ҷузъан, ниҳоят муҳим аст. Бояд муайян намуд, ки ӯ аз забони адабии меъёр истифода мебарад, ё забони мукаллафи архаистӣ ва ё лаҳҷаву ғӯише хос. Дар «Ҳайҷо» забони баёни нарратор адабӣ ва мутобиқи меъёр буда, баъзан элементҳои ғӯиш ё забони ғайримеъёр дар матни асар мушоҳида карда мешавад. Истифодаи забони меъёри адабӣ аз сатҳи маърифатнокӣ ва донишу фарҳанги нарратор хабар медиҳад, ки ба ин хусусиятҳои ӯ дар идомаи матлаб бармегардем.

Хусусияти дигари нарратор вобаста аст ба дараҷаи огоҳии ӯ аз ҳавадиси роман. Яъне нарратор аз тамоми вақоъе хабар дорад ва огоҳии ӯ номаҳдуд аст, ё

аз бархе ҳодисаҳо ноогоҳ аст ва баробари хонанда аз онҳо бохабар мешавад, ки дар ин сурат огоҳиаш маҳдуд ба ҳисоб меравад ва дар таҳлили матн албатта ҳар ду ҳолат паёмадҳои худаширо дорад.

Нарратори «Ҳайҷо» дорои огоҳии номаҳдуд аст, яъне аз тамоми ҳодисаву воқеаҳои асар аз қабл огоҳ буда, пеш аз хонанда ва ҳатто персонажҳои роман онҳоро медонистааст. Ин хусусияти нарраторро дар адабиёти Ғарб бо истилоҳи «ҳамачобинӣ» (всеведение) ифода намудаанд. Дар адабиёти илмӣ форсӣ нарратори «ҳамачобин»-ро ҳамчун «ровии доноӣ кулл» тарҷума ва қабул кардаанд. Мо ҳамчун истилоҳ метавонем ибораи «нарратори огоҳ»-ро пазируфта ва истифода барем ва дар ин сурат барои нарраторе, ки дорои огоҳии маҳдуд аст, унвони «нарратори нимоғҳ» муносиб меафтад.

Вижагии навбатӣ, ки вучуди он дар нарратор ҳамеша бояд ба назар гирифта шавад, иборат аст аз чигунагии мавқеи иҷтимоии ӯ. Дурусттараш, он маълумоте, ки мо оид ба мавқеи иҷтимоии ӯ аз матни асар истинбот карда метавонем, ҳамчун хусусияти инфиродӣ барои нарратори ҳар як асари бадеӣ ба таври ҷудогона ниҳоят муҳим аст.

Дар «Ҳайҷо» азбаски нарратор ғайридигетикӣ ва имплицитист, ҳеч ишораи возеҳ пиромуни мавқеи иҷтимоии ӯ ироа намешавад. Аммо қабл аз пардохтан ба таҳлили матн ва берун кашидани маълумот дар ин бора як нуктаи муҳимро баррасӣ бояд кард. Дар ибтидои баҳши ҳозир муайян карда будем, ки яке аз аломатҳои нарратори «Ҳайҷо» фароинсон будани ӯст. Яъне ӯ метавонад дар замону маконҳои мухталиф ҳузур пайдо кунад ва ба огоҳии персонажҳо хутур намояд ва аз тамоми ҳаводиси замонҳои гузаштаву муосир бохабар бошад. Табиист, ки як инсони маъмулӣ чунин хусусиятҳоро дошта наметавонад ва унвони «фароинсон»-ро муносиби ин навъи нарратор донистани мо низ ба ҳамин хотир аст. Пас мушкил пеш меояд, ки чӣ гуна бояд барои нарратори фароинсон (ки дар воқеъ инсон нест) мавқеи иҷтимоӣ муқаррар намуд? Манзури В. Шмид аз «мавқеи иҷтимоӣ» (ба ибораи худаи «социально-бытовой статус») ҷинсияти нарратор, синну солаш, касбу кор ва доираи эҳтимолии машғулиятҳояш, маълумотнокӣ ва намояндаи кадом қишри ҷомеа будани ӯст [77, 69]. Бо тавачҷух

ба ин матлаб, татбиқи мухтассоти мазкур ба нарратори фароинсон ғайримантиқӣ ба назар мерасад. Шояд мешавад бо истифода аз аломатҳои индигиалии забони матн ҷинсияти нарраторро муқаррар намуд, аниқтараш, барои нарратор ҷинсиат муқаррар кард, доираи эҳтимолии шуглу касбу кор ва маълумотнокиву сатҳи донишу фарҳангашро нишон дод, аммо муқаррар кардани синну сол барои ӯ як кори беҳуда ва бемаънист. Фарзан, агар аз рӯйи нишондодҳои назария синни нарратори «Ҳайчо»-ро муайян карданӣ шавем, ӯ тақрибан 232 сола аст. Яъне нарратори пири окили хирадманд? Ҳатто агар синни дақиқи ӯро ба назар нагирифта, ҳамчун шахсе зиндагидида ва ботаҷриба аз ӯ ёд кунем, боз ҳам мушкил пеш меояд, ки чӣ тавр дар ҳавзаҳои замонику маконии гуногун ҳузур пайдо кардааст.

Манзури мо аз пеш овардани баҳси ҳозир он аст, ки усули назарияи нарратологияи В. Шмид бояд бознигарӣ шавад ва чунин ночаспҳои хурд бартараф гарданд.

Барои бартараф кардани мушкили мазкур мо равиши алтернативиро пешниҳод менамоем, ки тибқи он муайян кардани хусусияти мавриди баҳс, яъне «мавқеи иҷтимоӣ»-и нарратор барои нарратори фароинсон лозим нест. Агар нарратор инсон ё ҳатто фурутар аз инсон бошад, муқаррар ва муайян намудани ин хусусият мантиқӣ ва ҳатмист, аммо барои нарратори фароинсон метавон меёре мутафовит ваъз кард, ки бо вижагиҳои фароинсонии ӯ мувофиқ бошад.

Хусусиятҳои боқимонда, ки В. Шмид барои нарратор дар назар гирифтааст, мисли мавқеи иҷтимоӣ, баромади ҷуғрофӣ, вижагиҳои сабкӣ забонӣ, дараҷаи маълумотнокӣ, нерӯи тааққул ва ҷаҳонбиниро метавон дар робита бо нависандаи таҷрибӣ баррасӣ кард. Дар ин ҳолат ҳадди ҷудокунондаи нависандаи таҷрибӣ ва нарратор низ нисбатан маълум ва таъйин мегардад, ки боз замимаи хубест бар усули назарияи В. Шмид, зеро ҳуди ӯ дар боби тавзеҳи нависандаи таҷрибӣ шабоҳати саҳти ин ду инстансияро зикр карда, қариб ғайриимкон будани тарсими образи онҳоро ба таври алоҳида, қайд карда гузаштааст [77, 78]. Махсусан дар модели ривоии «Ҳайчо», ки нарратор ғайридигетикӣ ва имплицитист, тақрибан ҳеҷ фарқе байни ӯ ва нависандаи

таҷридӣ наместонад. Аз ин рӯ, агар дар тамоми моделҳои мушобеҳ аз равиши пешниҳодшуда истифода шавад, як қисми мушкилоти марбут ба шиносоии нависандаи таҷридӣ ва таҳлили нарратор ҳалли ҳудро меёбад.

Аслан, рафти таҳлили «Ҳайҷо» ҳангоми бархӯрд бо анвои ноҳамоҳангиҳои хурду бузург дар усули назария ва роҳҳои татбиқи он бар матн, ба ин натиҷа расидем, ки барои гунаҳои мухталифи матн, манзур ҳам матнҳои бадеӣ ва ҳам ғайрибадеӣ, бояд равишҳои ҷудогона ва нисбатан мушаххаси таҳлил пешниҳод карда шавад. Барои ба даст овардани равишҳои мухталифи таҳлили нарратологии матн дарсади муайяни матнҳои мавҷудро омӯхта, тибқи муҳимтарин усули назария онҳоро ба чанд гурӯҳи ҷудогона тақсим намуда, сипас, дар раванди баррасии ҷузъӣ ва дақиқ барои ҳар гурӯҳ як модел бояд ваъз кард. Дар ин сурат, кори муҳаққиқон, хусусан мутахассисони навқори соҳа хеле осонтар ва камташвиштар мешавад, зеро бо муайян кардани модели матни мавриди таҳлили худ намунаи эҳтимолии таҳлил ва манбаъҳои муҳим барои мурочиатро ҳамеша зерӣ даст хоҳанд дошт.

2.4. Вижагиҳои истифода аз дидгоҳҳои мухталиф дар роман

2.4.1. Дидгоҳи персептивӣ (мудрик)

Дар боби аввали қор бо назарияи дидгоҳ ё фокализатсия, анвои мухталифи он, дастабандиҳои роиҷтарин ва абзорҳои таҳлилии ин воҳиди ривойи ошноии муфассал пайдо кардем. Ҳоло бидуни ручӯи дубора ба масъалаҳои муқаддимотӣ ва назарӣ ба баррасии бевоситаи матни роман мепардозем.

Ба гуфтаи Н. Т. Римар «романро на танҳо ҳамчун шакли махсуси тафаккур, балки ба ҳайси як намуди маърифат низ метавон шинохт» маҳз ба ҳамин хотир, ҳавзаи персептивии дидгоҳ дар авлавият қарор дошта, ҳамчун навъи мутафовити идрок аз воқеият баррасӣ карда мешавад [57, 18].

Албатта, ҳуб мешуд, унвони ин ҳавзаи дидгоҳ низ ба забони тоҷикӣ тарҷума шавад, то моҳияти он барои хонанда каме возеҳтар бошад. Калимаи

«Perception», ки сифати персептивӣ аз он гирифта ва сохта шудааст, англисӣ буда, ба маънои «эҳсос, идрок, дарёфт, қабулиёт» фаҳмида мешавад. Вазифаи дидгоҳи персептивӣ ҳам он аст, ки аз тарафи кӣ ё кадом инстансия қабул, эҳсос, дарк ва ё аз сар гузаронида шудани ҳодисаи мавриди назарро муайян намояд. Яъне порчаи матне, ки нақл шуда истодааст, дар низоми ривой (нарратсионӣ) зоидаи зехни кист, персонаж, нарратор ё аслан ягон воҳиди ривои дигар.

Бо таваҷҷуҳ ба ин масъала, унвони «ҳавзаи мудрик» барои ин навъи дидгоҳ муносиб аст. Вале калимаи «мудрик» низ арабист, ба маънои «дарккунанда». Барои мутахассиси адабиёт, ки аз назарияҳои адабии классикӣ огоҳ аст, қабул, фаҳмиш ва истифодаи чунин истилоҳ мушкул эҷод нахоҳад кард. Аммо барои боз ҳам осонфаҳм шудани матлаб истилоҳи «дарккунанда»-ро метавон пазируфт. Мо барои риояи инсичом ва расмияти назария, истилоҳи «ҳавзаи мудрик»-ро қабул ва истифода хоҳем кард, то замоне ки ҷойгузини муносибтаре пайдо шавад.

Дар «Ҳайҷо» дидгоҳи мудрики ҳоким бар асар нарратормадор аст. Яъне воқеаву ҳодисаҳое, ки нақл карда мешаванд, навъи қабул ва дарки нарратор аз воқеияти шартист. Шояд агар ба ҷойи ин нарратор нарратори дигаре мебуд, ҳамин воқеаҳоро ба тавре мутафовит қабул менамуд ё дарёфти тозае аз онҳо мебардошт.

Ба ибораи дигар, хонандаи «Ҳайҷо» ҷаҳони тасвиршуда дар асарро ба гунае мебинад, ки нарратор дидааст. Хонанда дар ин ҳолат дидгоҳе густардатар аз дидгоҳи нарратор дошта наметавонад. Ба ҳамин хотир, муайян кардани дидгоҳи мудрик ва хусусиятҳои он ниҳоят муҳим аст, то бидонем матлабе, ки хонда истодаем, то кадом андоза ба воқеият мувофиқат дорад, то кадом андоза дидгоҳ густарда аст ва оё он тасвире комил аз воқеаро ба даст медиҳад, ё аз аҷзое фурӯгузорӣ менамояд.

Таваҷҷуҳ мекунем ба мисолҳои дидгоҳи мудрики нарратормадор дар роман:

«Амир бо ҳавои даст рухсат бидод, ки бидароянд ва пешу қафо, бо таъзими заминбӯс, аз дари боргоҳ қушбегиву раис, шайхулислому қозикалон ва

сарлашкару оламиён ба дарун даромаданд, ва азбаски алайк гирифтанд ба мартабаи Амир намежебад, ба саломии онҳо мулозим ҷавоб дод; ва ин бузургони давлат, ки зиндаву мурдаи раия ва хоку оби мулкро гардиши рӯзгор ба дасти онҳо додааст, аз дунболи Амир саф кашиданд; ва Амир бо думи чашм ба гахвораҳо нигарист ва ҳамаи онҳо ҳаракати ваҷоҳати ўро айнан тақлид карданд; ва Амир ҳам шуду сибадони гахвораро яклаба монд, ва ҳамаи онҳо миён ҳам гирифтанд ва дар ҳаво сибадони ҳаёлиро яклаба монданд... Амир ба мисли аспии ҷувоз гирди гахвораҳо гашт ва бузургони аморат гирд гаштанд монанди ў, ҳуде ки гардан ба гардан бастагӣ бошанд» [8, 4-5].

Ин тасвирест аз боргоҳ, ки наратор ироа медиҳад ва ҳамин порчаи кӯтоҳ оинаи тамомнамое нави идроки наратор аз воқеияти шартӣ дар «Ҳайҷост». Ҳатто метавон дар ин порча санҷати таҷоҳули орифро ба муҳтавои кулли асар мушоҳида намуд, яъне дар тамоми асар ҳамин ҳолат рух медиҳад, вале дар миқёси васеътар. Бо ҳавои даст руҳсати даромад додан ва ба саломии аҳли таширф алайк нагирифтани амир нави муносибати ўро бо зердастонаш таъйин менамояд, яъне амир ин мардумро лоиқи эҳтиром ҳисоб намекунад. Аз ҷониби дигар, бо таъзими заминбӯс ворид шудан ва рафтори тамаллуқомез доштан дар ҳузури амир нави муносибати зердастонро нисбати ин амир муайян мекунад. Ҳарчанд мебинанд, ки амир нисбати онҳо ҳеҷ эҳтироме қоида нест, аммо боз ҳам тамаллуқу лаганбардориро идома медиҳанд. Ҳар коре, ки амир анҷом дод, инҳо айнан тақлид мекунанд, ҳарчанд табиатан зарурате дар ин нави рафтор нест. Яъне ин мардум худро ба дасти худ, бо хоҳиши худ ғуломи ҳалқабаргӯи амир кардаанд ва аз ин аҳвол нигарон нестанд, баръакс худро чун моҳии дар об ҳис мекунанд. Ҷойе, ки наратор мегӯяд «бузургони аморат гирд гаштанд монанди ў, ҳуде ки гардан ба гардан бастагӣ бошанд», манзураш ҳамин аст, ки онҳо аслан маҷбур нестанд чунин рафтор намоянд ва ин коре, ки мекунанд, интиҳоби огоҳона аст. Ин бузургони давлат муносиби «бузургӣ» нестанд, аммо чӣ метавон кард, ки тасодуфан ба маснади баланд расидаанд, яъне онҳоро «гардиши рӯзгор» то ба ин мартаба расондааст, на ягон нерӯи ақлонӣ, ё интиҳоби мардум, ё натиҷаи озмуну қуввасанҷиҳои дигар. Ҳамин нави рафтор, ки бузургон дар боргоҳ

доштанд, дар беруни боргоҳ низ давом менамояд, ҳар коре, ки амир кард, инҳо ҳам мекунанд, чун ӯ марҷаи тақлид ва манбаи тарси онҳост. Дар саросари роман, ки ҳаводиси бештар аз 200 солро дар бар мегирад, нарратор пайваста ҳамин ҳолатро нишон доданист, ки мардум худро ба дасти худ беҳуқуқ ва бекадру манзалат намуда, гӯё огоҳона озодии худро маҳдуд менамоянд ва хоҳишмандона кореро мекунанд, ки зарурате барои анҷоми он нест. Ҳамаи бебарорихо, беҳуқуқиҳо, хору зор шуданҳо ва ҷангу ҷидолу мушкилоти иқтисодиву фарҳангии ҷомеаро нарратор ҳамчун паёмади ҳамин навъи рафтори мардум мебинад. Ва ин бардоштест, ки нарратор аз воқеияти шартӣ ироа медиҳад. Нарратори дигар метавонад бардоште мутафовит дошта бошад.

Мисоли мушобеҳ барои дидгоҳи мудрики нарратормадор: «Ва ҳамон халқе, ки микрофонҳо аз тақдираш ва аз эҳтиёҷаш ин қадар сӯхтаву пухта гап мезаданд, рӯзона нарху навои осмонӣ ва бозору магазинҳои нимҳолӣ ва роҳҳои бастаро дида, шаб дар хона ҳасрат мекарданд, ки «Худо ин балоҳоро кай аз сари мо мебардошта бошад!?» [8, 356].

Дар порчаи мазкур низ ҳамон аҳволи боло ба тасвир кашида шудааст. Касоне, ки аслан дар фикри мардум нестанд, балки дар фикри худ ва манфиатҳои худанд, ҷор мекашанд, ки мо ғами халқро меҳӯрем. Дар воқеият бошад, халқро дар ҳолате қарор додаанд, ки рӯзаширо базӯр мегузаронад. Ва ҳуди ин «халқ», ки нарратор ба тасвир мекашад, ҳеч дар фикри беҳбуди аҳволу рӯзгораш нест. Доим умедвор аст, ки касе пайдо мешавад ва барояш шароит муҳайё мекунад, вазъаширо беҳтар менамояд ва мушкилоташиро ҳаллу фасл мекунад.

Дар порчаи боло низ мардум дар хонаҳояшон ҳасрат мекунанд, ки «Худо ин балоҳоро кай аз сари мо мебардошта бошад!?». Яъне боз ба умеди Худо нишастаанд ва ҳеч ҳаракату кӯшиш барои тағйир додани вазъи худ анҷом намедиҳанд; мунтазиранд, ки Худо мушкили онҳоро ҳал кунад. Албатта, Худо ин тавоноиро дорад, аммо бидуни талоши соҳибони мушкил масъала ҳал намешавад. Ҳамчунин тавачҷуҳ мекунем ба аломатҳои китобат дар ҷумлаи мазкур (!?), ки таъбу эҳсоси мардуми шикояткунандаро баён менамояд. Аз мавқеи аломати хитоб, ки пеш аз аломати савол омадааст, маълум мешавад, ки

мардум каме ранчуру озурда ҳам ҳастанд аз Худо ва ин мурочиат бо шиддату қаҳр гуфта шудааст.

Дар порчаи мазкур низ дидгоҳи мудрики нарратормадор тағйир пайдо накардааст. Мушаххас аст, ки ин аҳвол ва сахнаҳоро нарратор дида ва аз сар гузаронида истодааст ва дарёфти худро ба наҳве, ки мушоҳида шуд, ироа медихад.

Суол ба миён меояд, ки оё дар асар дидгоҳи мудрики персонажмадор низ ҳаст? Ва агар ҳаст, чӣ гуна баён шудааст? Дар саҳифаи 144 гуфтугӯи ду персонаж нақл карда мешавад, ки ҷолиби таваҷҷуҳ аст:

« – Инаш истилогар, сиёсати худаширо мегузаронад. Ваяш хаёлпараст, баробарии ҳамаро мехоҳад. Ҳардуяш дар рӯзгори мо ба кор намеояд. Мо бояд муносиби рӯзгори худ кор карданро ёд гирем.

– Он кори муносиби ҳол кадом аст?

– Ба фаҳмиши ман, мардумро аз хоби ғафлат бедор кардан даркор. Бо роҳи шариат, бо зӯрии сиёсат ва бо роҳи мактаб, ба сару дилашон ҷо кардан даркор, ки Одам вучуди шарифест, ва рӯзгори бошарафонаро фақат худаш бо дасти худ метавонад таъмин намояд. Вагарна рӯзгораш парешон ва шарафаш поймол хоҳад монд» [8, 144].

Ин порае аз суҳбати Азизмурод ва Шодимурод буд, ки нақл шуд. Ба сароҳат дида мешавад, ки ин ҷо ҳарчанд сухан аз қавли персонажҳо оварда шудааст, вале мазмун ва навъи дарёфт дақиқан ҳамонанди дарёфти нарратор мебошад. Ҳамчунин, ҳеч хусусияти забонии фарқгузоранда байни нутқи нарратор ва персонаж дар ҳолати мазбур дида намешавад. Персонаж ҳамон матлаберо баён мекунад, ки нарратор борҳо онро ба таври возеҳ ё пӯшида аз забони худ ва мавқеи худ гуфтааст. Ба ҳамин хотир, ба чунин натиҷа расидем, ки ин ҳолатро дидгоҳи мудрики персонажмадор ҳисобидан дуруст нест, зеро аввалан баид аст, ки ду нафар дидгоҳи мудрики якхела дошта бошанд, то ҳадде ки дар ҷузъиёти масъала низ миёни онҳо фарқ набошад, баъдан, сабки гуфтори якхелаи нарратор ва персонаж низ воқеъгароёна нест. Забони гуфтори нарратор дар саросари роман мутобиқи забони меъёри муосир аст ва ин персонажҳо, ки

суҳбат мекунанд, дар аввалҳои асри XX дар шаҳри Бухоро қарор доранд. Мусалламан, агар барои нависанда дараҷи воқеиятгароии асар муҳим аст, тарзи гуфтори нарратор ва персонажҳо бояд фарқ дошта бошад. Дар роман мавридҳои хаст, ки тарзи гуфтори персонаж ва нарратор аз ҳам фарқ мекунад. Тарзи гуфтори нарратор ҳамон забони адабии меъёр аст ва аз персонаж забони адабии гуфторист, ки каму беш рангу бӯйи лаҳча ҳам дорад. Мисолҳо:

« – Ҳамоқат гуфтаниш, чӣ гуфтани гапаш?» [8, 12].

« – Э, Абдурасул, инҳо мебуридане?!» [8, 181].

« – Барои бачукач хӯрданиву пӯшидани намонд. Ҳамин кӯдак чӯдакро ҳам гиреду баред!» [8, 193].

Пас, маълум мешавад, нависанда имкони тағйир додани тарзи гуфтори персонажҳоро доштааст, аммо эҳтимол меравад дар мисолҳои, ки пештар нақл шуд, ба таври нохудоҳо аз сабаки гуфтори нарратор пайгирӣ намудааст.

Бо таваҷҷуҳ ба нуктаҳои мазкур, дар порчаи қаблан нақлшуда низ дидгоҳи мудрик нарратормадор маҳсуб мешавад, бо ин фарқ, ки аз забони персонаж баён карда шудааст. Пас, метавон ин ҳолатро ҳамчун дидгоҳи мудрики нарратормадори персонаж унвон дод. Яъне соҳиби дидгоҳи мудрик нарратор аст, аммо персонаж онро баён менамояд.

Мавридҳои ҳамонанд, ки аз дидгоҳи мудрики нарратормадори персонаж навишта шудаанд, дар асар кам нестанд:

« – Чӣ одамоне ҳастед шумо?!.. Одам будани худро фаромӯш кардаед!

Ва хушомадгӯӣро пеш кард Маҳкам:

– Ҳамин феъли хушомадгӯӣ ва рӯҳи ғуломӣ Хоҷаҳоро Хоҷа кардаанд. Аз ин феълатон гардед. Рӯҳатонро дигар кунед. О, мақсади мо бандаҳоро озод кардан аст. На озодҳоро банда кардан. Худатонро аз ҳеч кас кам нагиред, Шумо аз ҳеч миру бек кам нестед!..» [8, 195].

Ин ҷо низ дарёфти нарратор аз забони персонаж баён гардидааст. Тасаввури он ки мардуми одӣ ва омӣ ба ин тарз суҳбат мекунанд ва изҳори ақида менамоянд, он қадар ба воқеият рост намеояд. Мисоли дигар:

« – Жарф рафтед. Вазнин аст ин бор. Ба тарбия, ба анъана, ба бинишу дониш, ба хӯйу хислати халқ рафта мечаспад. То чое, ки ман медонам, тақлиди рӯякӣ, зохирро парастидан ва ботинро ғирт нодида гирифтан, аз дардҳои кухнаи мост. Кӯхнаи кухна» [8, 361].

Дар ин иқтибос низ дақиқан ҳамон тарзи тафаккур ва мавқеи идеологии нарратор, ки дар иқтибоси аввалин шарҳи муфасссалаш оварда шуда буд, такрор мешавад. Нарратор дарёфти худро аз воқеият ба даҳони персонаж гузошта, аз забони ӯ баён менамояд ва ба ин васила гӯё сафи тарафдорони ақоиди худро густариш мебахшад.

Ин гунаи дидгоҳи мудрик гӯё ҳадди васат аст байни дидгоҳҳои мудрики нарратормадор ва персонажмадор, ки дар натиҷаи ҳамкорӣ ё дурусттараш таъсиргузори нарратор бар персонаж ба вучуд омада, ҳамчун тақияҳои иловагӣ барои мавқеи идеологии нарратор хидмат менамояд.

Бо вучуди нарратормадор будани дидгоҳ дар аксари ҳавзаҳо ва умуман дар кулли роман, ҳарчанд кам, аммо мавридҳои дидгоҳи персонажмадор низ ҳаст, ки ҳоло хусусиятҳои онро дар ҳавзаи мудрик хоҳем дид. Таваҷҷуҳ мекунем ба мисоли ҳозир:

«Ва боре ба райони А. рафт (манзур Муродгул аст. А.Ф.Ф.) барои ширкат ба машварати ғаёлон. Ва дар сари зинаи бинойи ҳукумат, бо котиби якуми ҳизби коммунистии райком, рост истода суҳбат мекард; ва ғаёлон, яъне мансабдорон, аз ҳар идора мошинсавор меомаданд, ва аз мошинҳо бо савлат мефуромаданд, ва шикамбаву шикамчаҳояшонро пеш бароварда бо виқор то зинапоя мерасиданд, ва аз зинапоя бо ниқоби фурутанӣ мебаромаданд, чунки дар боло раиси обрисполком истодааст, ва бо тамаллуқ салом медоданд, ва якпахлуву нимрӯя дохили бино мешуданд, то ки пушташон ҷониби Раису Котиб набошад. Ва қариб ҳамаашон шикамҳои дамида доштанд; ва Муродгул ба котиб гуфт:

– Ғаёлҳоятон, аксарияташ, ҳомиладор барин.

– Таъомул ҳамин хел шудааст, - ҷавоб дод котиб. – Андаке шикамаш баромадагӣ набошад, калонзеб нест. Зеби калонигарӣ ҳам даркор, ки хурматаш бикунанд» [8, 270].

Дар ин порча дидгоҳи мудрик комилан персонажмадор аст. Омадани фаъолон, бо савлат аз мошин фаромадани онҳо, бо виқор то зинапоя расидану сипас бо ниқоби фурӯтанӣ боло баромаданашон, шикаму шикамча доштанашон, тарзи дохили бино шуданашон ҳама мушоҳидаҳои Муродгул аст, ки бо котиб дар сари зинаи бино истода суҳбат мекард. Далели қатъии тасвири мушоҳидаи Муродгул будани ин манзара муколамаест, ки дар охири порча байни ӯ ва котиби райком сурат мегирад. Муродгул дар баландӣ, дар сари зинаи бино истодааст ва мавқеи ӯ ҷойгоҳи хубест барои мушоҳидаи атроф, махсусан, майдони поёни зина. Ӯ ин ҷо дидгоҳи нисбатан густарда дорад ва қабл аз он ки мансабдарони омадаистода мутаваҷҷеҳи ҳузураш шуда, ниқоби фурӯтанӣ ба рӯй кашанд, онҳоро дида метавонад. Азбаски Муродгул дар ин сахна шахси ворида, бегона ё аз берун омада маҳсуб мешавад (чун раиси облисполком аст ва ба хотири иштирок дар машварат ба райони А. омадааст; ҷойи зисти ӯ райони А. нест ва дар ҳолати маъмулӣ имкони ин ҷо омаданаш хеле кам аст), таваҷҷуҳашро хусусиятҳои барҷастаи муҳити атроф ба худ ҷалб менамояд. Тарзи рафтор, гуфтор, муносибати байниҳамдигарии мардум ва манзараҳои маъмулӣ барои сокинони ин район одист, як ҳолати рӯзмарра аст, аз ин рӯ диққаташонро ҷалб намекунад. Аммо Муродгул, ки одами беруна аст, дар ин ҳолатҳои одии маъмулӣ ҷиҳатҳои ғайриодӣ ва ҷолиби таваҷҷуҳро мушоҳида карда метавонад. Ба ҳамин хотир, рафтори мунофиқона ва шикамҳои дамидаи мансабдоронро ӯ дида тавонист, аммо котиб, ки ин манзара барояш одист, ба онҳо таваҷҷуҳ накард ва ҳатто иқрор шуд, ки «таъомул ҳамин хел шудааст». Агар дар порчаи мазкур дидгоҳи мудрик нарратормадор мебуд, Муродгул наметавонист бардошти тамасхуромези худро аз ин манзара бо ҷумлаи «Фаъолҳоятон, аксарияташ, ҳомиладор барин» баён намуда, аини замон, мавқеъгириашро алайҳи ин ҳолат эълон дорад. Вақте калимаҳои «раису котиб» дар муносибат ё дурусттараф дар мавқеи муқобили мансабдорон истифода мегардад, бо ҳарфи калон оварда

мешавад, ки ин нишондиҳандаи навъи муносибати ин мансабдорон ба мансабдорони дараҷаҳои болотар аз ҳудашон аст. Аммо вақте ин калимаҳо аз зехни Муродгул мегузаранд ё аз забони нарратор оварда мешаванд, бо ҳарфи хурд навишта шудаанд. Ин ҳолат навъи муносибати нависандаи таҷрибро бо нарратор, бо персонажҳои алоҳида ва ҳонандаи ормонӣ ё муҳотаби эҳтимоли равшан баён карда метавонад.

Мисоли дигар барои дидгоҳи мудрики персонаждадор: «Ва Маҳкам ба ҳолате афтод, ки гӯё дар як боғи хушҳаво байни гулҳо буд, ногоҳ аз гиребонаш кашиданду ба оғили бадбӯю ифлосе тела доданд...» [8, 195].

Дар ин маврид низ ҳарчанд нақл аз тарафи нарратор сураат гирифтааст ва табиатан забону сабки баён низ аз ӯст, аммо дидгоҳи мудрик аз персонаж аст. Ҳолате, ки Маҳкам эҳсос мекунад, қалбист. Яъне касе ғайри ҳуди ӯ аз ин ҳолат огоҳ буда наметавонад. Азбаски ҳуди Маҳкам ин ҳолатро дарк ва дарёфт менамояд, дидгоҳи мудрик аз ҳудаш аст, яъне персонаждадор. Марбут ба он ки чаро ҳолати ботинии Маҳкамро, ки ғайр аз ҳудаш касе аз он огоҳ буда наметавонад, нарратор, яъне шахси сеюм тасвир карда истодааст, бояд рӯчуё кунем ба хусусиятҳо ва салоҳиятҳои нарратори роман. Чун нарратори «Ҳайчо» фароинсон аст, хусусияти хутур ба огоҳӣ ва зехни персонажҳоро дошта метавонад, аз ин рӯ ин ҷо ҳолати ботинии Маҳкамро тасвир карда истодааст.

Аз мисолҳои нақлшуда ва тавзеҳоти вобаста мушаххас шуд, ки дар «Ҳайчо» дидгоҳи мудрики ҳоким бар асар нарратормадор аст. Ҳатто он мавридҳое, ки нутқи персонаж оварда мешавад, аксаран аз дидгоҳи мудрики нарратормадор навишта шудааст. Дидгоҳи мудрики персонаждадор низ дар асар ҳаст, аммо нисбатан кам истифода гаштааст. Бо таваҷҷуҳ ба он ки нарратори асар ғайридиегетикист ва нақли ҳаводис аз номи шахси сеюми танҳо сураат мегирад, нарратормадор будани дидгоҳи мудрики ғолиб табиист. Аз ҷониби дигар, персонаж дар «Ҳайчо» як воҳиди ривоии канорӣ ва ёридиҳанда аст, аз ин рӯ набояд интизор дошт, ки дар ҳавзаҳои дидгоҳ ҳузури фаъол хоҳад дошт. Аммо бояд қайд кард, ки вучуди ҳар ду қутби тақобули дуқутбӣ дар низоми

мухобиротӣ аз хусусиятҳои нодири романҳои муосир мебошад, маъмулан дар ҳар як ҳавзаи дидгоҳ танҳо яке аз қутбҳои фаъл мешавад.

2.4.2. Дидгоҳи идеологӣ (арзишгузор)

Дар қисмати назарии қор оид ба вижагиҳои дидгоҳи арзишгузор маълумот оварда будем. Аз ҷумла қайд намудаем, ки дар ҳар як асари бадеӣ як дидгоҳи арзишгузор, яъне дидгоҳи идеологии роиҷ буда метавонад. Албатта, дидгоҳҳои арзишгузори мутафовит ҳатман бояд оварда шаванд, аммо яке аз онҳо асли буда, бақия барои тақвияти дидгоҳи асли ё эҷоди тақобул бо он нақл карда мешаванд. Тибқи ин даромад, ҳангоми баррасии «Ҳайҷо» маълум шуд, ки дидгоҳи арзишгузори асосӣ ва роиҷ дар роман дидгоҳи нарратормадор аст. Ҳатто дар мавридҳои, ки персонажҳои фикру бардоштҳои худро нақл мекунанд, асосан аз мавқеи нарратор баромад карда, онро дифоъ менамоянд. Теъдоди ками дидгоҳҳои арзишгузори персонажмадор, ки муҳолифи дидгоҳи роиҷ баромад мекунанд, аслан на барои матраҳ намудани мабҳасҳои мавриди назари он персонаж, балки барои эҷоди контраст, тақобул нақл мегарданд, то дар заминаи чунин дидгоҳҳои арзишгузори персонажмадор дидгоҳи роиҷ барҷастатар, муфидтар ва беҳтар ҷилва намояд.

Бо мурури дар фазои идеологии «Ҳайҷо» метавон ба чунин натиҷа расид, ки нарратор ниҳоят фаълоне саъй менамояд, то дидгоҳаш матраҳ, баррасӣ ва аз тарафи хонанда фаҳмида шавад. Ё бар ин бовар аст, ки халқи тоҷик баъди барҳам хӯрдани ҳукумати асили тоҷикӣ – Сомониён, оҳиста-оҳиста танбал шуд ва то фаро расидани замони шӯравӣ қомилан аз қору бори дунё қафо монду дар натиҷаи ин танбалӣ ба рафтору аъмоли худ ва дигарон таваҷҷуҳ накард. Дар натиҷа, танҳо чизе, ки тавонист аз суннати пешиниён дар ёд нигоҳ дорад, зоҳири тамоми қору кирдорҳои эшон буд. Бо пас доштани зоҳири суннат ва расму оин ҳеҷ таваҷҷуҳ ба маъниву ҳадаф ниғаронида намешуд. Ба ин хотир, зоҳирпарастӣ ба одат табдил ёфт, ки ба тамоми ҷабҳаҳои зиндагӣ ҳутур кард, аз сиёсату омӯзишу тарбият ва фарҳангу тамаддун гирифта, то муносибати афроди ҷомеа

бо ҳам ва ҳатто иҷрои оинҳои милливу мардумӣ. Чун одат амале такроршаванда аст, аз бас такрор шуд, дар рағу пайи мардуми тоҷик ҷой гирифт ва раҳой аз он ҳатто дар замони муосир, дар даврони зиндагии мо тақрибан имконнопазир аст. Ин халқ то ҳаде ба одатҳои худ пойбанд аст, ки иваз шудан ва бо ҷаҳони муосир мутобиқ будан наметавонад. Иваз кардани руҳияи мардум тақрибан номумкин аст. Вале ҳанӯз ҳам умеди хеле каме ҳаст, ки дар натиҷаи кӯшиши афроди огоҳ тағйири вазъи сураат хоҳад гирифт.

Адами руҳи мубориз ва талаби истиқрори адолат дар миллати мо аз машғалаҳои дигари фикрии нарратор аст. Сарсупурдагӣ ба аҳли мансаб ва афзалтар донишмандони неруи сиёсӣ бар неруи маърифатӣ, тан додан ба тақдир ва беҳуда донишмандони кӯшишҳо барои тағйири вазъият ва умуман, бенадиҷа мӯдани бархостану ба хотири беҳтар кардани зиндагии худ қарор қабул намудан ва тибқи он рафтор қардан хусусиятҳои барҷастаи тоҷикона аст дар бовари нарратор. Ба назар мерасад, ҳадафи ӯ аз нишон додани ин ҳама мушкилот ба хонанда ё муҳотабаш, бедор кардани анъанаи омӯзиш дар онҳо, ғаёл қардани тафаккури таҳлилий ва навъи хидмат ба халқаш мебошад.

Дар саросари роман ба таври ошқору пӯшида нарратор ин низомии афкорро дунбол намуда, дар пайи нишон додани омилҳоест, ки мардумро то ин ҳолат оварда расонидаанд. Азбаски сохтори ривои роман ба гунае мунҳасир ба фард буда, нақши бархе воқидҳои ривои асли, мисли персонаж, муқолама, портрет, тасвир ва образ дар он тақрибан махсус нест, ҳузури ақидаҳои нарратор хеле ғаёл аст. Ба ибораи дигар, чун дарсади бештари матни асарро нарратор аз забони худ нақл менамояд, мусалламан пойгоҳи густардае барои матраҳ қардани ақидаву афқораш вуҷуд дорад. Ҳоло дар рафти нақли мисолҳои мушаххас барои ин ҳавзаи дидгоҳ ба баррасии муфасссал ва ҷузъитари масъала мепардозем.

Таваҷҷуҳ мекунем ба яке аз мавридҳое, ки нарратор аз мавқеи ақидаҳои худ ва бо ҷаҳоннигариҳои шахсияш ба аҳволи ҷомеаи аморати Бухоро ҷузъан ва аҳволи тоҷикон қуллан баҳо додааст:

«Ва ҳолу аъмол дар аморати Бухоро чунин буд. Сесади сол пеш ба ҳамин донишу биниш умр ба сар мебуданд ва алҳол ҳам дониш ҳамон асту фаҳмиш

хамон асту биниш ҳамон. Ва сесад сол боз чаҳор ҳокими аморат – амиру вазир ва қозиву раис дар хидмат ва гирифтори нафси худ буданд, ва хидмати кас ба ёди касе намерасид; ва ҳамеша бошарафон аз хидмати дарбор мегурехтанд ва бешарафон дум меликонданду таъзими заминбӯс ба ҷой меоварданд; ва китобхонаҳо тадриҷан нест шуд, ва мардум китоб намехонданд; ва наваду се ҳиссаи муллоҳо ба лафзи бегона мехонданду маънояшро намефаҳмиданд, ва дар мадрасаҳо аз тиббу табобат, аз илми обу замин, кишту боғ ва кону маъдан, дарс намедоданд; ва ҳар қавму қабилае, ки ваҳшитар ва хунрезтар бошад, ғолибтар ба ҳисоб мерафт ва низоми давлат ғафлату ғорат ва тохтутоз ва ҳараму каниз ва хӯрдану зино буд; ва сиёсати давлату ғояи миллат ба хурофот ғарқ шуд...» [8, 171-172].

Дар иқтибоси мазкур дидгоҳи арзишгузор нарратормадор буда, ба таври эксплицитӣ, яъне ошкор баён гардидааст. Ин ҷо нарратор аз мавқеи худ баромад карда, бо нишон додани воқеияте, ки он замон дар аморати Бухоро пойдор буд, меҳоҳад бо мухотабаш ба муколама пардозад. Дурусттараш, бо нишон додани ин ҳама камбуд ва мушкилот меҳоҳад мухотабро ба мавқеи ақидатии худ моил намуда, ба андешидан дар ин бобат ва таҳлил кардан водор созад. Бояд қайд кард, ки ин модели ироаи фикр ва натиҷабардориву ба тасвир кашидан барои нарратори «Ҳайҷо» типист:

«Ва ҳамаи ин солҳо, ба монанди солҳову асрҳои гузашта, амиру вазиру раису қозие, ки дар аморати Бухоро ҳукм меронданду ҳукм меронанд, ба маъноии давлат ва давлатдорӣ дуруст сарфаҳм нарафтанд, – ва ободии мулк дар фаҳмиши онҳо ободии ҳавлиашон буд; ва рӯдҳо аз қучо мегузаранд ва роҳҳо ҷӣ ҳол доранд, ва замин қай ҳосили хуб медиҳад, намедонистанду намедонанд; ва ҳикмати давлатдорие, ки медонистанду медонанд, гирифтанду додан не ва даъво буду кардан не, ва хӯрдан буду хондан не, ва кушиш буду пурсиш не, ва қор фармудан буду музд додан не...» [8, 87-88].

Ҳамчунин бояд гуфт, ки дар роман на ҳамеша нарратор мавқеи идеологии худро ошкор ва муфасссал баён кардааст. Мавридҳои ҳаст, ки истифодаи танҳо як

сифат ё ёдрас кардани як хусусият метавонад мавқеъгирии идеологии нарраторро комилан равшан намояд. Мисол:

«Ба арки Бухоро, ба касри Амир, ду гахвора оварданд – як гахвораи тиллокорӣ ва як гахвораи нуқракӯб. Ва даҳ рӯз боз – аз рӯзи фармудан, то ба рӯзи овардан, – дар боргоҳ, дар ҳарам ва роҳравҳо фақат аз ин хусус суҳбат мекарданд, гӯё ки дар аморат дигар гапе набуд» [8, 3].

Дар порчаи мазкур, ки ироаи тасвире аз будубоши аҳли арк аст, қисмати «гӯё ки дар аморат дигар гапе набуд» муносибати нарраторро ба ин маъракаи қабул ва тамошои гахвораҳо таъйин мекунад. Нарратор муътақид аст, ки ин ҳодиса то ин дараҷа арзишманд нест, ба ҳадде ки ҳама дар аморат танҳо аз он хусус суҳбат кунанд. Дар поёнтари ҳамин иқтибос мебинем:

« – Тухфа ва пешкашҳоро гиред, ба худҳошон бигӯед, ки мо корҳои заруртаре дорем. Аз сари ҳафтаи оянда биёянд» [8, 3].

Ин ҷо ҳарчанд нутқи персонаж нақл шудааст, аммо дидгоҳи арзишгузори нарратор дар он маҳсус аст. Бо овардани суҳанони ин персонаж (амири Бухоро) нарратор навъи муносибати ўро ба умури давлатӣ нишон медиҳад. Сифати «заруртар», ки амир дар суҳанаш истифода бурдааст, марбут мешавад ба «кор»-и гахворатамошокунӣ. Нарратор бо нақли ин қавл дар зарфи (соҳати) калимаи «заруртар» тамасхури худро нисбати ин маърака баён намудааст, ки ин навъе ҳуҷум ба тарафи муқобил бо истифода аз силоҳи ҳуди ўст. Мавриди дигари истифода аз ин равиш дар арзишгузорӣ ба ақоиди персонаж ё дурусттараш ақоиди муҳолифи ақидаҳои нарратор дар идомаи матлаб ба назар расид:

«...ва қушбегиву сарлашкар, ба мулоҳизае, ки айши Амир талх нашавад, ин номаҳоро ба ў нишон намедоданд; ва оқибат, Муншии Калон бе маслиҳати дигарон, ин арзро ба самъи Амир расонид:

– Амирам, аз рафтори онҳо бӯйи ҷанг меояд!

Ва Амир хандид:

Воҳима накунед. Императори рус бо мо аҳди дӯстӣ дорад. Дар як вачаб саҳро аскар дароварда бошад, ҳеҷ қиссае нест. Он заминҳо бе ин ҳам бекору бесоҳибанд. Обод кунанд, беҳтар нест!?

...Ва дар он «замини бесоҳиб» як истехкоми аскари рус ба вучуд омад...» [8, 7].

Дар ин қисмат баъди ба анҷом расидани муколамаи персонажҳо нарратор риштаи суҳанро ба даст мегирад ва ибораи «замини бесоҳиб»-ро аз гуфтаҳои амир иқтибос карда, зимнан тамасхуру таассуфи худро нисбати ӯ ибраз меорад. Агар ин ҷумлаи нарраторро густариш диҳем, тақрибан чунин мазмун ба даст хоҳад омад: амир, ки ҳокими ин аморат аст ва назорати ҳифзи обу ҳоку раъияти ин сарзамин вазифаи ӯст, мулки қонунии худро «замини бесоҳиб» номида, даромадани артиши бегона ба ин марзро коре маъмулӣ ва ғайри ҷолиби таваҷҷуҳ нишон медиҳад, магар шоистаи ин мақому мартаба аст?!

Дар қанори дидгоҳи арзишгузори нарратормадор, ки шарҳи муфасссалаш бо мисолҳо оварда шуд, дар «Ҳайҷо» дидгоҳи арзишгузори персонажмадор низ ҳаст. Аслан, дидгоҳи арзишгузори персонажмадор дар ин асар ду навъ аст: дидгоҳи тарафдори дидгоҳи нарратор ва дидгоҳи муқобили дидгоҳи нарратор. Дидгоҳи арзишгузори персонажмадоре, ки тарафдори дидгоҳи нарратор аст, барои тақвият ва мудаллалу мустанад намудани мавқеи идеологии нарратор нақл карда мешавад. Ин навъи дидгоҳи персонажмадор дар асар ниҳоят зиёд аст ва ҳангоми мутолиаи он садои нарратор ё ҳузури ақидагии ӯро дар гуфтаҳои персонаж мешавад эҳсос кард. Дар чунин мавридҳо персонаж ҳамчун намоёндаи нарратор баромад менамояд.

Аммо вақте дидгоҳи арзишгузори персонажмадор муқобили дидгоҳи нарратор аст, персонаж муҳолифи ақоиди нарратор баромад карда, кӯшиш менамояд аз мавқеи худ дифоъ кунад. Ин навъи дидгоҳи персонажмадор дар роман хеле кам аст ва бо вучуди ин аз тарафи нарратор ё персонажҳои тарафдори нарратор шадидан кӯфта мешавад. Дар ҳар сурат, ин ҳолат дар фазои идеологии роман табиист, зеро дидгоҳи роиҷ ва асосӣ дар он нарратормадор мебошад ва густариши пайгиронаи он боиси қавитар шудани таъсираш ба хонанда мегардад. Таваҷҷуҳ мекунем ба якчанд намунаи дидгоҳи арзишгузори персонажмадор, ки дар тақвияти дидгоҳи нарратормадор оварда шудааст:

«Бисёр гаштам ва дуру дароз омӯхтам, вале аз он адолату фаросате, ки маъхазҳо хабар медиҳанд, ва хондагиву шунидагӣ фахре доранд, ягон нишонае ба чашм нарасид – на дар низоми давлат, на дар маърифат, на дар раъиятдорӣ, на дар конунгузорӣ, на дар шахрсозӣ, на дар кишоварзӣ ва на дар роҳкушоӣ.

Тақлиде ҳаст, албатта. Як тақлиди беҳунарона ва беҳосил, - олим, адиб, мутриб, воиз барин шахсҳо чамъ меоваранд ба дарбор, гӯё ки анъанаи подшоҳони зинданомро давом медиҳанд, вале барои баҳра бардоштан не, барои равнақу ривочи он касбҳо не, фақат як худнамой, ки «мо ҳам дорем, мо ҳам аз бузургони гузашта кам нестем!» [8, 10].

Ин порча иқтибос аз суҳанони яке аз персонажҳои канории роман – Иван Маленкий мебошад. Иван Маленкий ҷосуси касбии Русияи подшоҳӣ буд ва дар матни боло мушоҳида ва бардоштҳои худро аз ҳаёти аҳолии аморати Бухоро ироа додааст. Агар диққат карда шавад, ба осонӣ метавон дид, ки ин арзишгузори ҳарчанд персонажмадор аст, аммо аз мавқеи идеологии нарратор гуфта шудааст. Дар аввали ҳамин қисмат шарҳи мухтасар вале фарогири дидгоҳи арзишгузори нарраторро оварда будем ва ҳоло дар муқоиса бо он, шабоҳат ва ҳатто ҳамгунии ин ду дидгоҳ аён мешавад.

Яке аз сабабҳои асосии истифодаи фаровон аз дидгоҳи арзишгузори персонажмадоре, ки дар тақвияти дидгоҳи нарратор нақл карда мешавад, кӯшиши нависанда барои парҳез аз якранг ба бор омадани роман мебошад. Яъне, агар нависанда тамоми арзишгузориҳои нарраторро танҳо аз забони нарратор нақл намуда, ҳамаи дидгоҳҳои муҳолифро аз забони персонажҳо ироа диҳад, фазои идеологӣ ва умуман, кулли асар сунъӣ ва дур аз воқеият чилва хоҳад кард ё ба гузориши хушкӣ публитсистӣ табдил хоҳад ёфт. Аз ин рӯ, нуқтаҳои калидии дидгоҳи арзишгузор аз забони нарратор гуфта шуда, шарҳу густариш ё тавзеҳоти онҳо дар дидгоҳи арзишгузори персонажмадор оварда мешавад. Мисоли дигар барои ин навъи дидгоҳи арзишгузор:

« – Ман алҳол дар хидмати Абдумалик ҳастам. Навқари хосаш. Маълуми хосу ом аст, ки амирамон тадбири давлатдорӣ надорад. Мову Шумо ҳам медонем, ки дар вақтҳои охир, фикру зикраш тамошои таъзими заминбӯс,

гирифтани тортуку пешкаш, шумурдани саночҳои тиллову нукра, бозии «дору пахш кун!», ва «баред сарашро гиред! Баред чордарон кунед!». Ҳамин аст ҳама ҳикмати давлатдориаш» [8, 47].

Ин порча суҳанони яке аз персонажҳои марказӣ Рӯзимурад аст, ки хитоб ба устод ва роҳнамояш – Дӯстмуроди муҳандис гуфта шудаанд. Вақте ин порчаро бо қисматҳое, ки аз саҳифаҳои 87-88 ва 171-172-юми роман зимни тавзеҳи дидгоҳи арзишгузори нарратормадор нақл кардаем, муқоиса намоем, дармеёбем, ки сарчашмаи ин ду дидгоҳ якест. Таваҷҷуҳ мекунем ба мисоли дигар:

« – Жарф рафтед. Вазнин аст ин бор. Ба тарбия, ба анъана, ба бинишу дониш, ба ҳӯйу ҳислати халқ рафта мечаспад. То ҷое, ки ман медонам, тақлиди рӯякӣ, зоҳирро парастидан ва ботинро ғирт нодида гирифтани, аз дардҳои кӯҳнаи мост. Кӯҳнаи кӯҳна» [8, 361].

Ин порча низ иқтибос аз суҳанони персонаж мебошад ва гӯё дар тақвияти гуфтаҳои персонажи дигар – Иван Маленкий, ки болотар нақл кардем, гуфта шудааст ва зимнан дифоъ аз дидгоҳи арзишгузори нарратор маҳсуб мешавад. Дар рафти мутолиаи роман ба қисмате бархӯрдём, ки намунаи ҷолиби дидгоҳи арзишгузор буда метавонад:

«Ва Азизмурод, аз ҳамон шаб то охири умраш, гирди ин мавзӯ фикр мекардагӣ шуд, ва ӯ аввалин касе буд, ки ба таърихи тоҷикон аз паҳлуи дигар аз паҳлуи ҳислати мардум нигарист.

Ва нигаристу бидид, ки на ҳамеша пайваста ҷуфт шуда тавонистем; ва на ҳамеша барои асолати миллат ва давлат бедорона ҷаҳд кардаем; ва на ҳамеша соҳибдор будаем... Ва сари соҳибнамонро бурида ба Бағдод фиристодаем, то ки халифа шод шавад ва аз мо розӣ бошад, ва ба мо мансаб бидиҳад, ҳокимият бидиҳад, ва мо бочу хирочро ғундорему ба ҳазинаи ӯ биспорем, ва қасрнишину фармонраво бошем; ва китобхоямонро сӯхтанду хатамонро барҳам заданд ва худамонро ғабр ном доданд; ва мо дар мактабҳо китоби бегонаро хондем, ва хати бегонаро қабул кардем, ва худамон шеърро дostonҳо навиштем, ки гузаштагони мо ғабр буданд. Ва шикасти ирода аз ҳамон вақт сар шудааст, ва ҳислат ба тағйир

рӯ овардааст, вагарна собиқан хислати дигаре доштаем, – ҳифзи Ватанро болотар аз ҳифзи Бадан медонистаем, – ва баъдтар, баъди тохтутоз ва асорату ғорати муғул, ин ғайрату ҳиммат чаппа шудааст, – ҳифзи Баданро аз ҳифзи Ватан бехтар донистаем; ва ҳатто шиори ба шариъат ораста ба гардани мардум бор кардаем, ки «Худо аспу шамшерро ба турк ва қаламу қоғазро ба тоҷик додаст», ва модом ки Худо додаст, банда чорае надорад, бояд ки тан ба тақдир бидиҳад, ва бечунучаро итоат бикунад» [8, 213-214].

Дар ин порчаи нақлшуда дидгоҳи арзишгузор персонажмадор маҳсуб мешавад, аммо дар он мавқеи идеологии нарратор матраҳ аст. Ҳамзамон, бо вучуди персонажмадор будани дидгоҳ, персонаж ин суҳанонро ба забон намеорад ва нақл аз забони нарратор сурат гирифтааст. Яъне нарратор, ки хусусияти фароинсонӣ дорад, ба огоҳии персонаж Азизмурод хутур карда, чараёни тафаккури ӯро аз забони худ баён менамояд. Ба ибораи дигар, нарратор афкори арзишгузорои худро тавассути нақли чараёни тафаккури персонаж матраҳ намудааст, ки ин равиши баррасӣ ва тарҳи дидгоҳи арзишгузор сода аммо коромад мебошад. Азбаски ин занҷираи афкор дар зехни персонаж чараён пайдо мекунад, нависандаро лозим нест, ки барои тарҳи он заминасозӣ намуда, аз воҳидҳои ривои дигар барои офаридани сахна ё ташкили муколама кӯмак бигирад. Дар айни ҳол ин порчаи нақлшуда хулосагунаест аз маҷмуи ақидаҳои арзишгузорои нарратори роман. Ин ҷо дақиқан ҳамон масъалае, ки зехни нарраторро пайваста машғул медорад ва гӯё сабаби асосии ба вучуд омадани ин асар ҳам ҳаст, баён карда мешавад. Ба ҳамин хотир, иқтибоси мазкур ва порчаҳои мушобеҳро дар роман метавон пойгоҳҳои аслии барои муайян намудани дидгоҳи арзишгузор ба ҳисоб овард.

То ин ҷо бо намунаҳои дидгоҳи арзишгузори персонажмадор, ки барои тақвияти дидгоҳи арзишгузори нарратор нақл шудаанд, ба таври муфассал ошноӣ пайдо намудем. Ҳарчанд барои ин маврид мисол дар «Ҳайҷо» фаровон аст, нақли ҳамаи онҳо бар ғоидаи кор нахоҳад афзуд, аз ин рӯ ба баррасии навъи дигари дидгоҳи арзишгузори персонажмадор, ки ақидаҳои муҳолифи дидгоҳи роиҷ дар асарро матраҳ менамояд, хоҳем пардохт.

Тавре қаблан гуфта шуд, намуна барои ин навъи дидгоҳ зиёд нест ва он чи хаст, ба таври ғаёлона матраҳ ва дифоъ карда намешавад. Таваҷҷуҳ мекунем ба яке аз мисолҳо:

«Ва гумоштаи Русия дар Бухоро Сомов ба Амир маслиҳат дод:

– Меҳоҳед, ки орому осуда зиндагӣ кунед? Меҳоҳед! Пас ба мансабдорон маош диҳед, моҳона диҳед, ки онҳо халқи бе ин ҳам муфлисро худсарона талаву тороч накунанд. Зиндагии халқ осуда бошад, салтанати Шумо ҳам осуда мешавад.

– Мо ин хел расму одат надорем, – риш хилол кард Амир. – Худи ман беки Қаршӣ будам. Медонам, ки бедахле аз ҳисоби мардум, бекигарӣ карда намешавад. Агар онро манъ кунем, ба ҳамаи мансабдорон маош додан лозим меояд. Як дарди сари зиёдатӣ» [8, 172].

Дар иқтибоси мазкур гуфтаҳои Сомов ҳамчун тақвияти дидгоҳи нарратор ба ҳисоб рафта, суҳанони амир дидгоҳи муҳолифи нарраторро баён намудааст. Дар ин мисол фарқият ва тақобули ду дидгоҳ канори ҳам равшан ба мушоҳида мерасад. Дидгоҳи нарратор дар ғами халқ ва беҳбуди аҳволи ҷомеаву давлат аст, дидгоҳи персонаж баръакс дар фикри худ ва ҳамхелҳои худ. Ҷолиб аст, ки нависанда барои ироаи ақидаҳои муҳолифи дидгоҳи арзишгузори нарратор дидгоҳи як персонажи муҳимеро мисли амир интиҳоб намудааст. Ин албатта тасодуфӣ нест. Аввалан, ин тасвири нависанда реша дар воқеият дорад, баъдан, дар натиҷаи чунин тарзи тафаккур ва муносибати амирон ба мардум, футур рафтани давлат амре табиӣ хоҳад буд. Манзури нависанда он нест, ки тамоми мушкилот дар пайи танбаливу бемулоҳизагии амирон ба бор омадааст. Бо зикри амир тамоми риҷоли давлатӣ ва мансабдоронро дар назар доштааст, зеро салоҳият, вазифа ва имкониятҳои ин тоифа барои эҷоди дигаргунӣ ва беҳбуди рӯзгори мардум мусоидат карда метавонанд, аммо дар аморат касе ба фикри мардум нест.

Дар як қисмати дигари роман боз ҳам амир дар ҳамин вазъият ва бо ҳамин мафкура тасвир карда шудааст:

« – Ҷаноби Олӣ. Бино ба нишонаҳое, ки ин мард гуфт, дар он деҳа вабо омадааст. Ёрии тиббӣ зарур.

– Мо ин хел табибҳо надорем. Табиби мо амри тақдиру хости Худост.

– Шаке надорам. Аммо Худо фармудааст, ки «аз ту ҳаракат, аз ман баракат». Баъд дар мулке, ки барои ду гаҳвора чор ҳазор тилло ва барои як зиёфат сад ҳазор танга сарф мекунанд, як мушт тилло дода аз дигар ҷоҳо духтур оварда, пеши ваборо гирифтанд, ба назарам, душворие надорад.

Амир бо завқ хандид:

– Меҳмон заб гапҳои мезананд. Тилло ва вабо чӣ муносибате дорад?» [8, 60].

Дар ин мисол низ сохтори порчаи қаблан нақлшуда айнан такрор шудааст. Дидгоҳи арзишгузори амир персонажмадор ва муҳолифи дидгоҳи нарратор буда, дидгоҳи ҳамсуҳбати амир (Иван Маленкий) аз мавқеи нарратор дифоъ менамояд. Тавре аз таҳлили намунаҳои матраҳшуда мушаххас шуд, дар «Ҳайҷо» дидгоҳи арзишгузори роиҷ нарратормадор буда, зимнан дар мисолҳои хеле кам дидгоҳи арзишгузори персонажмадор низ ба мушоҳида мерасад. Ҳамчунин, навъи байнобайни ироаи матлаб низ вуҷуд дорад, яъне дидгоҳ нарратормадор аст, аммо аз тарафи персонаж матраҳ карда мешавад. Дар ҳолати ахир низ дидгоҳи арзишгузор нарратормадор аст, танҳо маъҳази дидгоҳ бевосита нарратор набуда, тавассути персонаж ба миён гузошта мешавад.

2.4.3. Дидгоҳи маконӣ (фазоӣ)

Манзур аз дидгоҳи маконӣ ё ҳавзаи маконии дидгоҳ маҳалли истиқрори нарратор ё персонажест, ки аини ҳол нақл аз забони ӯ сурат гирифта истодааст. Вобаста ба дидгоҳи маконӣ муҳтавои нақл ё маълумоте, ки оварда мешавад, метавонад мутафовит бошад. Масалан, агар дидгоҳи маконӣ маҳдуд бошад, сахнаи вуқуи ҳодиса ба пуррагӣ дида намешавад ва маълумоте, ки аз ин дидгоҳ оид ба ҳодисаи мазкур пешниҳод мешавад, мусалламан пурра нест. Аммо вақте дидгоҳи маконӣ номаҳдуд аст, тамоми ҷузъиёти ҳодиса ба назар гирифта шуда,

хангоми накли он ё пешниҳод кардани маълумот дар бораи он мушаххасоти марбут нисбатан возеҳ ва пайвандҳои иллату маълулӣ мантиқӣ хоҳанд буд.

Дидгоҳи маконӣ низ ҳамонанди навъҳои дигари дидгоҳ дар асари бадеӣ метавонад нарратормадор ё персонажмадор бошад ва албатта яке аз ин дидгоҳҳо ҷойгоҳи асосӣ дошта дар кулли асар роиҷ аст. Аммо бидуни тавачҷуҳ ба асосӣ ё дувумдараҷа будани дидгоҳи маконӣ Аҳаммияти ҳар ду дар сохтори матни ривой як хел мебошад.

Дар «Ҳайҷо» ҳар ду навъи дидгоҳи маконӣ, яъне нарратормадор ва персонажмадор вуҷуд дорад. Дидгоҳи асосӣ, ки кулли асар аз мавқеи он навишта шудааст, нарратормадор буда, номаҳдуд аст ва ба иборае нарратори роман «ҳамачобин» мебошад. Дидгоҳи дувумдараҷаи маконӣ, ки персонажмадор аст, вобаста ба маҳалли ҷойгиршавии персонаж аз дараҷаҳои гуногуни маҳдудият бархурдор аст. Ҳоло бо баррасии мисолҳои мушаххас барои анвои дидгоҳ мавқеи онро дар сохтори ривой муайян намуда, таъсиру таассурашро аз воҳидҳои дигари ривой хоҳем дид.

Номаҳдуд будани дидгоҳи маконии нарратор аз он истинбот мешавад, ки ӯ дар маҳалҳои гуногун ҳузур дошта метавонад ва маълумоте, ки дар робита бо мавқеи макониаш ироа медиҳад нопурра нест. Ҳамчунин, накли маконҳои такрор ба такрори нарратор дар ин ҳолат тавҷеҳ намехоҳад ва табиист, ки ӯ «гоҳе дар ашад асту гоҳе дар машад». Тавоноии хутур ба огоҳии персонажҳо низ аз дидгоҳи маконии номаҳдуди нарратор хабар медиҳад. Нарратор бо дидгоҳи маконии маҳдуд ба ҳеч вачҳ наметавонад ба огоҳии персонаж хутур намуда, андешаву ақида ва ҳолатҳои ботинии ӯро тасвир ё таҳлил намояд. Азбаски «Ҳайҷо» пурра аз тарафи нарратор нақл карда мешавад ва дидгоҳи маконии ӯ номаҳдуд аст, пас дидгоҳи маконии роиҷ дар асар нарратормадори номаҳдуд маҳсуб мешавад.

Масъалаи дигар, ки дар робита бо дидгоҳи маконӣ бояд дар назар гирифта шавад, иборат аст аз фарқияти байни макони истиқрори воқеии ровӣ – нарратор ё персонаж, дар асар ва маконе, ки ровӣ дар бораи он нақл карда истодааст. Масалан, нарратор метавонад дар хонаи худ қарор дошта бошад, вале дар бораи

боғи миллӣ нақл кунад. Дар ин ҳолат дидгоҳи маконӣ нарратормадор аст, аммо макони истиқрори нарратор дақиқан мушаххас нест. Дар ҳолате ки нарратор дар боғи миллӣ қарор дорад ва манзараеро аз он ҷо тасвир мекунад, дидгоҳи маконӣ нарратормадор ва макони истиқрори нарратор ҳам муайян аст, яъне боғи миллӣ. Ба ҳамин хотир, ҳангоми мушаххас кардани дидгоҳи маконӣ махсусан, дар матни бадеӣ, бояд таваҷҷуҳ дошт, ки маҳалли воқеии истиқрори ровӣ ва маҳалле, ки он ба он маълумот дода истодааст, ҷудо аз ҳам баррасӣ шаванд. Маълум аст, ки ровӣ на ҳамеша маҳалли воқеии истиқрораширо ба таври ошкор баён мекунад. Яъне дар матни бадеӣ ҳангоми тасвири сахна ё манзарае на ҳамеша гуфта мешавад, ки «ман дар он ҷо будам» ё «ҳоло ман ин ҷо қарор дорам ва ин сахнаро мушоҳида мекунам» ва амсоли ин. Аз ин рӯ, барои муайян кардани маҳалли воқеии ҷойгиршавии ровӣ бояд ба матн таваҷҷуҳ кард ва бо истифода аз ҷузъиёти тасвир ва умуман хусусияту аломатҳои дигаре, ки ба навъе ба маҳалли воқеии истиқрори ровӣ ишора мекунанд, ба асли матлаб пай бурд.

Бо таваҷҷуҳ ба муқаддимоти ҳозир, хусусиятҳои дидгоҳи макониро дар «Ҳайҷо» баррасӣ мекунем. Тавре қаблан гуфта шуд, дидгоҳи маконии роҷ дар асар нарратормадор ва номаҳдуд аст ва бояд қайд кард, ки нарратор дар қори иваз кардани дидгоҳҳои маконӣ ниҳоят ғайб мебошад. Аз аввал то охири роман нарратори «Ҳайҷо» 159 маротиба дидгоҳи макониаширо иваз мекунад, ки дар ин ҳолат табиатан маҳалли истиқрори воқеияш низ иваз шудааст. Албатта, ин ба он маъност, ки нарратор дар 159 макони мутафовит ҳузур доштааст. Воқеаҳои роман дар якҷанд ҳавзаҳои маконӣ сураат мегиранд ва манзур он аст, ки нарратор 159 маротиба аз як ҳавза ё як маҳал ба маҳалли дигар интиқол ёфтааст. Муҳимтарин ҳавзаҳои маконӣ дар роман иборатанд аз: аморати Бухоро, Империяи Русия, ҳудуди собиқ ҷумҳуриҳои шӯравӣ, Тоҷикистони муосир ва огоҳии персонажҳо. Табиатан, вақте суҳан аз ҷор ҳавзаи аввал меравад, тамоми шахру музофоти марбути онҳо низ дар назар аст. Ба ҳавзаи панҷум, ки «огоҳии персонажҳо» унвон кардаем, шомил мешаванд ҳолатҳои ҳузур ба огоҳӣ ё нақли ҷараёни афкори персонаж ва эҳсосоти ботинии ӯ аз тарафи нарратор.

Пуркорбурдтарин ҳавзаи маконӣ, ки дарсади бештари дидгоҳҳо ба ҳудуди он рост меоянд, ҳавзаи «аморати Бухорост». Аксари ҳаводиси роман дар ин ҳавза иттифоқ меафтанд, аз ин рӯ ҳаракати нарратор дар ҳудуди он нисбатан зиёд аст, зеро 79 дидгоҳи маконӣ ба он шомил мешавад. Ҳавзаи дувум аз ҷиҳати теъдоди дидгоҳҳои маконӣ дар он ҳавзаи «Тоҷикистони муосир» мебошад, ки 29 дидгоҳро дар бар мегирад. Ҳавзаи сеум «Русияи қабл аз инқилоб» аст ва 15 дидгоҳро шомил мешавад. Ба хоҳири ниҳоят пароканда ва номуназзам будани маводи ду ҳавзаи дигар, онҳоро дар якҷоягӣ баррасӣ мекунем, ки 36 дидгоҳро дар бар мегиранд ва бештари дидгоҳҳо марбут мешаванд ба зеҳни нарратор, огоҳии персонажҳо ва маҳалҳои дигар, ки танҳо як маротиба ҳамчун дидгоҳи маконӣ аз онҳо истифода шудааст.

Азбаски дарсади бештари дидгоҳҳои маконӣ ба аморати Бухоро рост меояд, он чоро саҳнаи аслии амалиёти нарратор метавон ба ҳисоб овард. Агар барои ҳар як аз ҳавзаҳои маконӣ, ки чудо кардем, як хатти сужети алоҳида дар назар бигирем, хатти сужети ҳавзаи «аморати Бухоро» аз ҷиҳати сохтор асосӣ хоҳад буд, чун бештари амалиёти асар дар ин ҳавза сурат мегирад ва бештари персонажҳо ҳамин ҷо зухур мекунанд. Ҳамчунин, ин ягона ҳавзаест, ки аломатҳои шитобзадагии нависандаи таҷрибӣ дар он камтар дида мешаванд. Аксарияти қисматҳои тасвирӣ ва тавсифии асар низ дар ҳамин ҳавза ироа дода мешаванд, ки чунин мавридҳо мисоли хубе барои нишон додани дидгоҳи маконист. Таваҷҷуҳ мекунем ба қисмате аз роман:

«... ва эликбошии боли рости қалъа, деҳқони машқи ҷанг надида, ки «ҳамсояҳо ба ҷанг мераванд, ман наравам шармандагист» гӯён аз номус ба ғазо миён баста буд, болои боми пастаке баромад ва туфангашро болои сар бардошт ва наъра кашид: «нагурезед, тир кушоед!», вале бонгаш, ғайр аз гӯши худаш, ба гӯши каси дигаре надаромад; ва ӯ аз бом ҷаҳида фууромад ва дари хонаро тела дод, кушод ва дарун даромад, ки шинак гирад; ва бисту се элнавар аз дунболи ӯ ба ҳамон хона даромаданд ва диданд, ки ин бино борутхона будааст; ва ҷо-ҷо девори сутункорино шикоятанд ва камин гирифтанд; ва сиву чор соат ба муқовимат истоданд ва ҷандин салоте, ки рӯ ба рӯ омад, ба замин хобониданд,

ва шаш нафар талафот доданд; ва тирашон тамом шуд – дар анбор як хирман борут, дар даст як тир ҳам нест; ва дар берун аскарҳо, ки онҳоро нишон гирифтаанд; ва эликбошӣ ба ёрон рӯ овард:

– Асбоби чанг надорем. Касе хоҳад, ихтиёраш, таслим шавад, айб нест. Ман ин борутро метарконам... бо худам!

Ва ҳабдаҳ нафар силохдори бетир дар паҳлӯи ӯ истоданд, ва ҳамаашон болои хирмани борут баромаданд ва гӯгирд заданд...» [8, 35-36].

Порчаи мазкур мисоли ниҳоят хубест барои дидгоҳи маконии нарратормадори номаҳдуд. Ин ҷо нақл аз забони нарратор сурат мегирад ва ҳарчанд дар матн, дар ин сахнаи муқовимат ҳузури нарратор қайд нашудааст, аз рӯйи тасвир ва тавсифҳояш чунин ба назар мерасад, ки ӯ гӯё шахсан он ҷо ҳозир будааст. Чун ҳамаи иштирокчиёни ин сахна дар он анбор ба ҳалокат мерасанд, имкони интишори ин ҳодиса тавассути эшон аслан вуҷуд надорад. Чанд нафар буданашон, чи тавр ва кай ба ҳалокат расиданашон ва муҳимтар аз ҳама, мурочиати эликбошӣ ба ҳамроҳонаш дар боби таслим шудан асноду рӯйдодҳоест, ки ғайр аз ҳозирини он анбор каси дигар намедонист ва тибқи мантиқи воқеият ин ҳодиса бояд ҳамин тавр нодида ва ноаён мемонд. Аммо азбаски нарратор хусусияти «ҳамаҷобинӣ» дорад, тамоми ҷузъиёти сахнаеро, ки аз назари берунбудагон пӯшида буд ва ҳамаи иштирокдоронаш дар дохили ҳона ҳалок шуданду ҳона ҳам таркида набуд шуд, ироа дода тавонист, гӯё канори онҳо ҳузур дошт. Ин ҷо дидгоҳи макони ро нарратормадор ва маҳалли истиқрори нарраторро маҳалли ҳодиса ё сахнаи мавриди назар метавон ҳисобид.

Як намунаи дигар барои дидгоҳи маконии нарратормадори номаҳдуд, ки сохтораш порчаи қаблиро дақиқан такрор кардааст:

«Ва Волдамир дар хилватхонаи Порт-Саид бо Насрулло ва дар боғи Дӯстии халқҳо бо Диёршоҳ ва дар кӯли Комсомол бо Фахрирекет ва дар ресторани Зарафшон бо Амиртаксӣ танҳо ба танҳо нишаст, ва зиёфати шоҳона орошт, ва бастаи пулро пешпардохт дод, ва ба ҳар кадомаш ҳамон як супоришро такрор кард...» [8, 387].

Дар ин мисол низ ҳузури нарратор дар маҳалли ҳодиса ё дар сахнаи мавриди тасвир қарорёфта махсус аст. Азбаски иштирокчиёни сахна танҳо ба танҳо нишастанд ва суҳбати маҳрамона доштанд, имкони ба ғӯши ғайр расидани он матлаб ва чигунагии нишасту бархости эшон хеле кам буд. Махсусан, қисмати «ва ба ҳар кадомаш ҳамон як супоришро такрор кард» далели қавӣ барои исботи нарратормадори номаҳдуд будани дидгоҳи маконист. Зеро он чаҳор нафар ҳамсуҳбатони Волдамир, ки ҳар кадом дар танҳой бо ӯ мулоқот доштанд, аз вучуди ҳамдигар беҳабар буданд, (вагарна ҳамаашонро дар як чой чамъ оварда масъаларо ба миён гузоштан роҳаттар буд) аз ин рӯ барои ҳама якхела будани супоришро фақат ҳуди Волдамир медонад. Азбаски Волдамир бо ровӣ ва персонажҳои дигар муносибате надорад ва нақл кардани ин ҳодиса ба манфиаташ нест, баид медонем, ки марҷаи ин маълумот шуда тавонад. Дар ин сурат танҳо як гузина боқӣ мемонад: нарратори «ҳамаҷобин», ки дидгоҳи маконии номаҳдудаш иҷоза медиҳад аз маҳфитарин ахбору аъмоли персонажҳо огоҳ бошад.

Дар мисоли ду порҷаи ахир дида шуд, ки дидгоҳи маконии номаҳдуди нарратор ўро ҳамчун марҷаи асосии маълумот дар асар муаррифӣ карда, чойгоҳашро дар низоми ривоят тақвият бахшидааст.

Дар муқоиса бо дидгоҳи маконии нарратормадор дидгоҳи маконии персонажмадор дар «Ҳайчо» ниҳоят кам аст. Ҳоло бо нақли мисолҳои мушаххас ба баррасии хусусиятҳои ин навъи дидгоҳи маконӣ мепардозем:

«Марди ғалча арз кард:

– Бист ё бисту панҷ рӯз пеш дар деҳаи мо як кампир касал шуд. Рӯяш дуд кард, ҳезуми нимсӯхта барин сип-сиёҳ шуд. Вафот кард. Баъди ҳамин дар деҳа офат омад. Ҳар рӯзи Худо як-ду одам сиёҳ дуд мекунаду мемурад. Мо ба қозии тумон хабар додем. Он кас гуфтанд, ки назди муфти равед. Рафтем. Муфти моро чанг карданд. Гуфтанд, ки кампирро ҷанозаи пок накардаед. Раведу ба муллоятон гӯед, ки майитро аз хок бароранд, ҳалол ҷаноза хонанд. Рӯяшро ҷониби қибла монанд. Мо ба деҳа омадем, супоришҳои он касро бе каму кост ба ҷо овардем.

Лекин бало дур нарафт. Акнун ин бало ҳар рӯз ба сари се-чор оила меояд. Ночор арз ба Шумо овардем» [8, 60].

Дар порчаи мазкур, ки дидгоҳи макониаши персонажмадор маҳсуб мешавад, ҳаводис ва аҳволи деҳаи гирифтор ба вабо аз забони персонаж нақл карда шудааст. Ин персонаж – марди ғалча, шахсан дар он деҳа ҳузур дошта, он ҳаводисро аз сар гузаронидааст ва хабаре, ки ироа медиҳад, бидуни иштироки нараттор танзим ва интиқол ёфтааст. Гуё нараттор низ дар қатори аҳли рикобу ҳозирини он ҷамъомад, ҳамчунин хонандаҳои роман хабарро аз забони марди ғалча мешунавад ва огоҳии қаблӣ аз он надорад. Дар матн нақлшуда пайваста аз ҷонишини шахси якуми шумораи ҷамъ истифода мешавад, ки ин далели қотеътарин барои адами иштироки нараттор дар сахнаи мазкур мебошад. Чун тамоми роман аз мавқеи шахси севуми танҳо навишта шудааст, нараттор ба ҳеҷ ваҷҳ наметавонад аз мавқеи аввалшахс истифода барад.

Намунае дигарро барои дидгоҳи маконии персонажмадор дида мебароем:

«Алангаи нозуки оташ, бо ранги нилобиву офтобӣ ва забонҳои ноҳамвор – пасту баланд ва дарозу кӯтоҳ, рӯрӯи оби калон ва ҳамвор ва ором, рақс мекард. Дилмурод аз болохона, аз паси тирезаи пӯшида, ба сӯхтани об менигарист. Ва танкero дид, ки сари канал, хоку санги роҳро газида, пош дода, ғубори анбӯҳе ба ҳаво бардошта, меояд...» [8, 3].

Дар ин мисол, дар сарҳатти аввал тасвири манзарае оварда мешавад сипас, дар сарҳатти дувум маълум мегардад, ки ин манзараро персонаж Дилмурод аз паси тирезааш мушоҳида карда истодааст. Чаро дар ин порчаи манқул дидгоҳи макониро персонажмадор қарор додаем? Аввалан, бар асоси гуфтаҳои нараттор дар сарҳатти дувум, баъдан агар ҳатто нараттор истодани Дилмуродро дар паси тиреза қайд намекард, бо таваҷҷуҳ ба матн муайян кардани навъи дидгоҳи маконӣ мушкул набуд. Дидгоҳ дар ин порча маҳдуд аст; Дилмурод фақат сӯхтани об ва омадани танкро мушоҳида карда метавонад, хусусан вақте тиреза пӯшида аст. Агар дидгоҳ номаҳдуд мебуд, ӯ дида метавонист, ки чаро об сӯхта истодааст ё танки сари канал аз кучо меояд ва кучо рафтанист. Дар дидгоҳи номаҳдуд маҳалли истиқрори ровӣ ва муҳите, ки ӯ қарор дорад, зиёд муҳим нест, чун дар

хар сурат ӯ «ҳамаҷобин» аст ва муҳити маҳдуд дар воқеъ имконияти мушоҳидаи ӯро маҳдуд карда наметавонад.

Дар мисоли иқтибосҳои мушаххас дида шуд, ки дар «Ҳайчо» ҳар ду навъи дидгоҳи маконӣ, яъне нарратормадор ва персонажмадор вучуд дорад. Гузашта аз ин, маълум гардид, ки дар асар ду ҳавзаи дидгоҳи маконӣ ба таври мутавозӣ, ё канори ҳам амал карда, ҳавзаи «Бухоро» ҳамчун намуна ва ҳавзаи «Тоҷикистони муосир» ҳамчун нусхабардорӣ аз он намуна буда метавонад. Албатта, масъалаи намуна ва намунабардорӣ робитаи бевосита бо дидгоҳи маконӣ надорад, аммо маҳз дар натиҷаи таҳқиқи амиқи хусусиятҳои дидгоҳи маконӣ имкон фароҳам омад, ки чунин натиҷабардорӣ сурат пазирад ва дар аввалин фурсати муносиб дар қисматҳои баъдӣ ба ин мабҳас ба таври муфасссал хоҳем пардохт.

2.4.4. Дидгоҳи замонӣ

Масъалаи замон ва дидгоҳи замонӣ яке аз мабҳасҳои калидии нарратология маҳсуб мешавад. Ҳанӯз дар аввалҳои зуҳури ин ҷараён мутахассисони соҳа ба танзими замони осори бадеӣ диққати махсус дода, ҳар кадом сабъи кардаанд қонунмандии муназзамро аз сохтори замони анвои асари бадеӣ пешниҳод намоянд. Аммо ҷолиб аст, ки аксари муҳаққиқон масъалаи замонро мустақил аз мабҳаси дидгоҳ баррасӣ карда, асосан ба таносуби байни замони воқеии рух додани ҳодиса ва замоне, ки дар ривоят барои таърифи он ҳодиса масраф мешавад, таваҷҷуҳ кардаанд. Ҳамчунин, ба масъалаи вайрон шудан ё нашудани назми замон дар асари бадеӣ диққат карда, вучуди ноҳамоҳангӣ дар хатти замони ро як аз равишҳои ҷалби таваҷҷуҳи хонанда ва эҷоди интрига доништаанд.

Волф Шмид бо муаррифии истилоҳи «дидгоҳи замонӣ» як ҷиҳати мутафовити масъалаи замонро матраҳ кардааст. Муҳаққиқон қабл аз ӯ масъалаи замонро дар бастагӣ бо сохтори умумии асар баррасӣ мекарданд ва дар ҳолатҳои ҷудогона хатти замони ҳаводисро дар сатҳи бузургсохтор ва хурдсохтор ба таври алоҳида таҳлил менамуданд, ки дар ин сурат замон ҳамчун яке аз унсурҳои

мустақили созандаи матни бадеӣ маҳсуб мешуд. Дар назарияи В. Шмид масъалаи замон дар мабҳаси дидгоҳ ва вобаста ба он тарҳ шудааст. Ба ибораи дигар, В. Шмид коркарди дигаргуни замонро муаррифӣ намудааст ва таваҷҷуҳи ӯ ба замонҳои мухталифи дарку дарёфт аз як ҳодиса ва фарқияти он дарёфтҳо, тағйирпазирии дарёфти аввалин бо гузашти замон, бо ба даст омадани донишу таҷрубаи бештар маътуф будааст. Дар ин ҳолат дидгоҳи замонӣ дар робитаи зич бо дидгоҳи идеологӣ қарор мегирад, зеро бо иваз шудани дидгоҳи замонӣ ҳамеша имкони тағйир пазируфтани дидгоҳи идеологӣ низ пеш меояд.

Азбаски В. Шмид як коркарди мутафовит аз замонро муаррифӣ намудааст, лозим донистем онро истифода бурда, хусусиятҳояшро дар амал ошкор кунем. Вале назарияи суннати замон дар матни бадеиро дар қисмати ҷудогона мухтор аз мабҳаси ҳозир баррасӣ хоҳем кард, зеро бо маҳдуд кардани имконот ва салоҳияти унсури замон дар доираи як дидгоҳ ҳолигоҳи онро дар сохтори умумии асар пур кардан душвор аст.

Дар ҳавзаи замонӣ низ ҳамонанди ҳавзаҳои дигар ҳар ду навъи дидгоҳ, яъне нарратормадор ва персонажмадор вуҷуд дорад. Албатта, тибқи маъмул дидгоҳи замони нарратормадор роиҷтар буда, тақрибан тамоми асарро фаро мегирад ва танҳо ҷо-ҷо дидгоҳи персонажмадор низ ба назар мерасад.

Бо таваҷҷуҳ ба сабки нигориш ва равиши ғайримаъмулии ироаи матлаб, дар «Ҳайчо» нисбатан кам будани дидгоҳи замони персонажмадор амре табиист. Лозимаи ба вуҷуд омадани дидгоҳи замони персонажмадор он аст, ки персонаж ғайрӣ ва дар шаклирии ҳаводиси сюжет саҳмгузор бошад, инчунин ташаккули таҳаввули характери персонаж дар давоми асар ҳис карда шавад. Азбаски персонажҳои «Ҳайчо» аксаран лаҳзай ва камғайрӣ, мутаносибан дидгоҳи замонӣ дошта наметавонанд, зеро муддати ҳузури онҳо дар сюжет ниҳоят ҷудогона буда, маҷоле барои ибрози ақида ё суҳбати оддӣ надоранд. Ба ҳамин хотир, мушоҳидаи таҳаввули ҳислати эшон ва иштирокшон дар низоми замон тақрибан ғайриимкон аст.

Аз ҷониби дигар, чун нарратор зиёда ғайрӣ аст, дар тамоми ҳавзаҳои дидгоҳ мавқеи асосиро ишғол намудааст, аз ҷумла дар дидгоҳи замонӣ.

Хусусияти дигари нарратор он аст, ки ғайридиегетикист, яъне дар асар ҳамчун персонаж ҳузур надорад, аз ин рӯ мушоҳидаи бевоситаи таҳаввули афкору аъмолаш ва арзишгузорӣ ба онҳо номумкин мебошад. Пас дар «Ҳайчо» имкони пайдо намудани мисол барои ҷанбаи асаргузори дидгоҳи замонӣ ба раванди идроку қабули воқеият ниҳоят кам аст.

Дар ҳар сурат, таваҷҷуҳ мекунем ба хусусиятҳои дидгоҳи замони нарратормадор:

«Дар ҳамин рӯзҳо дар лаби Сирдарё русҳо истехком месохтанд» [8, 6].

Дар мисоли ҳозир, ки гуфтаҳои нарратор аст, ҳоли замон – «дар ҳамин рӯзҳо» нишондиҳандаи асосии навъи дидгоҳ аст, зеро маъмулан дар дидгоҳи замони нарратормадор зарфҳои замон ба кор гирифта мешаванд, вале ба назар гирифтани аломату вижагиҳои заминаматн низ муҳим аст. Вақте аз рӯйи заминаматн муайян менамоем, ки порчаи мавриди назари матн нутқ ё қавли нарратор аст, мусалламан дидгоҳи замони марбут низ нарратормадор мешавад. Аслан Аҳаммияти навъи зарфи замон ё дурусттараш, ҳуди зарфи замон ҳангоми муайян кардани навъи дидгоҳи замонӣ дар чист?

Мантиқан, барои даст ёфтан ба мушаххасоти замони матн мурочиат ба навъи феълҳои истифодашуда кофист ва иттифоқан ин равиш маълумоти муфассалтар низ ба даст дода метавонад. Вале мушкил ин ҷост, ки дар гуфтор умуман ва аз ҷумла дар адабиёти бадеӣ, истифодаи ғайримаъмул аз замонҳои гуногуни феъл роиҷ аст, мисли ба кор бурдани замони гузаштаи феъл барои ифодаи амале дар замони оянда, ё замони гузаштаи нақлӣ ба ҷойи замони ҳозира ва ғ. Дар чунин ҳолат муайян намудани замони аслии иттифоқ афтодани ҳодисаи мавриди назар каме мушкил хоҳад буд. Аз ҳамин сабаб аст, ки ҳангоми мушаххас намудани навъи дидгоҳи замонӣ таваҷҷуҳи асли бояд ба зарфи замон ва анвои он маътуф бошад. Бо мурочиат ба зарфи замон мо метавонем замони асли ва нисбатан дақиқи иттифоқ афтодани ҳодисаро муайян намоем.

Мисоли навбатӣ:

«Ва рӯзи дигар салотҳо беамониат ба қалъа наздик омаданд ва аз гулӯла паронданд ва се ҷойи деворро, ки аз даруну берун хокрез буд, рахна намуданд...» [8, 35].

Дар мисоли ҳозир низ зарфи замони «рӯзи дигар» аломати дидгоҳи дақиқи замонист. Аз заминаматн ба таври аниқ муайян карда метавонем, ки ин рӯз кадом рӯз аст ва дар кадом нуқтаи хатти замонии сужет ҷой гирифта метавонад. Мавридҳои мушобех, ки дидгоҳи замонии нарратормадор дар онҳо инъикос ёфтааст, дар роман фаровон ба ҷашм меҳӯранд:

«Дар ин лаҳзаи хомӯшӣ, ки дару девор интизори ҷавоби савобе буд, Амир бечораҳола ба тӯқсабо нигарист...» [8, 45].

«Ва дар ҳамин маврид Рӯзимурад бо либоси низомӣ, ба ҳавлии ӯ даромад ва аз остонаи дарвоза овоз баровард...» [8, 46].

«Ва ҳамон рӯз номи Гулмурад дар забонҳо афтод...» [8, 155].

«Ва хеле дертар шаб дар меҳмонхона, ҳуши Азизмурад ба сараш зад...» [8, 213].

Намунаҳои дидгоҳи замонии персонажмадор низ шабеҳи мисолҳои боло ҳастанд, аммо навъи зарф дар инҳо фарқ мекунад. Ва муҳимтар аз ҳама, бояд ба заминаматн диққати махсус дода шавад, зеро дидгоҳи замонӣ вақте персонажмадор буда метавонад, ки суҳан аз эҳсосот, саргузашт, ҳолати ботинӣ, дарку дарёфти персонаж бошад. Ба ибораи дигар, вақте суҳангӯ ё ровӣ персонаж буда, дар бораи вазъият ё воқеае марбут ба ҳудаш нақл мекунад, дидгоҳи замонӣ персонажмадор аст, мисол:

«Ва Қозикалон ба ёд овард, ки одамонаш пеш аз ин ҳам чунин хабарҳо оварда буданд...» [8, 22].

Иқтибоси нақлшуда хеле ҷолиб аст. Аввалан, ноқили ин ҷумла нарратор аст, сониян, ҷумла дар бораи яке аз персонажҳост ва ин персонаж дар зеҳни худ воқеаҳои гузаштаро тарсим намуда истода, яке аз ҳодисаҳои, ки ба ҳоли ҳозирааш марбут аст, ба ёд меоварад. Дар ин ҷо ҳарчанд амали нақли ҳодиса аз тарафи нарратор сурат гирифтааст, аммо дидгоҳи замонӣ персонажмадор мебошад, зеро маҳз персонаж аст, ки ҳодисаеро аз гузаштаи худ ба ёд оварда,

онро бо ҳодисае, ки алҳол рух додааст, марбут намуда, ба хулосаҳои дахлдор мерасад.

Мисоли дигар:

«Ман алҳол дар хидмати Абдумалик ҳастам. Навкари хосаш» [8, 47].

Дар ин маврид ва мавриди баъдӣ, ки нақл хоҳад шуд, персонаж худ сухангӯст ва дидгоҳи замонӣ низ аз ҳудаш мебошад, яъне чизҳоеро нақл менамояд, ки худ таҷруба кардааст ё карда истодааст ва ё ба навъе дигар ба шахси ҳудаш марбут мешавад:

«Бист ё бисту панҷ рӯз пеш дар деҳаи мо як кампир касал шуд» [8, 60].

Чанбаи дигари дидгоҳи замонӣ, ки иборат аст аз таъсиргузорӣ ба натиҷаи дарёфт аз ҳодиса ва дарки он, дар «Ҳайчо» камтар ба назар мерасад, аммо дар ҳамин якҷанд мисоли мавҷуд хусусиятҳои метавон ба ҳубӣ мушоҳида намуд. Ҳоло яке аз мавридҳоро нақл менамоем, сипас ба таҳлилаш мепардозем:

«Ва Дилмурод дар бачагӣ, дар наврасӣ, дар солҳои таҳсил дар университет ва се соли аввали кор, ки муфаттиш дар милитсия ва дар прокуратура буд, аз услубу одоби коммунистӣ ва аз фармудаҳои ахлоқ ва қарор ва шиорҳои бинокорони коммунизм сари мӯйе берун намерафт, - дар бачагиву наврасӣ дар раҳу рӯ чизи бесоҳиборо бубинад, даст дароз намекард ва намегирифт, ки «моли ман нест, моли каси дигар аст», ва дар мактаб аз дарсҳо ақиб намонд, вазифаи хонагашро бекаму кост иҷро мекард; ва дар ғуновариҳои оҳанпора ва рӯзҳои ҳашар, ки «шанбейи коммунистӣ» мегуфтанд, ва дар мавсими пахтачинӣ, пешсаф буд, ки «коммунизмро бо дасти худамон месозем»; ва дар давраи донишҷӯӣ аъло меҳонд, ки «мушкили ҷомеаро кадрҳо осон мекунанд»; ва дар оғози кори муфаттишӣ ҷон меканд, ки «беадолатие дар ҳақи касе содир нашавад»; ва ҳамеша одамонро, ки ба воситаи ягон кас ину он қорашонро буд мекунанд, дум ликонда гирди ину он мансабдор мегарданд, бади бад мегардид, ки «иззати нафс надоранд, бешарафанд»; ва бо ғаразе зиёфатҳо оростан ва дастовезҳо бурдан, дар назараш як кори пасти паст буд, ки «ҳеч ба шаъни Одаи намеzebид»; ва ришвахӯронро ришвадеҳонро аслан Одами даврони сотсиалистӣ ҳисоб намекард, ки «боқимондаҳои замони феодалӣ ҳастанд».

Ва дертар, баъди ба дӯш афтодани бори рӯзгор ва дидану шунидани муносибату муомила дар байни роҳбарони ҳизби коммунист, ки дар айни замон роҳбари давлату ҳукумат низ буданд, ва баъди бевосита корафтод шудани ҳудаш ба арзу ниёзи мардум ва риояи Қонун, ва мансабдорони хурду калони ҷамоаву району вилоят, феълӣ хӯяш дигар шуд, ва рафтору гуфтораш ба дараҷае тағйир ёфт, ки дӯстони наздикаш, ва ҳатто модараш Муродгулро, ба ҳайрат гузошт» [8, 290].

«... Ва минбаъд Дилмурод муқоиса мекардагӣ шуд, – ҳолу аъмоли мудирӣ маориф ва муҳити қору бораширо муқоиса кард; ва миёнаравӣ ва натиҷаҳо ва ғайдаҳои тағобчаашро муқоиса кард; ва дар маҷлисҳо бо қадом лаҳн гап задани сардорону бадегӯёнро, ва кӣ бо кӣ чӣ тавр муомила карданаширо, ва тартиби зиёфатдиҳиву зиёфатхӯрӣ ва тӯҳфа бурданҳоро муқоиса кард, ва натиҷа гирифт, ки ҳар касе қоидаву қонунро муқаддам мебуданд, ба зарари ҳудаш қор мебуданд, ва на рӯзгори обод дорад ва на ба мансабе пешбарӣ мешавад ва на мақоме меёбад; ва қасоне, ки пойбанди қоидаву қонун нестанд, ба манфиати ҳудашон қор мебуданд, ва ҳонаву дари обод доранд, ва мансаб паси мансаб мегиранд, ва обрӯву эътиборашон меафзояд. Пас, ё ҳақиқат меҷӯиву радди маърақа мешавӣ, ва ё аз баҳри ҳақиқат меғузариву дар маърақа болонишин.

Ва ба Дилмурод болонишинӣ маъқул буд, – ҳақиқатҷӯӣ нону ош намедихад, болонишинӣ нуқлу май ва хизматрасону мошин дорад, – ва «шарми гадо, то дари яқум», ва эътирозу ҳазари ришвахӯр, то ба қиса даромадани аввалин бандҷаи пул; ва дар се сол вай се зина боло рафт, ва раиси суди район шуд; ва ҳавлии дуошӯна сохт ва мошини Волгаи нав дар тағи дарвоза» [8, 294].

Дар ин иқтибоси бузург, ки оварда шуд, масъалаи таъсиргузори дидгоҳи замонӣ ба дарёфт ва фаҳми воқеа ё ҳақиқате, ҳеле равшан дида мешавад. Дилмурод аз овони кӯдакӣ то даврони донишҷӯӣ дар бораи моҳияту хусусиятҳои коммунизм танҳо аз рӯйи шундаҳо ва ҳондаҳоаш маълумот пайдо карда буд ва тамоми марҷаҳо исбот ва исрор менамуданд, ки аз ҳамаи ҷиҳатҳои мумкин ин падида беҳтарин дастоварди инсоният аст. Азбаски муҳит ин ғояро талқин мекард ва модари Дилмурод – Муродгул яке аз коммунистони ҳақиқии

давр буду ин масъала дар шаклгирии ақоиду афкори кӯдак ҳатман муассир аст, Дилмурод аз сидқи дил боварӣ дошт, ки ҳақиқати ҳаёт ҳамин аст, ки ӯ мебинаду меҳонаду мешунавад. Дар он лаҳза ӯ воқеиятро ба ҳамин навъ дарёфт менамуд ва албатта ба ҳақиқати он эътимод дошт. Шартан ин ҳолатро дарёфти аввалини Дилмурод аз воқеият меномем.

Аз порчаи нақлшуда маълум мегардад, ки баъди шуруъ кардан ба фаъолияти корӣ, тадричан Дилмурод бо воқеияте дигаргун рӯбарӯ мешавад. Ӯ мебинад, ки аксари тасаввуроташ дар бораи воқеият нодуруст будааст ва бо мушоҳидаи рафтору гуфтори атрофиён, навъи муносибати онҳо ба ҳамдигар ва бархӯрд бо мушкилоти рӯзмарра ба натиҷае мерасад, ки зистан тибқи нишондодҳои тасаввуроташ аслан ба нафъаш нест. Ҳеч кас мутобиқи навиштаҳои китобҳо ва ҳатто гуфтаҳои худ амал намекунад ва ҳар кас аз ҳақиқат пайравӣ мекунад, ё содаву беақл аст, ё зиндагиву манфиати шахсӣ надорад. Вақте ки Дилмурод ин гуна будани вазъиятро пай мебарад ва яқин ҳосил мекунад, ки воқеияти ҳақиқӣ ҳамин аст, навъи нигоҳу муносибаташ ба зиндагӣ, ба одамон, ба мушкилот ва меъёрҳои ахлоқ тағйир пайдо мекунад. Ва ин ҳолат шартан дарёфти дувуми ӯ аз воқеият аст. Равшан дида мешавад, ки байни дарёфти аввал ва дарёфти дувум фарқияти хеле бузург ҳаст, ҳатто мешавад гуфт фарқияте мутаноқиз ва мутақоз. Он ҷо, ки В. Шмид дар бораи таъсиргузори дидгоҳи замонӣ ба дарёфти шахс аз воқеият муҳокима меронад, маҳз чунин ҳолатро дар назар дорад.

Дар мисоли иқтибоси мазкур дидем, ки бархӯрди аввалини Дилмурод бо ғояҳои коммунистӣ бевосита ва холис набудааст, балки ошноӣ ва натиҷагирӣҳояш тавассути китобҳо ё афроди дигар, ки ба навъе ба ташаккули шахсияти ӯ муассир будаанд, роҳнамоӣ шудааст. Мувофиқи роҳнамоиҳо, тавсифҳо ва умуман гуфтаҳои атрофиён ва муҳити фарҳангӣ, ки дуруст будани ин фалсафаро пайваста талқин мекунад, бардошти аввалини Дилмурод аз воқеият шакл мегирад. Бо тақия ба рафтору гуфтори атрофиён ӯ боварӣ ҳосил мекунад, ки воқеият ҳамин аст ва чизе ҷуз ин нест. Аммо бо гузашти вақт бархӯрди бевосита ва холисонаи ӯ бо воқеият сурат мегирад. Вақте ки ӯ ба

фаъолияти корӣ шурӯъ карда, муомила бо одамонро бевосита таҷруба менамояд, донишҳои иловагӣ, дурусттараш маърифати изофӣ дар бораи воқеият пайдо мекунад ва мебинад, ки он чи қаблан ба ӯ талқин кардаанд, нодуруст будааст. Воқеияти ҳақиқӣ он аст, ки ҳоли ҳозир иттифоқ афтода истодааст. Ва ин ҳолатро шартан бардошти дувуми Дилмурод аз воқеият номидем.

Тибқи назарияи В. Шмид муҳимтарин омили муассир дар шакл гирифтани бардошти дувум замон аст, аниқтараш гузашти замон. Яъне муҳаққиқ муътақид аст, ки дар як марҳилаи замонӣ мо аз воқеа бардошт ба даст меорем, сипас бо гузашти вақт маърифат ва огоҳии мо дар бораи он воқеа бештар мешавад ё бо таҷрубаи бештар назарамон тағйир пайдо мекунад. Дар чунин ҳолат, бо истифода аз таҷруба ва донишҳои иловагӣ ба бардошти аввалинамон тағйиру изофаҳо ворид менамоем ё дар баъзе ҳолатҳо куллан бардоштамон иваз мешавад. Ва ин бардошти дувум дар ағлаби ҳолатҳо комилтар аст (бардошт аз як воқеа метавонад бештар аз як ё ду маротиба сурат бигирад, ҳамеша бо ба даст овардани маълумоти тоза бардоштамон аз масъала метавонад тағйир пайдо кунад).

Манзури В. Шмид аз дидгоҳи замонӣ ҳамин бардоштҳои такрорӣ аз воқеа мебошад. Новобаста аз он ки чанд бардошт аз воқеа буда метавонад, ҳамаи он бардоштҳо натиҷаи дидгоҳи замониини шахси бардошткунанда ҳастанд. Пас, маълум мешавад, ки бо тағйир ёфтани дидгоҳи замонӣ, бардошт аз воқеа ё маърифату огоҳӣ дар бораи воқеа низ тағйир пайдо мекунад. Аз ин рӯ, вақте дидгоҳи замониини Дилмурод тағйир пайдо кард, бо гузаштани чандин сол, бардошташ аз воқеият низ иваз шуд.

Ба назар мерасад, масъалаи таъсиргузориини дидгоҳи замонӣ ба бардошт аз воқеа дар мисоли иқтибос аз «Ҳайҷо» ба ҳубӣ баррасӣ гардид. Таваҷҷуҳ мекунем ба мисоле дигар, ки марбут аст ба тағйир пайдо кардани дидгоҳи замониини иҷтимоӣ, ё ба ибораи мунаққидони тарафдори таҳлилҳои равоншиносона, мушоҳида мекунем иваз шудани огоҳии ҷамъиро зерини таъсири тағйир пайдо кардани дидгоҳи замонӣ:

«...ва дар ин панҷ шабонарӯз, дар шаҳри Самарқанд ва қасру кӯшк ва хиёбону кӯчаҳо, он қадар ҳодиса рӯй дод, ки дар саду ҳафтод соли салтанати

манғитиён воқеъ нагардида буд, вале тартибу таркибаш, ба тартибу таркиби сохти давлатдории манғит шабоҳат дошт, ва сирояти он сиёсат баръало ба назар мерасид, – дар оғоз воҳима дар забонҳо афтод ва халқе, ки як ҳазору сесад сол боз гуноҳу айбашро бори гардани шайтон мекунад, ва боре ҳам гиребони худро бӯ намекашад, ва доим дар ниёиш ҳаст, ки «Худо аз шарри шайтон нигоҳ бидорад», акнун хавф мебурд, ки ин шаб ё шаби дигар шайтон ба хонааш медарояд; ва «тавба кардам!», мегуфту чойи гурез намеёфт; ва баъд овозае шахргир шуд, ки «Шайхи мазори Шоҳи Зинда хоб дидааст, ки «дар мадрасаи Шердор ду манор аз ҳам фурӯ рехт ва ба замин яксон шуд»; ва ба ин овоза зам гардид, ки муфтии шахр хобе дидааст – вай дар хоб дидааст, ки «Генерали рус, савори аспи сафед, дар Регистон сайр мекунад», ва ҳарчанд дар таъбир «хоби мард чаппа аст», ба ҳар ҳол аз фалокате дарак медиҳад...» [8, 39].

«Ва беҳтар будани кори инҳо (русҳо) аз кори онҳо (манғитиён), дар ҳар сари қадам, ба назар мерасид, ва фикри хобро бедор мекард, ва чашми пӯшидаро мекушод; ва олимон дилгарм мешуданд ба нияте, ки доранд, ва ҳатто омиён, дар хона бо аёлашон ва дар берун, дар остонаи меҳмонхона, дар айвони масҷид ва ҳангоми лойхобонию чӯйканӣ, ба ҳамнишастҳо, ба ҳамкорҳо, як навъ бо ҳайрат ва дар айни замон бо умед, сӯҳбат мекарданд, ки «Мо беҳабар будаем аз корҳои ҷаҳон. Дар рӯйи олам аҷаб корҳое будааст. Ҳатто давлатдорӣ фақат ғорат кардан набудааст. Буди шуди мардумро бурда кӯшқу қасри амиру вазирро обод кардан набудааст. Дар умрамон акнун дидем, ки ин хел набудааст. Давлатдорон, чунон ки дар мулки мо ҳаст, фақат вайрон намекунанд. Обод карда ҳам метавонистанд. Иморат месохтаанд. Роҳ месохтаанд. Мактаб мекушодаанд. Арзи бечораву дармондари мепурсидаанд... одами надида бовар намекунад, лекин ҳамин хел корҳоро мо бо чашми худамон дидем» [8, 89-90].

Дар ин иқтибос, ки аз ду қисмат иборат аст, қисмати аввал интизороти мардуми Самарқандро аз даромадани лашкари Русияи подшоҳӣ ба шахр ва тариқои ҳукмронии русҳо инъикос менамояд. Ин як дидгоҳи замонии мардуми Самарқанд ё ҷомеа нисбати русҳост, ки бар асоси шунидаҳояшон ва талқину исрори қишри диндори иҷтимоӣ ҳосил шудааст.

Қисмати дувум бардошти ҷомеаро аз шиносӣ бо русҳо ва тарзи корбарии онҳо нишон медиҳад ва ин дидгоҳи замони дувуми ҷомеа мебошад. Дар иқтибос равшан дида мешавад, ки дар натиҷаи пайдо шудани дидгоҳи замони дувум бардошти мардуми Самарқанд аз воқеият тағйир ёфтааст. Ва боз ҳам омили асосии ба миён омадани ин тағйирот гузашти замон мебошад.

Дар робита бо ақидаи В. Шмид оид ба омили асосии тағйирёбии бардоштҳо будани дидгоҳи замонӣ ё гузашти замон – вақт [77, 125] бояд дар назар дошт, ки ин падида, яъне гузашти замон на ҳамеша сабаби иваз шудани бардошт мегардад. Ҳолатҳое ҳам мешаванд, ки бо гузашти замони зиёде бардошти мо, ё ақидаи мо дар бораи чизе, касе, иттифоқе тағйир пайдо намекунад. Аз ин рӯ, фикр мекунам гузашти замон ба танҳоӣ наметавонад дар бардошт ва назари мо пиромуни матлабе тағйир эҷод кунад. Ҳатман омилҳои дигар низ дар кор аст, то бардоште мутафовит аз масъала ба миён ояд.

Худи В. Шмид иваз шудани идеология ва дидгоҳи маконириро аз омилҳои муассир дар тағйирпазирии бардоштҳо медонад, аммо боз ҳам мешавад гуфт, ки ҳолатҳои адами тағйиру табaddул дар идеология ва дидгоҳи маконӣ ҳатман вучуд дошта метавонанд. Бо таваҷҷуҳ ба ин ҳолат, дар канори дидгоҳи замонӣ бояд омили ҳатмии ёрирасоне бошад, то тағйир дар бардошти сонавӣ иттифоқ афтад. Албатта, ба таври дақиқ муайян кардани моҳияти омили ёрирасон кори содае нест ва муҳимтар аз он, аз салоҳияти рисолаи ҳозир берун аст, аммо вучуди чизе мисли марҷаи маърифати дубора ё манбаи маълумоти нав оид ба масъала ё воқеа, ки ҷудо аз идеологияву мабоҳиси марбут бошад, дар канори дидгоҳи замонӣ мусалламан метавонад омили тағйирёбии бардоштҳо гардад.

2.4.5. Дидгоҳи забонӣ

Ҳавзаи забони дидгоҳ, ё дидгоҳи забонӣ охири мабҳаси мавзӯи дидгоҳ аст, ки дар назарияи В. Шмид баррасӣ мешавад. Бояд қабул дошт, ки унвони ин мабҳас, яъне «дидгоҳи забонӣ» таркиби каме аҷиб аст, аммо манзури муҳаққиқ албатта маънои маҷозии он будааст. Манзур аз дидгоҳи забонӣ наҳваи баёни

матлаби дарёфтшуда тавассути нарратор ё персонаж мебошад. Масалан, вақте нарратор шоҳиди як воқеа мешавад ва онро ба мухотабонаш нақл мекунад, абзори интиқоли матлаб, ки нарратор аз он истифода менамояд, забон аст. Тавре Рене Веллек гуфта буд: «Дар воқеъ, забон маводи хомест барои нависанда. Ҳар як асари адабӣ дар натиҷаи интиҳоби вожагон аз маводи ин ё он забон ба вуҷуд меояд ва муҷассмаеро мемонад, ки аз порчаи мрамори табиӣ коркард шудааст» [68, 189].

Мутаносибан, барои дарёфти гавҳари табиӣ матн, дар мабҳаси дидгоҳи забонӣ хусусиятҳои гуфтор ё тарзи баёни нарратор ё персонаж ба таҳлил кашида шуда, ҷиғунагии таъсири онҳо ба фазои умумии асар ва ҷойгоҳашон дар бузургсохтор нишон дода мешавад.

Дидгоҳи забонӣ низ ҳамонанди анвои дигари дидгоҳ метавонад нарратормадор ё персонажмадор бошад. Агар асар бо забон ва тарзи баёни нарратор навишта шуда бошад, пас дидгоҳи забонӣ нарратормадор аст. Аммо агар қулли асар аз забони яке аз персонажҳо навишта шуда бошад ва вижагиҳои лаҳну ғӯише махсус эҳсос карда шавад, дидгоҳи забонӣ персонажмадор аст. Дар қори таъйин кардани навъи дидгоҳи забонӣ бояд эҳтиёт дошт, зеро на ҳамеша гуфтори персонаж аз дидгоҳи забонии персонаж баён мегардад. Зиёд иттифок меафтад, ки гуфтори нарратор ва персонаж ҳар ду аз як дидгоҳи забонӣ навишта ё гуфта мешавад. Масалан, дар «Ҳайҷо» дақиқан бо ҳамин ҳолат рӯбарӯ ҳастем. Дидгоҳи забонии роиҷ дар саросари роман нарратормадор аст ва ҳамчун паёмад, ё таъсири ноогоҳонаи ин ҳолат, гуфтори персонажҳо низ аксаран аз дидгоҳи забонии нарратормадор баён карда мешавад. Дар сурате, ки барои афзудан ба воқеиятгарои романи таърихӣ-таҳлиلى истифода аз дидгоҳи забонии персонажмадор абзори хубе ба назар мерасад.

Ба ҳар ҳол, сараввал намунаи мисолҳои дахлдор ба ин мабҳасро нақл намуда, сипас ба муқоисаву таҳлил ва натиҷабардорӣ мепардозем.

Таваҷҷуҳ мекунем ба намунаи тарзи баёни нарратор:

«Ва расми одамизод чунин будааст, ки хирадманде ғояро пеш мебарорад бо нияти беҳтару хубтар кардани рӯзгори Инсон, ва он ғоя ба орзуву ормони

аксари мардум мувофиқ меояд ва аз паси татбиқаш мешаванд, ва ҳангоми ба амал овардан дар тафсири он ғоя аз асли ният дур мераванду дур мераванд, ва ба ифрот мерасонанд, ва як мақсади неки нек ба як маъракаи бади бад мубаддал мегардад, ва даво бало мешавад» [8, 223].

Порчаи мазкур қисмате аз машғалаҳои зехнии наратор буд, ки онро метавон навъе монологи ботинӣ ва намунаи холистарини тарзи баёни ӯ ба ҳисоб овард. Ҳарчанд намунаи мазкур тӯлонӣ нест, дида мешавад, ки забонаш мутобиқ ба забони меъёри адабӣ буда, тарзи баёнаш дорои вижагиҳои фардист, мисли созмони ҷумлаи дарози мураккаби тобеъ, ҷумлаҳои пайрави кутох, тақаддуми хабар бар мубтадо, истифодаи аз ҳадди маъмул барзиёди пайвандаки «ва», овардани исмҳо / сифатҳои мутародиф ва якхела канори ҳам (орзуву ормон / беҳтару хубтар, неки нек, бади бад) ва барои хонанда мушкул будани пайдо намудани марчаи хабарҳои сершумор, ки ҳамагӣ мубтадоҳои зимнӣ буда, дар таркиби ҷумла қайд нашудаанд. Дар тамоми асар, ки аз дидгоҳи забонии наратормадор навишта шудааст, тақрибан ҳамин тарзи баён ва вижагиҳои сабки фардӣ ба мушоҳида мерасад, албатта бо иловаву навъу шаклҳои бештар. Ҳоло барои муқоиса бо гуфтори наратор намунаи тарзи баёни яке аз персонажҳои роман – муҳандис Дӯстмуродро нақл менамоем:

«Аммо баъд, амирони замону вазирони даврони мо ҳаракат барои ободии мулк ва ороиштагии раъияро фаромӯш кардаанд, фақат анбор кардани баракатро пешаи худ медонанд; ва шиори Баҳовуддини Балогардон «дил ба ёру даст ба кор» будааст, вале ин «соҳибқирону ҷаҳонгирон» ба ёр дилбастагӣ ва ба кор дилгармӣ надоранд – корхона намесозанд, ба кордон музди заҳмат намедиханд; ва ҳаракат майдону фазо надорад ва кор қадру харидору талабгор надорад; ва имрӯз наҳрҳои қадим кӯр шудааст, наҳри нав намебароранд; заминҳои қорам шӯразор ва санглох гашт, нигоҳубин надорад, ва заминҳои нав намекушоянд; оби рӯд маҷро дигар кардааст, дарғоту обшиканҳо ғатарот шудаасту касе паи таъмираш нест; боғҳо хушкидаанд ва аз роҳҳо хари бордор гузашта наметавонад; ва ҳунари меъморӣ ба фаромӯшӣ рафт, ва ақлу қуввату вақти халқ ба корҳои бебаракат ва зудгузар сарф мешавад, ҷову ҳадафу мақсади бузургтаре надоранд ва намеёбанд,

ки барои расидан ба он заҳмат кашанд ва ақл тез кунанд ва чадал бикунанду фаъол бишаванд; ва асбоби кору рӯзгорашонро такмил бидиҳанд, ва ҳунарҳо ва ихтироъкорихо ва пешрафтҳо аз насл ба насл бигзарад ва сайқал ёбад ва боиси кашфиётҳо бигардад ва зина ба зина боло биравад ва қабат ба ободӣ бирасад, ва...» [8, 45-46].

Сохтори ин иқтибос, ки тарзи баёни яке аз персонажҳои асар буд, ба сохтори намунаи гуфтори нарратор, ки қаблан нақл шуд, хеле шабеҳ аст. Ин ҷо низ забони баён адабии меъёр буда, кулли иқтибос аз як ҷумлаи ниҳоят бузурги мураккаби омехта иборат аст, ки шомили 185 калима мешавад. Дар «Ҳайҷо» ба ҳисоби миёна дар як саҳифа 300 – 320 калима ҷой гирифтааст ва ҷумлае, ки нақл шуд бештар аз ними саҳифаро ишғол менамояд (дар ҷунин ҳолат мусалламан, дар фаҳмиши манзури умумии ҷумла ва барқарор кардани робитаи аъзоёни ҷумла ба ҳам мушкил пеш меояд, ки ин масъала гувоҳи вижагии мусбат будани ин хусусияти сабки фардӣ нест). Ҷумлаҳои пайрави таркиби ин ҷумлаи мураккаб аксаран кутоҳ ҳастанд. Пайвандаки пайвастунандаи «ва» хеле зиёд ба кор рафтааст (24 маротиба) ва исмҳои мутародиф канори ҳам оварда шудаанд: майдону фазо, харидору талабгор, ҳадафу мақсад. Дар охири ҷумла робитаи маъноӣ байни хабару мубтадоҳо суст гаштааст. Дар як ҷумла, ки гуфтори бетанаффуси як нафар аст, ду шакли феъл – дорои пешванд ва бидуни пешванд канори ҳам истифода шудааст: кардаанд, кардааст, кашанд, кунанд, ёбад / бикунанд, бикашанд, бидиҳанд, бигзарад, бигардад, биравад, бирасад (ин масъала низ аз дидгоҳи зебоишиносии калом писандида нест).

Муҳимтар аз ҳама, дар ҳар ду иқтибос ва умуман дар кулли асар оҳанги таассуф, ноумедӣ, норизой эҳсос карда мешавад. Пас, метавон ба ҷунин натиҷа расид, ки дидгоҳи забонии нарратормадор дар «Ҳайҷо» ҳамагир буда, ҳатто дар тарзи гуфтори персонажҳо низ сабки баёни нарратор эҳсос мегардад. Дақиқан ҳамин масъала дар ҳавзаи дидгоҳи арзишгузор ҳам ба мушоҳида мерасид ва ин ҳолат далели қаробати ҳавзаҳои арзишгузор ва забонии дидгоҳ мебошад, ки дар натиҷаи таъсири таассури пайваста аз ҳам шакл мегиранд.

Ҳоло барои тасбити бештари мабҳас ба гуфтори персонажҳои гуногуни асар таваҷҷуҳ мекунем ва хусусиятҳои дидгоҳи забониро дар онҳо баррасӣ менамоем. Иқтибоси навбатӣ намунаи гуфтори амири Бухорост ва азбаски мурочиати бевосита ба муҳотаби дар муқобилаш истода мебошад, ҷумлаҳо сода ва кутоҳанд, аммо наҳваи ироаи матлаб ҳамон равиши нарратормадор аст, зеро ягон вижагии махсус, ки сухани амир будани порчаи нақлшударо ифода кунад, ё умуман ба гуфтори нафаре ғайр аз нарратор будани ин матлаб ишора кунад, дида намешавад. Ҳарчанд, ин намунае аз суҳбати ғайрирасмӣи амир аст, нишонаҳои забони гуфторӣ дар он нест ва ин ҳолат низ нарратормадор будани дидгоҳи забониро дар порчаи ҳозир тасдиқ менамояд:

«ба гапи зан гӯш кардан, ба шамол гӯш кардан аст. Ман ба гапи зан даромада Абдумаликро ҳоким таъин кардам. Ба гапи зан даромада ба ҷанг рафтам... хўҷаини ту Абдумалик ноҳалаф баромад... Номас ба ӯ навиштам... ғайр аз ману ту дигар ягон ҷондор надонад...» [8, 68].

Акнун мурочиат мекунем ба намунаи гуфтори персонажи дигар – Дӯсти дегрез, ки аз ҷумлаи сипоҳиёни ихтиёрии амир аст ва дар қатори лашкар ба ҷанги зидди русҳо меравад:

«– Манғитиву зўракияш ҳамин, – ҷавоб дод Дӯсти дегрез. – Одати кўҳнаи ин мардум. Тартиби давлатдориашон ҳамин. Бисёр дидем. Ҷои тааҷҷуб надорад. Лекин ман ҳайронам, ки Шумо аҳли савод, амиру вазирро бад мебинед, хидмати дарборро пушти по задед, боз ба ҳимояи аморат камар бастед?» [8, 28].

Аз муқоисаи сохтори ҷумлаҳо ва пойгоҳи луғавие, ки мавриди истифода қарор гирифтааст, маълум мешавад, ки байни гуфтори ин марди одии сипоҳӣ, ё омӣ ва амири Бухоро ҳеҷ фарқияте нест: дидгоҳи забонӣ нарратормадор аст ва наҳваи ироаи матлаб бетағйир мондааст. Ҳамин тарзи баёнро сарлашқари аморати Бухоро низ дорад:

«Ва сарлашқар ба Амир арз кард:

– Амирам, пири ҳамин мазори Гунбази Сабз шоҳид, ки мо тарсу нестем. Лекин салотҳо ҷанги номардона карданд. Онҳо фурсат надоданд, ки шерчанғолони мо наздик раванд, вагарна хокашонро мебехтем!» [8, 31].

Ва ҳоло таваҷҷуҳ мекунем ба тарзи гуфтори Марди ғалча, ки персонажи лаҳзай буда, аз кадом деҳаи дурдасте ба ҳузури амир омадааст, то арзи ҳамдеҳагонашро ба ӯ расонад:

«Марди ғалча арз кард:

– Бист ё бисту панҷ рӯз пеш дар деҳаи мо як кампир касал шуд. Рӯяш дуд кард, ҳезуми нимсӯхта барин сип-сиёҳ шуд. Вафот кард. Баъди ҳамин дар деҳа офат омад. Ҳар рӯзи Худо як-ду одам сиёҳ дуд мекунаду мемурад. Мо ба қозии тумон хабар додем. Он кас гуфтанд, ки назди муфти равед. Рафтем. Муфти моро чанг карданд. Гуфтанд, ки кампирро чанозаи пок накардаед. Раведу ба муллоятон гӯед, ки майитро аз хок бароранд, ҳалол чаноза хонанд. Рӯяшро ҷониби қибла монанд. Мо ба деҳа омадем, супоришҳои он касро бе каму кост ба ҷо овардем. Лекин бало дур нарафт. Акнун ин бало ҳар рӯз ба сари се-чор оила меояд. Ночор арз ба Шумо овардем» [8, 60].

Дар ин иқтибос низ ҷумлаҳо аксаран сода ва ҷумлаҳои мураккаб хеле кутоҳанд. Ягон нишонаи лаҳча, ғӯиши хос ё сабке мутафовит аз сабки нарратор ва персонажҳои дигари роман ба назар намерасад. Ҳарчанд, баъди муқаддимачинии нарратор дар бораи деҳотӣ ва сода будани ин марди ғалча интизор меравад, ки гуфтори ӯ аз гуфтори афроди дигар бояд фарқ дошта бошад ва ин мисол намунаи бисёр ғӯи нарратормадор будани дидгоҳи забонӣ дар «Ҳайчо» аст.

Аммо дар роман ҳолатҳои низ ба назар мерасанд, ки гуфтори персонажҳо аз дидгоҳи забонии нарратормадор каме фосила гирифта, обуранги сабки фардӣ ва аломатҳои лаҳча ё ғӯиш дар онҳо маҳсус аст:

« – Ҳалвоба биед. Ҳалво не, роҳати ҷон» [8, 77].

Дар ин иқтибос, ки нидои даъват аст, калимаи «ҳалвоба» хусусияти лаҳҷавӣ дошта, мансуб ба минтақаи хоси ҷуғрофӣ будани ғӯяндашро ошкор менамояд. Аммо ин гуна мавридҳо дар «Ҳайчо» ниҳоят каманд ва он аломатҳои, ки ба навъе хусусиятҳои ғайримаъмулии забонро нишон медиҳанд, маъмулан аз доираи як-ду калима ё иборае берун намераванд. Албатта, вучуди як-ду калима ба ҳеч ваҷҳ навъи дидгоҳи забониро тағйир дода наметавонад ва вижагиҳои

гуфтори персонажро ба пуррагӣ ошкор наменамояд, вале азбаски чунин калимаҳо дар пойгоҳи луғавии нарратор дида намешаванд, ба онҳо бояд диққат кард. Зеро чунин маворидро маъмулан таъсирпазирии дидгоҳи забонии нарратормадор аз тарзи гуфтори персонаж ҳисоб мекунам. Ба мисоле дигар таваҷҷуҳ мекунем:

« – Баройи бачукач хӯрданиву пӯшидани намондед. Ҳамин кӯдаку чӯдакро ҳам гиреду баред!» [8, 193].

Дар ин намуна низ калимаи «бачукач» ва ибораи «кӯдаку чӯдак» гуфтори персонажро аз тарзи баёни нарратор фарқ мекунонад. Аммо феълҳо дар ҳамон шакли адабии меъёр, бидуни тағйир оварда шудаанд. Чунин аломатгузори номуназзами нутқи персонажҳо ва тағйирдиҳии интихобии калимаҳо бидуни иваз кардани сохтори ҷумла ва умуман дар як қолаби муайяни ҳамгун нигоҳ доштани навъи гуфтори тамоми персонажҳои роман таваҷҷуҳи якҷонибаи нависандаро ба дидгоҳи забонӣ нишон медиҳад. Чунин ба назар мерасад, ки ӯ ба дидгоҳи забонии нарратормадор имтиёз дода, ба ҳамин сабаку навъи ироаи матлаб одат кардааст аз ин рӯ овардани гуфтори персонажҳо ба сабаке дигар ё ҳадди ақал, истифодаи бештари воҳидҳои ғуиш ё лаҳҷае хосро дар гуфтори онҳо фаромӯш мекунад. Ҳангоме ки ин масъала ба хотираш расид, сабъ мекунад тағйире дар гуфтори персонаж эҷод намояд ва калимаву ибораҳоро дар камтарин ҳадди мумкин мутобиқи ягон ғуиш зикр мекунад, ки аз ин кор навъи дидгоҳи забонӣ иваз намешавад.

Ҳатто бар хилофи ақидаи роиҷ, ин ҳолатро натиҷаи таъсирпазирии нарратор аз нутқи персонаж гуфтан дуруст нест. Зеро барои ба амал омадани таъсирпазирӣ бояд омили қавии таъсиргузор бошад, ки чунин омили лозим ин ҷо нутқи ҳар чи тӯлонии персонаж ё персонажхост. Ба хотири ниҳоят камкуниш ва лаҳзай будани аксари персонажҳои «Ҳайҷо», ки мусалламан ин ҳолат паёмади сохтори ривои собит аст, суҳанони онҳо наметавонад тӯлонӣ бошад ва ё муколамаву мубоҳисае байнашон сурат бигирад, то заминаи таъсирпазирӣ барои нарратор муҳайё гардад. Аз ин рӯ, ягона сабаби мумкин барои овардани теъдоди ками калимаҳои лаҳҷавӣ дар гуфтори персонажҳо ҳамон аст, ки болотар қайд

шуд, яъне таваҷҷуҳи якҷонибаи нависанда ба дидгоҳи забонӣ дар асар. Диққат мекунем ба намунае, ки метавонад ин фарзияро тасбит намояд:

«Акнун ҳамроҳи Фариштаи ободӣ саёҳат карда гаштен» [8, 81].

Дар ин ҷумла, ки гуфтори яке аз персонажҳо – Бибисочида аст, феъл дар шакли «гаштен» омадааст, ки ғӯиши хоссеро муаррифӣ менамояд. Тибқи равиши маъмул дар роман, тамоми калимаҳои боқимонда мувофиқ ба забони адабии меъёр оварда шудаанд. Каме поёнтар дар ҳамин саҳифа, дар идомаи гуфтори ҳамин персонаж ҷунин ҷумла дида мешавад:

«Амакмуллотон пуштора карда гаштаанд» [8, 81].

Ҷолиб аст, ки ин ҷо феъл боз дар шакли адабии меъёр омадааст. Бо таваҷҷуҳ ба заминаматн ҳеч тавҷеҳе барои ин дурангӣ пайдо карда намешавад ва ҳадафи нависанда аз ин навъи танзими гуфтори персонаж ҷӣ будааст, маълум нест. Дар ҳар сурат, мо ин мавридро аз ишколоти нохудоғоҳи нависанда ва натиҷаи бетаваҷҷуҳии маъмулӣ ба ҳисоб овардем.

Масъалаи дигар дар робита бо дидгоҳи забонӣ он аст, ки тарзи баён ва пойгоҳи луғавии персонажҳои замони муосири роман аз персонажҳои тоинқилобӣ ҳеч тафовут надорад. Ҳама ба як тарз сухан мегӯянд. Ҳатто байни гуфтори персонажҳое, ки аз қишрҳои гуногуни ҷомеа ҳастанд, тафовут гузошта намешавад. Таваҷҷуҳ мекунем ба мисолҳои марбут:

« – Ман Қўрғон равам белати ҳизбиамро месупорам» [8, 326].

Дар ин маврид калимаҳои «Қўрғон» ва «белат» аломати сухани персонаж аст. Сохтори ҷумла ва тарзи истифодаи феъл бошад, ба сабки нарратор омадааст. Дар мисоли баъдӣ бошад, тарзи талаффузи лаҳҷавӣ бештар истифода шудааст, аммо ҳеч хусусияти дигари таъйинкунандаи сабки гуфтори персонаж ба назар намерасад:

«Ва полковники милиса ба дараи Рашт рафту барнагашт, ва ҳамкоронаш кофта-кофта то Калтуч рафтанд, ва дар Калтуч як даста камондор ба онҳо гуфтанд, ки:

– Ҳамон полковникро мо дидем.

– Дар кучо дидетон?

– Ҳо дар лаби дарё.

– Ҳоло дар кучо бошад?

– Дар даруни дарё. Мо доштем даруни бочка андохтем. Даҳонаша сварка кардем. Дангал кардем ба чӯши дарё. Ҳоло сурудхонон мераваду меравад» [8, 405].

Калимаҳои «дидетон», «даҳонаша», «сварка», «дангал» аломати сухани персонаж ҳастанд. Вале дар сохтори ҷумлаҳо қолаби сабки нарратор равшан дида мешавад. Масалан дар ҷумлаи «Дангал кардем ба чӯши дарё» тақаддуми хабар бар мубтадо аз мухтассоти сабки фардии нарратор маҳсуб мешавад, аз ҳамин қарор аст қанори ҳам овардани ду феъли ҳамгуни «мераваду меравад» дар ҷумлаи охир.

Дар мисоли иқтибосҳои гуногун аз «Ҳайчо» дида шуд, ки танҳо як навъи дидгоҳи забонӣ, яъне нарратормадор дар он фаъл буда, дидгоҳи забонии персонажмадор мешавад гуфт аслан вуҷуд надорад. Дар баъзе мавридҳо дар гуфтори персонаж аломатҳои машмули ғӯиши ҳоссе будани ягон калима ё ибора мушоҳида мешавад, аммо ин ҳолат хеле кам иттифоқ афтадааст. Дидгоҳи забонии нарратормадор ба дараҷае дар саросари роман тасаллут пайдо кардааст, ки ҳатто дар порчаҳои ба нутқи нарратор ғариби матн, ки пойгоҳи луғавии мутафавит дорад, сохтори ҷумлаҳо дақиқан мисли сохтори ҷумлаҳои нарратор мебошад.

Албатта, истифодаи танҳо як навъи дидгоҳи забонӣ дар офариниши асари бадеӣ камбуди надорад ва дар адабиёт амре табиист, аммо муқоиса нишон медиҳад, ки истифода аз дидгоҳи забонии персонажмадор дар бархе ҳолатҳо муфид аст. Аввалан, дидгоҳи забонии персонажмадор ба воқеиятгарои асар меафзояд. Мусаллам аст, ки ҳеч кадом аз мардуми омӣ ва одӣ забони адабии меъёрро дар гуфтугӯи рӯзмарра ба қор намебаранд, аз ин рӯ шунидани калимаҳои мушқилмаъно, шаклҳои феълии давомдор дар замонҳои гуногун, ки пурра ва дуруст ба қор рафтаанд, хонандаро бовар қунонида наметавонанд, ки асари мазкур як варианти дигари воқеият аст. Аз ин ҷо сар мезанад бетаваҷҷуҳӣ ба аҳаммияти адабиёти бадеӣ дар ташаккули шахсият.

Сониян, канори ҳам омадани ҳар ду навъи дидгоҳи забонӣ боиси зудтар унс гирифтани хонанда бо асар мегардад. Зеро агар дидгоҳи забонӣ пайваста иваз нашавад ва нақли воқеаҳо мунтазам аз як дидгоҳ сурат бигирад, дар мутолиа ва ҳазми матн мушкил пеш меояд. Аз ин ҷо сарчашма мегирад эроди муҳаққиқон ба «Ҳайҷо» пирумунӣ сабки нигориши асар, ки ба услуби публисистӣ ниҳоят наздик аст [39, 12].

Севум, нишон додани фарқи байни гуфтори мардуми замони муосир ва мардуми 100-150 сол қабл боиси эҷоди тафовути кулӣ дар ду ҳатти асосии сужети асар мегардид. Хонанда ба осонӣ марзи байни замони муосир ва гузаштaro эҳсос карда, ба нусхабардорӣ шудани замони муосир аз замони гузашта зуд пай мебурд ва бо муқоисаву таҳлил чизеро, ки нависанда дар назар доштааст, возеҳтар тасаввур карда метавонист.

Аз ҷониби дигар, тибқи ақидаи устод М. Шакурӣ якнавохтии тарзи нигориш дар осори бадеӣ аз пайдоиши қонуни тафаккур хабар дода, ҷанбаи равшангарӣ дорад, зеро «нуфузи ҷанбаи публисистии рӯзноманигорӣ ва лавҳаҳои репортажмонанд мунҷар мешавад ба реализми маорифпарварӣ» [72, 263].

Бо таваҷҷуҳ ба ин, хусусиятҳои дидгоҳи забониро, ки дар боло баршумурдем, наметавон ҳамчун камбуд қабул кард, чунки истифодаи танҳо як навъи дидгоҳи забонӣ дар «Ҳайҷо» таъсири амиқе ба фазои куллии асар нагузоштааст ва муҳтавои татбиқиву таҳлилии он ҳамоно бидуни ҳалал баён гардидааст.

БОБИ Ш

СОҲТОРИ ЗАМОНИИ РОМАНИ «ҲАЙҶО» ВА ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ОН

3.1. Хатти замони роиҷ дар роман

Қаблан, дар қисмати шарҳу тавзеҳи назарии кор оварда шуд, ки масъалаи замон ва хусусиятҳои марбут ба он дар назарияи В. Шмид ба таври муфасссал матраҳ нагардида, танҳо бо овардани дидгоҳи замони иктифо шудааст. Аз ҷониби дигар, ба хоҳири аҳаммияти вижаи сохтори замони матни бадеӣ, бетаваҷҷуҳӣ ба он ҳангоми таҳлил метавонад омили номукамал мондани арзишгузори кулӣ ба асар бошад. Ба ибораи дигар, «Категорияи замону макон барои фаҳмиши санъат Аҳаммияти калон дорад, зеро паҳнои ифодаи андешаи бадеӣ ба меъёри фароҳамии асари ҳунари ба ҳайси як система аст. Берун аз ин категория тасвири бадеӣ вучуд надорад» [53, 299].

Ҳолати мазкурро ба назар гирифта, барои дақиқ ва пурбортар шудани натиҷаи таҳлил мабҳаси замонро аз назарияи «гуфтумони ривой»-и муҳаққиқи наратологияи классикӣ Ж. Женетт муаррифӣ намудаем, ки ба хоҳири умқи муҳтаво аз ҷиҳати сохтор ва мазмун ҷанбаҳои тозае аз матнро нишон дода метавонад.

Азбаски усули назарияи таҳлили матн, ки Ж. Женетт пешниҳод менамояд, бо назарияи В. Шмид то андозае фарқият дорад, лозим донистем мабҳаси замонро дар боби алоҳида баррасӣ намоем. Интизор меравад, ба ҳам овардани аҷзҳои муҳимми ду назария боиси даст ёфтани ба натиҷаҳои калидӣ гардад.

Дар қисмати назарӣ ба таври муфасссал оварда шуд, ки мабҳаси замон дар таҳлили матни бадеӣ яке аз мавқеъҳои асосиро ишғол намуда, ҳамчун шартҳои муҳимми бадеияти асар шинохта шудааст. Тибқи маъмул, ҳар як асари бадеӣ дорои як ё чанд хатти замони муайян мебошад, ки воқеаҳо дар таносуб бо иваз шудани ё тағйир ёфтани он ташаккули таҳаввули меёбанд. Одатан, бо иваз шудани

хатти замонӣ аксари аҷзoi ривоят, мисли сахна, фазo, персонажҳо ё вазъияти онҳо, забони матн тағйир меёбанд ва ин ҳолат бештар дар сатҳи бузургсохтор ба мушоҳида мерасад, аммо ҳолатҳое низ ҳастанд, ки тағйирот баъди иваз шудани хатти замонӣ чузъӣ буда, ба фазои умумии асар таъсири махсус намерасонанд ва аксаран дар сатҳи хурдсохтор дида мешаванд. Бо таваҷҷуҳ ба сохтори замони «Ҳайчо» гуфта метавонем, ки маҳз ҳамин вазъият дар роман ҳукмрон аст.

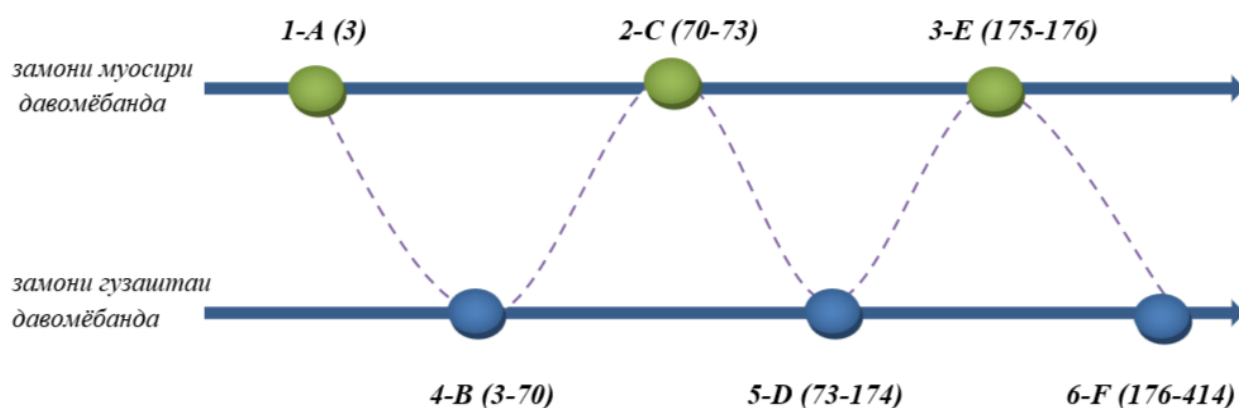
Дар сатҳи бузургсохтори «Ҳайчо» ду хатти замонӣ ба таври мусовӣ пеш мераванд ва бо иваз кардани ҳамдигар шаш сегменти замони ро ба вучуд меоранд, ки ҳар кадом аз онҳо дар сатҳи хурдсохтор ба сегментҳои мутааддиди дигар чудо шуда, дар якҷоягӣ сохтори замони асарро шакл медиҳанд. Аз ин ду хатти замонӣ, ки яке «замони гузаштаи давомёбанда» ва дигар «замони муосири давомёбанда» аст, хатти замони аввал дар саросари асар бештар мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Замони гузаштаи давомёбанда бо шарҳи воқеаҳои даврони аморати Музаффархони манғит шуруъ шуда, то қурупошии Иттиҳоди Шӯравиро дар бар мегирад ва замони муосири давомёбанда аз лаҳзаи мустиқил ва чудо шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон аз таркиби Иттиҳоди Шӯравӣ то ҳодисаҳои дувоми декабри соли 1992-ро баён менамояд. Қулли роман аз 414 саҳифа иборат аст ва аз ин танҳо 89 саҳифа ба замони муосири давомёбанда марбут буда, 325 саҳифаи дигар ҳаводиси замони гузаштаи давомёбандаро инъикос менамояд.

Вале нуқтаи қолиб он аст, ки ин ду хатти замонӣ дар охириҳои асар ба ҳам пайваста, дар замони муосири давомёбанда романро ба фарқом меоранд ва раванди ба ҳам илҳоқ шудан, пайвастан ё омехта шудани ин ду хатти замонӣ тақрибан аз саҳифаи 176 то 335-уми роман идома пайдо мекунад. Он қосилае, ки раванди ба ҳам пайвастан ду хатти замони ро тасвир мекунад, аз лаҳзаи зуҳур то қурупошии Иттиҳоди Шӯравиро дар бар гирифтааст, ки метавон онро ҳамчун давраи гузариш аз як ҳолати замонӣ ба ҳолати замони дигар унвон қард.

Барои возеҳтар шудани матлаб ба таҷзияи замони асар дар сатҳи бузургсохтор диққати бештар медиҳем: сегменти аввалин замони муосири давомёбанда аст, ки дар саҳифаи 3 омадааст; сегменти дувоми замони гузаштаи

давомёбанда аст аз саҳифаи 3 то 70; сегменти сеюм боз замони муосири давомёбанда аст дар ҳудуди саҳифаҳои 70-73; сегменти чорум дубора баргашт ба замони гузаштаи давомёбанда аст дар саҳифаҳои 73 то 174; сегменти панҷум дигарбора ба ҳаводиси замони муосири давомёбанда мепардозад дар саҳифаҳои 175-176 ва сегменти шашум дар саҳифаи 176 дар замони гузаштаи давомёбанда шуруъ шуда, бо ҳаводиси замони муосири давомёбанда дар саҳифаи 414 ба поён мерасад ва тавре дар боло гуфта шуд, раванди ба ҳам пайвастании ду хатти замонӣ дар дохили ҳамин сегменти шашум иттифоқ меафтад [расми №1]. Тавачҷух мекунем ба намоя:

Расми №1

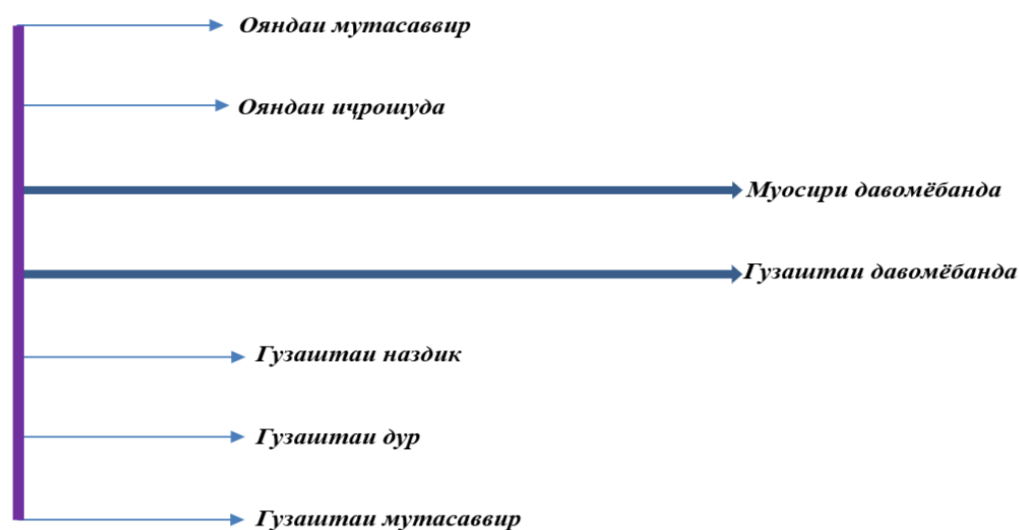
[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи довталаби дараҷаи илмӣ].

Дида мешавад, ки сегментҳои якум (А), сеюм (С) ва панҷум (Е) марбут ба замони муосири давомёбанда буда, сегментҳои дуюм (В), чорум (D) ва шашум (F) ба замони гузаштаи давомёбанда дахл доранд. Аммо дар бузургсохтори асар ин ду хатти замонӣ пайваста ҳамдигарро иваз намуда, чунин тартиби замониро ба вуҷуд овардаанд: $A1 \rightarrow B4 \rightarrow C2 \rightarrow D5 \rightarrow E3 \rightarrow F6$ [Расми №1]. Ин тартиби иттифоқ афтодани ҳодисаҳо ё намоёи сохтори замони «Ҳайҷо» мебошад. Дар намоя рақамҳое, ки баъди ҳуруфи лотинӣ оварда шудаанд, тартиби табиӣ ҷойгиршавии сегментҳоро дар хатти замонӣ нишон медиҳанд. Қобили мушоҳида аст, ки дар матни бадеӣ ё ривой назми замон ба ҳам рехта, ҷузъҳои гуногуни ривоят ба таври бетартиб ва пешу қафо оварда шудаанд. Тартиби табиӣ рух

додани ҳодисаҳо ва назми мантиқии замон бояд чунин мебуд: **A1 → C2 → E3 → B4 → D5 → F6**. Яъне фарзан, тибқи тартиби воқеии рӯй додани ҳодисаҳо нависанда мебоист аввал аз дуртарин нуқтаи замони гузашта, ки дар асараш ёдоварӣ мешавад, нақро шуруъ карда, сипас ба тадриҷ ба замони муосир наздик мешуд. Азбаски дар асари бадеӣ риояи назми замон ҳатмӣ нест, нависанда ҳақ дорад бо кор гирифтани бозиҳои мухталифи замонӣ таваҷҷуҳи хонандаро ба сужет маътуф намуда дар саросари асар навъе интригаро то ҳадди мумкин нигоҳ дорад. Тавре дида мешавад, нависандаи «Ҳайчо» аз ин равиш ба хубӣ истифода бурда, романро дар сатҳи бузургсохтор ба шаш ҷузъи замонӣ ҷудо намуда, дар ду хатти замонии мустақил пеш мебарад.

Дар сатҳи хурдсохтор бошад, ҳар як сегменти замонии бузургсохтор ба ақзои хурдтар тақсим шуда, ба сохтори замонӣ ва фазои умумии асар возеҳияти бештар мебахшад. Ҳангоми таҳлил дар сатҳи хурдсохтори «Ҳайчо» ба ҷуз ду замони аслии давомёбанда панҷ замони фаръӣ ё ғайриаслӣ ба мушоҳида расид. Пас, дар асар ҳафт ҳолати замонӣ вучуд дорад. Бояд қайд кард, ки барои асаре бо бофти исто]= (static) вучуди ҳафт ҳолати замонӣ тааҷҷубовар аст, албатта ба маънои хубаш. Ҳоло таваҷҷуҳ мекунем ба намояи ҳолатҳои замонӣ дар роман, сипас ба шарҳи бештари матлаб мепардозем:

Расми №2

[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи довталаби дараҷаи илмӣ].

Дар намоя дида мешавад, ки ду хатти замони асли дорем: замони муосири давомёбанда ва гузаштаи давомёбанда [расми №2]. Унвони ҳолатҳои замоне, ки барои ифода кардани сохтори замони асари бадеӣ дар таҳқиқи ҳозир ба кор рафтаанд, бо феъл ва замонҳои он (сарф) дар забони тоҷикӣ ҳеҷ муносибате надоранд. Унвонгузориҳои ҳолатҳои замонӣ дар сохтори замони асари бадеӣ дар таносуб бо моҳияти ҳар як сегмент сураат мегирад, аз ин рӯ дар ҳар забоне бо замонҳои феъл мутаносиб овардани ҳолатҳои замони матни ривой боиси пеш омадани мушкилоти дарк ва сардаргумӣ мегардад.

Дар ҳар сураат, манзур аз замонҳои давомёбанда ду хатти замони асли дар асар аст, ки бидуни қатъ шудан пайваста пеш мераванд ва меҳвари асосии тамоми иттифоқот дар ду сахнаи бузурги роман ҳастанд. Унвони «давомёбанда» аз он ҷиҳат муносиб доништа шуд, ки раванди ташаккули мудаввоми сюжетро дар хатти замони хос ифода менамояд. Аммо дар сатҳи хурдсохтор диққати асли бояд ба замонҳои фаръӣ маътуф бошад, чун ҷузъиёти бештар боиси натиҷабардориҳои дақиқтар мегардад.

Аз ҷумлаи замонҳои фаръӣ пуркорбурдтаринашон замони гузаштаи наздик мебошад [расми №2]. Замони гузаштаи наздик дар аксари ҳолатҳо ҳамчун радифи замони гузаштаи давомёбанда омада, дар шакли ирҷооти гуногун ба хатти замони асли ворид мешавад ва мусалламан ҳаводиси аз назари замонӣ наздиктарин ба замони гузаштаи давомёбандаро матраҳ менамояд.

Замони гузаштаи дур низ дар доираи замони гузаштаи давомёбанда зухур карда, ба ҳаводису воқеаҳои рӯчӯ менамояд, ки солиёни зиёде қабл аз замони гузаштаи давомёбанда иттифоқ афтода, дар бархе ҳолатҳо ҳатто берун аз муҳавватаи замони роман низ рафтаанд [расми №2].

Замони гузаштаи мутасаввир як ҳолати шартӣ ё эҳтимолии иттифоқ афтодани рӯйдодеро дар замони гузашта ифода менамояд. Мутасаввир аз он ҷиҳат гуфта шуд, ки ҳолати замони ғайривоқеӣ дар зеҳни нарратор ё персонаж тасаввур карда шуда, эҳтимоли иттифоқ афтодани он дар замони гузашта ё оянда матраҳ карда мешавад. Яъне ин падида навъе ҳолати зеҳнист, ки ба яке аз замонҳои асли муртабит шудааст [расми №2].

Замони фаръии дигар ояндаи мутасаввир мебошад, ки хусусиятҳои айнаи хамонанди замони гузаштаи мутасаввир буда, на ба гузашта, балки ба оянда марбут мешавад [расми №2].

Ҳамчунин, мисолҳои замони ояндаи иҷрошуда низ дар асар ба назар мерасанд. Манзур аз замони ояндаи иҷрошуда он аст, ки нараттор дар яке аз хатҳои замони асли ба оянда мурочиат намуда, рӯй додани ҳодисаеро хабар медиҳад, сипас дубора хатти замони қатъшударо идома мебахшад [расми №2].

Аз ин қарор аст вазъи замони фаръӣ дар «Ҳайҷо», ки дар сатҳи хурдсохтори роман пайваста ба онҳо рӯчӯ мешавад ва дар натиҷа ҷузьҳои хурду бузурги замони ба вуҷуд меоянд.

Дар тафсили мабҳаси ҳозир бояд гуфт, ки ҷудо кардани ҷузьҳои замони дар сатҳи хурдсохтори роман илова бар муайян намудани сохтори замони асар боз маълумоти ҷолиб оид ба матну нависанда ба даст дод. «Ҳайҷо», ки иборат аз панҷ дафтар аст, ба хоҳири ҷилавгирӣ аз ҷамъ шудани маълумоти барзиёд хурдсохтори ҳар дафтар ба таври алоҳида таҳлил карда шуд. Дар натиҷа муайян гардид, ки дафтари аввали роман аз 68 саҳифа иборат буда, ба 139 ҷузьи замони тақсим мешавад. Дар ин дафтар ҳар ду хатти замони асли ғайр буда, тамоми замони фаръӣ ба ҷуз гузаштаи мутасаввир ба қор гирифта шудаанд.

Дафтари дувум 104 саҳифаро дар бар мегирад, ки аз 109 ҷузьи замони иборат аст ва дар қатори замони асли ҳамаи замони фаръӣ дар он истифода шудаанд.

Дафтари сеум дар доираи 82 саҳифа ба 120 ҷузьи замони ҷудо мешавад. Дар дафтари се замони асли ва ба ғайр аз замони ояндаи иҷрошуда дигар ҳамаи замони фаръӣ ғайранд.

Дафтари чоруми роман дар ҳудуди 78 саҳифа ба 37 ҷузьи замони ҷудо мешавад, ки дар он ду хатти замони асли раванди омезишро аз сар гузаронда, танҳо замони гузаштаи давомёбанда ғайр аст ва аз замони фаръӣ танҳо гузаштаи наздик ба мушоҳида мерасад.

Ҳаҷми дафтари панҷум 79 саҳифа буда, аз 21 ҷузьи замони таркиб ёфтааст ва дар он танҳо як хатти замони асли бо замони фаръии гузаштаи наздик

фаъоланд. Дар ин қисмат дар натиҷаи талфиқи ду хатти замони асли танҳо як замони муосири давомёбанда боқӣ мондааст.

Ҳоло бо таваҷҷуҳ ба маълумоти каммиву омории хурдсохтор, ки ироа шуд, хусусиятҳои сохтори замони асарро муайян бояд кард. Дида мешавад, ки аз ҷиҳати ҳаҷми матн дафтари аввал хурдтарин аст (68 саҳифа) аммо теъдоди сегментҳои замони дар ин дафтар бештар аз дафтарҳои дигар ба ҳисоб гирифта шуд. Яъне ҷаҳишҳои замони дар доираи дафтари якум зиёд иттифок афтада, рӯҷӯ ба замони фарӣ фаровон сурат гирифтааст. Ба наҳве ки дар як порчаи кӯтоҳи матн замони асливу фарӣ чанд навбат иваз шуда, ҷузъҳои замони гуногун ба вучуд меоранд. Барои ташреҳи бештари масъала ба намунае аз дафтари якум таваҷҷуҳ менамоем:

«Амир луқма партофт:

– Ҷанг бе товод намешавад.

– Лекин товод аз товод фарқ дорад. Генерал товоди миёншикан даъво мекунад. Дар ду сол халқ се бор андози илова дод. Як андози навро бардошта наметавонад. Балво меҳезад. Албатта, раӣ раӣи Амирам аст.

– Ҷанги даруни хона, бадтар аст аз ҷанги беруни хона, - одоби таъзим ба ҷо овард Усмонбек, сардори сипоҳи савора. – Ба халқ аз товод, ҷанг кардан сабук меафтад. Мисолаш халқи Самарқанд. Ба по хестанд. Қиём карданд. Таъ ба меҳрубониҳои Худо ва дастгирии халқ, бо кофирон ҷанг мекунем. Ҷанг беҳтар аз нанги беномусӣ» [8, 44].

Порчаи мазкур ба ҳафт ҷузъи замони ҷудо шуда, меҳвари замони он гузаштаи давомёбанда мебошад.

Ҷузъи замони якум:

«Амир луқма партофт: – Ҷанг бе товод намешавад. – Лекин товод аз товод фарқ дорад. Генерал товоди миёншикан даъво мекунад».

Ин порча ба замони гузаштаи давомёбанда марбут аст.

Ҷузъи дувум:

«Дар ду сол халқ се бор андози илова дод» рӯҷӯ ба замони гузаштаи наздик мебошад.

Ќузьи севум:

«Як андози навро бардошта наметавонад. Балво мехезад» ба замони ояндаи мутасаввир вобаста аст.

Ќузьи чорум:

«Албатта, раъй раъйи Амирам аст. – Ќанги даруни хона, бадтар аст аз ҷанги беруни хона, – одоби таъзим ба ҷо овард Усмонбек, сардори сипоҳи савора. – Ба халқ аз товон, ҷанг кардан сабук меафтад» бозгашт ба қафо, ба замони гузаштаи давомёбанда буда, хатти замони аслиро дубора барқарор менамояд.

Ќузьи панҷум:

«Мисолаш халқи Самарқанд. Ба по хестанд. Қиём карданд» рӯҷӯи дигар ба замони гузаштаи наздик ва ёдоварии ҳаводиси ҷанд муддат қабл аст.

Ќузьи шашум:

«Тақя ба меҳрубониҳои Худо ва дастгирии халқ, бо кофирон ҷанг мекунем» ба замони ояндаи мутасаввир муртабит буда, эҳтимоли иттифок афтодани ҳодисаро мутобиқи тасаввуроти зеҳнии сардори сипоҳи савора баён кардааст.

Ќузьи ҳафтум:

«Ќанг беҳтар аз нанги беномусӣ» бозгашт ба замони гузаштаи давомёбанда аст ва хатти замони аслиро барқарор менамояд.

Намунаи мушобеҳро метавон дар дафтари дувуми роман низ мушоҳида намуд:

«Ва ба хоҳири мақтул як шаҳр ва дар дигар шаҳрҳо як кӯча ва дар ҳар ҷо понздаҳ мактаб ва бисту се клубро ба номи ӯ гузоштанд, ва қарор бароварданд, ки ҳайкали вай сохта шавад. Бигзор номи ӯву кори ӯ абадуддаҳр дар дилу дидаҳо зинда бимонад!

Ва Хоҷаҳо барои мансабу мартабаву имтиёзхояшон меҷангиданд, ки «бимирем, ба ҷаннат меравем». Хизматгорон ба хоҳири баробариву бародарии инсонҳо меҷангиданд, ки «бимирем, ному ҳайкаламон ҷовидона мемонад».

Ва он ваъда буд, ин воқеият. Ва Воқеият бар Ваъда ғолиб меомад.

Ва шарту шароити киштукор ва бофтану дӯхтан муҳайё набуд ва... Ва зимистону баҳор ба хӯрданиву пӯшиданиву сӯхтанӣ қаҳтӣ омад ва Ҳақбердӣ, ки «бӯ дорад» гӯён, гӯшти аспро намехӯрд, лашу луши анборро тагурӯ кард ва ду-се пора чарми куҳна ёфт ва ба дег андохта чӯшонд...» [8, 191].

Дар ин порчаи нақлшуда низ замонҳои фаръиву аслӣ якҷанд бор ҳамдигарро иваз намуда, боиси ба вучуд омадани 9 ҷузъи замонии гуногун гардидаанд, ки ҳамагӣ ба доираи як замони аслӣ ва ду замони фаръӣ марбутанд. Ҳоло таваҷҷуҳ мекунем ба намунаи таҳлили замонии қисмати мазкур:

«1. Ва ба хоҳири мақтул як шаҳр ва дар дигар шаҳрҳо як кӯча ва дар ҳар ҷо понздаҳ мактаб ва бисту се клубро ба номи ӯ гузоштанд, ва қарор бароварданд (гузаштаи давомёбанда) // 2. ки ҳайкали вай сохта шавад. Бигзор номи ӯву кори ӯ абадуддаҳр дар дилу дидаҳо зинда бимонад! (ояндаи мутасаввир) // 3. Ва Хоҷаҳо барои мансабу мартабаву имтиёзхояшон мечангиданд (гузаштаи давомёбанда) // 4. ки «бимирем, ба ҷаннат меравем» (ояндаи мутасаввир) // 5. Хизматгорон ба хоҳири баробариву бародарии инсонҳо мечангиданд (гузаштаи давомёбанда) // 6. ки «бимирем, ному ҳайкаламон ҷовидона мемонад» (ояндаи мутасаввир) // 7. Ва он ваъда буд, ин воқеият. Ва Воқеият бар Ваъда ғолиб меомад. Ва шарту шароити киштукор ва бофтану дӯхтан муҳайё набуд ва... Ва зимистону баҳор ба хӯрданиву пӯшиданиву сӯхтанӣ қаҳтӣ омад (гузаштаи давомёбанда) // 8. ва Ҳақбердӣ, ки «бӯ дорад» гӯён, гӯшти аспро намехӯрд (гузаштаи наздик) // 9. лашу луши анборро тагурӯ кард ва ду-се пора чарми куҳна ёфт ва ба дег андохта чӯшонд... (гузаштаи давомёбанда)».

Албатта, мавридҳои мушобеҳ ба намунаи мазкур чандон зиёд нест. Сегментҳои замонӣ маъмулан то ин ҳад кӯтоҳ намешаванд, аммо ин ҳолат дар «Ҳайҷо» ба дараҷаи кофӣ дида мешавад, махсусан дар дафтари аввали роман. Ҷолиб аст, ки мувофиқи маълумоти боло теъдоди саҳифаҳои дафтари аввал нисбати ҳамаи дафтарҳои баъдӣ камтар буда, сегментҳои замонии он аз ҳама бештар мебошад. Пас, маълум мешавад пӯётарин қисмати асар аз нигоҳи замонӣ дафтари аввал аст. Аз ҳисоби зуд-зуд иваз шудани замони ривой ва мутаносибан

сахнаи амали персонажҳо ва унсурҳои дигари матни бадеӣ, дафтари аввалро метавон аз ҷаззобтарин қисматҳои роман ба ҳисоб овард.

Барои хонандаи муқаррарӣ матни бадеии пӯё нисбати матни бадеии собит ҷаззобтар аст, зеро фазову сахнаи якранг наметавонад ба муддати тӯлонӣ диққати хонандаро маътуф нигоҳ дорад. Ба хоҳири ҳамин дафтарҳои аввалу дувум ва сеум қисмати пӯёи роман буда, осонтар хонда мешаванд. Дафтари чорум ва панҷум бо сабаби ба ҳам омехтани ду хатти замони аслии ҳамчун қисмати собити асар дорои теъдоди камтари сегментҳои замони мебошанд. Аз ҷониби дигар, дар ду дафтари охир муҳимтарин масъалаҳои мавриди назари нависанда матраҳ карда мешаванд ва бо таваҷҷуҳ ба вазъияти тасвиршуда бояд гуфт, ки тааммул бар рӯйи сохтори замони асар лозим аст.

Дар ҳар сурат, дар натиҷаи таҳлили сохтори замони ва таҷзияи асар ба сегментҳо, инчунин баррасии хусусиятҳои сегментҳои замони гуногун маълум гардид, ки дараҷаи ҷаззобияти матни бадеӣ то ҳадде ба пӯёи матн вобаста буда, матраҳ кардани масъалаҳои калидӣ ва идеяҳои марказӣ дар қисматҳои пӯёи матн боиси дар назари хонанда барҷастатар чилвагар шудани онҳо мегардад. Аз ҷониби дигар, вучуди замонҳои фаръии мухталиф низ сабаби гуногунрангии фазои асар шуда, бар пӯёи матн меафзояд ва диққати хонандаро ҷалб менамояд. Пӯёи матн фақат бо ҷойивазкунии ду ё се замон ҳосил намешавад, ин ҳолат пӯёи якранг аст ва зиёд ҷалби таваҷҷуҳ намекунад. Аммо вақте замонҳои фаръӣ бештаранд, пӯёи дигар якранг нест ва мусалламан ҷаззоб ҳам ҳаст.

Бо таваҷҷуҳ ба нуктаҳои мазкур ҷойгоҳи замон ва сохтори замони матн дар муайян намудани дараҷаи бадеияти он ниҳоят муҳим аст. Ба қор гирифтани равишҳои мушаххаскунандаи сохтори замони дар таҳлили матни бадеӣ муфид буда, барои ба соҳати тасаввуру таҳайюли эҷодии нависанда роҳ кушодан кумак менамояд.

3.2. Ноҳамоҳангиҳо дар ҳатти замонӣ

Дар қисмати қаблӣ нишон дода шуд, ки дар матни бадеӣ аҳёнан чараёни табиӣи замон (вақт) вайрон карда мешавад, то эҳсоси интизору ҳайрати хонанда барафрӯхта шавад ва ӯ маҷзуби асар гардад. Дар баҳши ҳозир ба вижагиҳои чунин ноҳамоҳангиҳо дар сохтори замонӣ пардохта, сабӣ менамоям таъсири онҳоро бар фазои умумии асар муайян кунем.

Анвои гуногуни ноҳамоҳангиҳо Ж. Женетт бо истилоҳи «анахрония», яъне тартиби вайрони замон, ифода намудааст. Дар қисмати пешин дида шуд, ки падидаи анахрония дар «Ҳайчо» ба андозаи кофӣ вучуд дорад. Дар сатҳи бузургсохтор албатта анахрония камтар иттифоқ афтадааст ва зиёд махсус нест, аммо дар сатҳи хурдсохтор дар кулли асар 426 мавриди анахрония дида мешавад. Намояи анахрония, ё ҷаҳишҳои замонӣ дар сатҳи бузургсохтор дар мабҳаси қаблӣ оварда шудааст. Ироаи ҳамчунин намояе барои хурдсохтори роман кори ниҳоят мушкил аст, аз назари техникӣ, аммо метавон сохтори баъзе аҷзҳои замониҳо ба таври ҷудогона дар намоя нишон дод. Бояд гуфт, ки анахрония вобаста ба асари мавриди таҷзия метавонад ҳелҳои гуногун дошта бошад.

Муҳимтарин тақсимбандӣ иборат аст аз ҷудо кардани ҷаҳишҳои замонӣ ба қафо, яъне замони гузашта ва ба пеш, яъне замони оянда. Рӯчӯ ба замони гузашта дар назарияи Ж. Женетт бо истилоҳи «аналепсис» ва ҷаҳиш ба замони оянда бо истилоҳи «пролепсис» ифода шудааст.

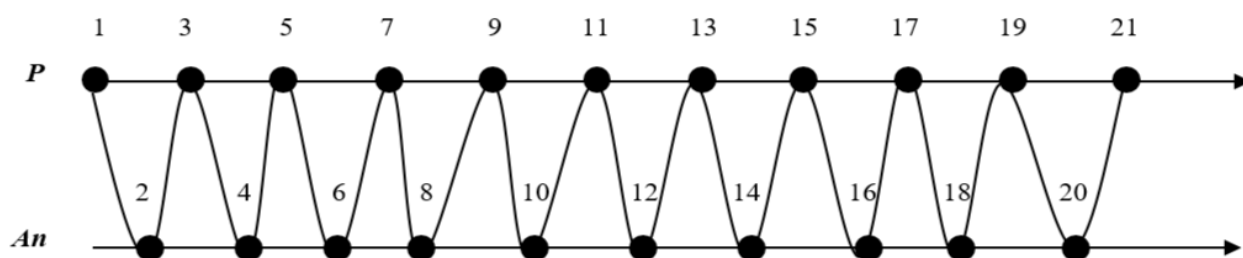
Дар суннати адабӣ аналеписис як падидаи роиҷ ва муқаррарӣ аст, аммо пролеписис хеле кам иттифоқ меафтад ва дар «Ҳайчо» низ ҳамчун паёмади ин ҳолат, 366 мавриди аналеписис, 44 мавриди пролеписис ва 16 мавриди замони ҳозираи мутадовим ба ҳисоб гирифта шуд. Аз ин 44 пролеписис танҳо 7 мавридаш ҷаҳиш ба оянда буда, 37 мавриди дигар мурочиат ба «ояндаи мутасаввир» аст. Яъне дар 37 маврид аслан ҷаҳиши ҳақиқӣ ба оянда рух намодааст, танҳо ба ояндае, ки мумкин аст, иттифоқ биафтад, ишора шудааст. Аз ин рӯ, пролеписиси ҳақиқӣ фақат 7 мавридро ташкил медиҳад. Мавридҳои боқимонда низ аз рӯйи

тақсимбандӣ пролепис маҳсуб мешаванд, вале моҳияти пролеписҳои ҳақиқӣ ва пролеписнамоҳо (псевдопролеписҳо) аз ҳам фарқ мекунад.

Қойи зикр аст, ки анахрония дар тамоми асар, новобаста аз сатҳи бузургсохтор ё хурдсохтор, ба таври мусовӣ тақсим намешавад. Дар баъзе қисматҳо метавонад ниҳоят зиёд иттифоқ афтад ва баръакс дар қисматҳои дигар ба нудрат дида шавад.

Аз ҷониби дигар, анахрония метавонад собит ва ё пӯё бошад. Анахронияи собит ба чунин ҳолате гуфта мешавад, ки пешу қафо шудани ҷузъҳои замонӣ дар он ба таври мураттаб ва муназзам иттифоқ афтад. Дар намои сохтори замони дафтари панҷуми «Ҳайҷо» чунин ҳолатро метавон мушоҳида кард [расми №3].

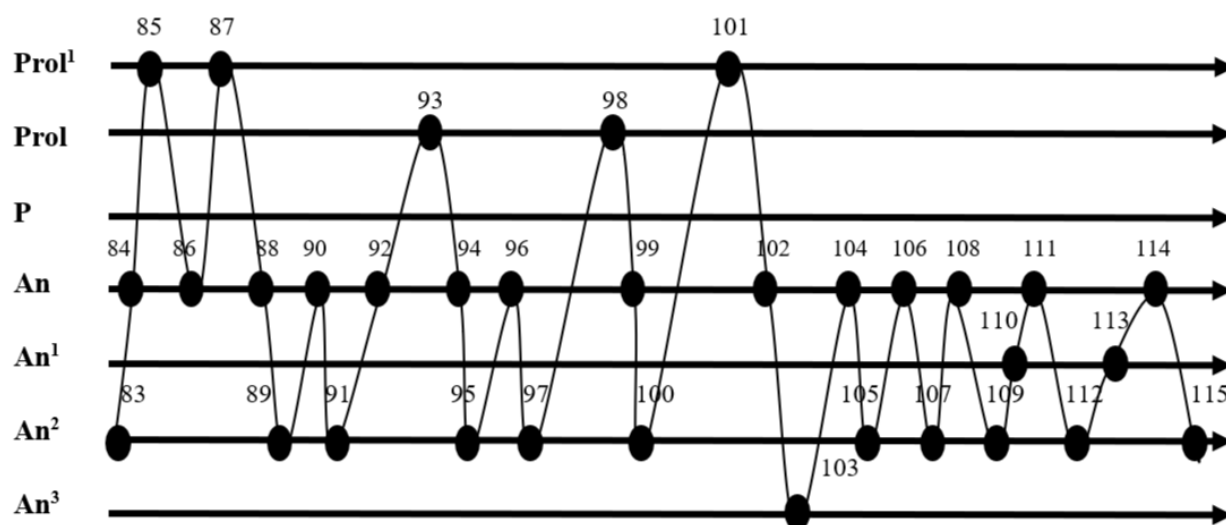
Расми №3

[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи довталаби дараҷаи илмӣ].

Дар намои мазкур ду хатти замонӣ дида мешавад: «P» (present) – замони ҳозира ва «an» (analepsys) рӯҷу ба замони гузашта. Нуктаҳои рӯйи хатҳо ҷузъҳои замони роифа менамоянд. Рақамҳои болои нуктаҳо ба тартиби ҷойгиршавии ҷузъҳои замонӣ марбутанд. Тавре мушаххас аст, ҷузъи якум дар хатти замони ҳозира, ҷузъи дуюм дар хатти замони гузашта, ҷузъи сеюм боз ҳам дар хатти замони ҳозира ва ба ҳамин тартиб то ҷузъи охирин – 21-ум идома пайдо мекунад [расми №3]. Яъне наҳваи иваз шудани хатти замонӣ то охири дафтар аз рӯйи як тартиби муайян пеш меравад. Ба хоҳири ҳамин, ин гунаи ҷойгиршавии аҷзои замони дар хатти замонӣ анахронияи исто номидаем.

Дар анахронияи пӯё бошад, дақиқан акси ин ҳолат дида мешавад, яъне наҳваи ҷойгиршавии ҷузъҳои замонӣ номурааттаб буда, теъдоди хатҳои замонӣ низ бештар аст [расми №4].

(**Prol¹**- ояндаи мутасаввир; **Prol**- оянда; **P**- ҳозира; **An**- гузашта; **An¹**- гузаштаи наздик; **An²**- гузаштаи дур; **An³**- гузаштаи мутасаввир)

[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи довталаби дараҷаи илмӣ].

Намояи мазкур сохтори замони як порчаи дафтари аввалро, ки аз 32 чузъи замонӣ иборат аст, тарсим менамояд (саҳ. 36-51). Дар ин намоя 7 хатти замонӣ дида мешавад, ки яке аз онҳо (P) мавриди истифода қарор нагирифтааст. Дар шаш хатти замони боқимонда 32 чузъи замонӣ ба таври номурааттаб ва номуназзам ҷой дода шудааст [расми №4]. Наҳваи ҷойгиршавии чузъҳои замонӣ дар хатҳои замонӣ ғайримунтазира буда, назми муайяне надорад, аз ин рӯ ин навъи анахронияро пӯё номидем, зеро ҳаракати аҷзои замонӣ дар хатти замонӣ собит набуда, пайваста тағйир меёбад.

Дар робита бо мабҳаси анахрония бояд қайд кард, ки теъдод ва моҳияти аналепису пролеписҳо ба хусусиятҳои мухталифи матни бадеӣ, ки маъмулан аз рӯйи вижагиҳои дигар муайян карданашон душвор аст, ишора карда метавонанд. Масалан, теъдоди зиёди анвои аналепис ба гузаштамеҳвар будани матни бадеӣ ишора менамояд, ки «Ҳайҷо» низ аз ҳамин қабил аст. Матни бадеии гузаштамеҳвар бар осоре гуфта мешавад, ки дар онҳо теъдоди аҷзои марбут ба замони гузашта бештар аз аҷзои вобаста ба замони ҳозираву оянда бошад.

Хусусияти асосии матнҳои гузаштамеҳвар дар он ифода меёбад, ки воқеаҳои гузаштаро тасвир ва таҳлил намуда, паёмади онҳоро дар шакли воқеияте, ки имрӯз ҳукмрон аст ва дар ағлаби ҳолатҳо аз дидгоҳи нависанда мақбулу шоиста нест, ба хонанда муаррифӣ менамояд.

Масъалаи дигар он аст, ки осори гузаштамеҳвар маъмулан ҷонибгирона навишта мешаванд. Агар нависанда ҷонибдори воқеияти ҳол бошад, назари одилона нисбат ба гузашта дошта наметавонад ва агар ҷонибдори навъу шакли зиндагии гузашта бошад, ба воқеияти рӯз бо шубҳаву нигаронӣ муносибат мекунад.

Осори гузаштамеҳвар асосан бо нишон додани иштибоҳот ва камбудии ҷомеаву одамон ё гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоӣ хонандаи худро аз хатарҳои эҳтимолии роҳи ҳаёт ё умуман мушкилоте, ки ҳар лаҳза метавонад пеш ояд, огоҳ менамояд. Ба ин васила, навъе эҳсоси эҳтиёту ҳарос аз воқеиятро ба хонанда иблаг намуда метавонад. Ин ҳолат албатта метавонад ҷанбаи ҳам мусбӣ ва ҳам манфӣ дошта бошад.

Аз ҷониби дигар, дарсади воқеиятгарой дар асарҳои гузаштамеҳвар ба маротиб бештар аст, дар ҳоле ки осори оянданигар асосан бар пояи тафаккури ҳаллоқ ва фаровоқеият офарида мешаванд. Ҳастанд осори оянданигаре, ки бар сабки воқеиятгароии ҷодуӣ таълиф гардидаанд ва навъе тамсил аз воқеияти зиндагӣ маҳсуб мешаванд, аммо он воқеиятгароии асил, ки дар ҳақиқат як варианти эҳтимолии воқеияти ҳақиқист, бештар аз ҳама дар осори гузаштамеҳвар ба назар мерасад.

Дар идомаи мабҳас бояд масъалаи таносуби замони воқеӣ ва замони ривоиро матраҳ намоем, ки яке аз усулҳои муҳимми назарияи замон ба ҳисоб меравад. Нахуст, бояд ёдовар шуд, ки замони воқеӣ ин тӯли вақти масрафшуда барои иттифоқ афтодани мочаро, саргузашт ё ҳолате дар воқеияти ҳақиқӣ ё эҳтимолӣ мебошад. Замони ривой ин тӯли вақтест, ки барои тасвири он мочаро, саргузашт ё ҳолат масраф шудааст. Дақиқтараш, дарозии матне, ки воқеияти ҳақиқиро тасвир мекунад, дар назар аст.

Дар қисмати марбути боби аввал қайд карда шуд, ки муайян намудани ин вижагии замонӣ танҳо дар сатҳи бузургсохтор муфид буда, дар сатҳи хурдсохтор коре зиёда замонбар ва камнатиҷа хоҳад шуд. Ба ҳамин хотир, аҷзои замони бузургсохтори «Ҳайчо»-ро мавриди баррасӣ қарор хоҳем дод.

Дар баҳши қаблӣ қайд шудааст, ки бузургсохтори «Ҳайчо» аз шаш ҷузӣ замонӣ иборат мебошад. Ҷузӣ якум ниҳоят мухтасар буда, ҳодисаҳои чандлаҳзаинаро аз замони муосир дар сеяки саҳифа тасвир намудааст. Ҷузӣ дуюм ҳудуди 67 саҳифаро ташкил дода, мочароҳои замони гузаштаро аз солҳои 1860 то 1885 инъикос менамояд. Ҷузӣ сеюм ҳаводиси як рӯзи замони муосирро дар ду саҳифа шарҳ медиҳад. Ҷузӣ чорум тақрибан аз солҳои ба тахт нишастани амир Абдулаҳад (1885) то зухури ҷадидия (худудан 1909-1910)-ро дар бар мегирад ва дар доираи 101 саҳифа гунҷидааст. Ҷузӣ панҷум воқеаҳои 6-8 моҳи замони муосирро дар доираи як саҳифа ба тасвир кашидааст. Ҷузӣ шашум шарҳу тавсифи воқеаҳоро тахминан аз солҳои 1917 шуруъ намуда, то соли 1992 дар ҳудуди 238 саҳифа идома додааст. Бо тақия ба маълумоти зикргардида метавонем ҷадвали тӯли замон дар воқеияти ҳақиқӣ ё эҳтимолиро дар муқоиса бо тӯли замон дар матни бадеӣ тартиб дода, таносуби тӯли ҳодисаҳо ва тӯли матни барои шарҳу тасвири онҳо масрафшударо баррасӣ намоем [ҷадвали №1].

Ҷадвали №1

<i>Аҷзои замонӣ</i>	<i>Тӯли ҳаводис</i>	<i>Тӯли матн</i>
<i>*TS₁</i>	Чанд лаҳза	$\frac{1}{3}$ саҳ.
<i>TS₂</i>	Ҳудуди 25 сол	67 саҳ.
<i>TS₃</i>	Як рӯз	2 саҳ.
<i>TS₄</i>	Ҳудуди 25 сол	101 саҳ.
<i>TS₅</i>	Ҳудуди 6-8 моҳ	1 саҳ.
<i>TS₆</i>	Ҳудуди 75 сол	238 саҳ.

**TS = temporal segment – ҷузӣи замонӣ.*

[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи довталаби дараҷаи илмӣ].

Мувофиқи маълумоти ҷадвал метавон нишондодҳоро муқоиса намуд. Масалан, дар TS2 ва TS4 нишондоди тӯли ҳаводис як хел аст (25 сол), аммо тӯли матн фарқ мекунад: TS2 иборат аз 67 саҳифа ва TS4 иборат аз 101 саҳифа мебошад. Пас маълум мешавад, TS4 бо тафсилу тааммули бештар навишта шудааст, ё ба ибораи дигар дар ин фосолаи замони ҳаводиси ҷолиби таваҷҷуҳ ва муҳим, ки вобаста ба мавзӯи асар бошад, зиёдтар иттифоқ афтодааст. Бояд гуфт, дар TS3 ҳаводиси якрӯза дар ду саҳифа тасвир карда мешавад, аммо дар TS5 ҳаводиси 6-8 моҳ ҳамагӣ дар як саҳифа инъикос меёбад [ҷадвали №1]. Дар ин ҷо низ бо тасвири мухтасар ва муфассал мувоҷеҳ ҳастем.

Аммо манзур аз ин муқоиса муайян кардани муфассал ё мухтасар будани аҷзои замони дар матни бадеӣ нест. Ҳадафи аслии нишон додани ҳолат ва мавқеъҳои муҳимми суҷет аз назари нависанда мебошад. Ҳар ҷо нависанда ҳаводиси камтарро шарҳи бештар медиҳад, аҳаммияти он ҳодисаҳо наздаш зиёдтар аз бақия аст. Ў меҳодад ба ин васила таваҷҷуҳи хонандаро низ ба мавқеъҳои даркорӣ ҷалб намояд.

Аз ҷониби дигар, он аҷзои замони, ки мухтасаранд, дар ҳагги суҷет беаҳаммият нестанд, танҳо аз Аҳаммияти камтар бархурдоранд. Аз ин рӯ, бидуни таваҷҷуҳ ба мухтасар будани ҷузъи замони набояд аз он сарфи назар кард. Ҷойи зикр аст, ки таносуби замон дар воқеияти ҳақиқӣ бо замоне, ки дар воқеияти бадеӣ меояд, масъалаи ҳассос буда, намунаи мушаххаси таҳлили он вучуд дошта наметавонад. Ҳар як асари бадеӣ сохтори замони вижаи худро дорад ва мусалламан таносуби замон дар олами воқеӣ ва бадеӣ вобаста ба асари мавриди таҳқиқ таҳлилу баррасӣ карда мешавад.

Масъалаи дигар он аст, ки дар осори бадеии таърихӣ ё ниматаърихӣ, ки бо рӯҷу ба маводи фароматни метавон дар мавридашон маълумоти бештар гирифт, ё ҳалаи иттилоотии мавҷуд дар матнро пур кард, муайян кардани ҳудуди ҷузъҳои замони осонтар аст. Дар ҷунин ҳолат як меъёри аз қабл муайяншудаи замон дар воқеияти таърихӣ вучуд дорад, ки бо таъа бар он метавон сохтори замони асарро ба ҳубӣ тарсим кард.

Аммо дар осори бадеии ғайритаърихӣ ва махсусан фаровоқеиву фантастикӣ муайян кардани ҳудуди ҷузъҳои замонӣ ниҳоят мушкил мебошад. Дар ин ҳолат танҳо бо рӯчу ба матни асар, ҷузъиёти сужет ва робитаҳои мантиқӣ имкони барқарор кардани ҳатти замонӣ ё таъйин кардани ҳудуди аҷзои замонӣ имкон дорад.

Дар ҳар сурат, матни бадеӣ навъе асари санъат аст ва барои он намунаи муайяни офариниш вуҷуд надорад ва буда ҳам наметавонад. Аз ин рӯ, адам ё вуҷуди таносуб байни замони воқеӣ ва тӯли матн ба ҳеҷ ваҷҳ бадеияти асарро коста намекунад. Манзур аз баррасии мабҳаси мазкур иборат аст аз роҳ ёфтани ба фаҳми амиқи асар, ҳар чӣ наздиктар шудан ба дидгоҳи нависанда ва ҳиссиёте, ки ӯ ҳангоми навиштани порчаи мавриди назар доштааст.

3. 3. Масъалаи эллипсис дар сужет

Эллипсис, яъне аз тарафи нависанда ғуруҳи гузошта шудани замони муайяне аз сужет ба таври огоҳона ё ноогоҳона буда, дар сохтори осори мансури бузургҳаҷм, мисли роман ё қисса як падидаи роиҷ аст. Табиист, ки дар доираи як асари бадеӣ қой додани тамоми ҷузъиёти зиндагии фарзан воқеӣ имкон надорад. Ба хоҳири ҳамин дар баъзе ҳолатҳо нависанда маҷбур мешавад ҳодисаҳои чандсолро дар камтарин ҳаҷм тасвир намояд, ё он марҳилаи замонири, ки барои ташаккули сужет муҳим нест, нодида бигирад ва ин навъ мавридҳо аз омилҳои асосии ба миён омадани эллипсис маҳсуб мешаванд.

Эллипсис маъмулан ду навъ аст, огоҳона ва ноогоҳона. Эллипсиси огоҳона он аст, ки нависанда аз рӯйи нақшаи мушаххас ё омилҳои зеҳнии марбут ба мавзӯ, замони муайянеро дар робита бо ташаккули персонаж ё воқеае хос, дар ҳатти сужет намеорад.

Эллипсиси ноогоҳона вақте иттифоқ меафтад, ки нависанда бидуни нақшаи қаблӣ ва беҳабар, аз овардани тафсилоти як марҳилаи замонӣ ғуруҳгузорӣ кунад. Дар аксари ҳолатҳо эллипсиси ноогоҳона ҳалале ба сужет ворид намекунад ва ошкор кардани он барои хонандаи муқаррарӣ ба осонӣ даст

намедихад, аммо баъзан дар ҳолати бисёр будани персонажҳо ва сахнаҳои мухталифи тазйинӣ мумкин аст як порчаи муҳимми замонӣ аз назар дур монад.

Дар «Ҳайчо» эллипсиси огоҳона фаровон аст ва ин ҳолат табиист, зеро бори иттилоотии роман имкон намедихад, ки тамоми воқеаҳо бо ҷузъиёт матраҳ карда шаванд. Яке аз мавридҳои эллипсиси огоҳонаро дар саҳифаи 97 метавон мушоҳида кард: «Сафари Амир ба Тифлис шаш моҳ давом кард, ва шаш моҳ дар шаҳр ва деҳаҳои Бухоро дар даҳани мардум ҳамун гап буд, ки вай як шаби торик аз Ширбадан ба Когон омадааст ва салотҳои урус ӯро пинҳонӣ ба оташароба савор кардаанд ва касе намедонад, ки ба кучо фиристониданд» [8, 97].

Дар порчаи нақлшуда ба хонанда маълум мегардад, ки амир ба Тифлис сафари шашмоҳа доштааст, аммо аз рафти сафар чизе гуфта намешавад ва ё дар бобати аз сафар баргаштани ӯ дар идомаи матлаб сухан намеравад. Аз тарафи нависанда фуруғгузор шудани ин ҷузъи сюжет далели адами аҳаммияти он мебошад. Яъне нависанда огоҳона аз тафсилоти он даст кашидааст, то аз пургӯйӣ ҷилавгирӣ кунад.

Мисоли дигар барои эллипсиси огоҳона сарнавишти персонаж Мирзомурад мебошад. Мирзомурад писари яке аз персонажҳои калидӣ – Азизмурад буда, аз ӯ танҳо дар саҳифаи 235 ба таври гузаро ёд карда мешавад, дар ҳоле ки хоҳари Мирзомурад ҳамчун яке аз чехраҳои асосӣ дар сахнаи дафтарҳои севум ва чорум ҳузур дорад. Дар ин маврид низ нависанда огоҳона аз тафсилоти зиндагии Мирзомурад, ки чехраи канорист, даст кашида, таваҷҷуҳашро ба хоҳараш, ки шахсияти ӯ аз унсурҳои муҳимми сохтори маънавии роман аст, маътуф мекорад.

Дар робита бо эллипсиси ноогоҳона дар «Ҳайчо» якчанд маврид дида мешавад. Масалан, идомаи зиндагӣ, саргузашт ва марги падарперсонаж – Рӯзимурад, ки сардори аҷдод барои ҳамаи персонажҳои марказист, номуайян боқӣ мондааст. Ин эллипсис аз он ҷиҳат ноогоҳона махсуб шуд, ки Рӯзимурад аз аввали роман ҳамчун ғаёлотарин персонаж дар тамоми сахнаҳои муҳим ҳузур дошт ва бидуни омили мушаххас аз хатти ривоят афтодани ӯ табиӣ нест.

Ягона фарзи наздик ба яқин он аст, ки нависанда бо ворид кардани Азизмурод (писари Рӯзимурод) ба сахнаи амал ва воғузор кардани идомаи роҳи падар бар дӯши писар вучуди Рӯзимуродро фаромӯш кардааст. Зеро бидуни шарҳу тавзеҳи лозим аз дафтари дувум сар карда тамоми вазифаҳои сохтори персонаж Рӯзимуродро персонаж Азизмурод ба анҷом мерасонад.

Мавриди дигар барои эллипсиси ноогоҳона зиндагии шахсии персонаж Муродгул мебошад. Хусусиятҳои характери ин персонаж ҳамчун шахсияти иҷтимоӣ ва тарафдори рушди ҷомеа дар асар матраҳ карда шудааст, аммо ҷанбаҳои шахсии зиндагии ӯ аз назари нависанда берун мондааст. Дар сурате ки вобаста ба ташаккули шахсияти персонажҳои дигар, мисли Дилмурод, муайян намудани бархе ҷанбаҳои зиндагии шахсии Муродгул муҳим ба назар мерасад. Ин эллипсис низ аз он ҷиҳат ноогоҳона ҳисобида мешавад, ки дар асар шахсияти Муродгул ҳамчун корманди ҳукумат ва тарафдори ҳақиқату росткорӣ матраҳ шуда, ҷанбаҳои дигари шахсияташ масалан, модар ё ҳамсар буданаш берун аз таваҷҷуҳи нависанда мондааст.

Ба ҷанбаҳои номбурдаи шахсияти Муродгул ба он хотир ишора шуд, ки бархе норавшаниҳои ҳатти сужет ба онҳо марбут мешаванд. Масалан, қазияи шахсияти падари Дилмурод, яъне ҳамсари Муродгул, ки номуайян мондааст, боиси пеш омадани мушкилот дар дарёфти дурусти матлаб мегардад.

Бо таваҷҷуҳ ба хусусиятҳои зикршуда метавон ба чунин натиҷа расид, ки нависанда ғайри хоҳиши худ ҷиҳатҳои мавриди назарашро дар ҳислати персонаж барҷаста намуда, ба самтҳои дигари шахсияти ӯ эътибори кофӣ надодааст. Албатта, ин масъаларо барои интиқоди ҳунари офаринандагии нависанда пеш накашидаем, манзур танҳо зикри хусусиятҳои мунҳасир ба фарди ҳунари офаринандагист, ки гумон меравад, ба ҳубӣ ба иҷро расидааст, зеро «Сохти композитсионӣ ё бандубаст асоси ягонагии ҷузъиёти асар, ба ҳам овардани воқеаҳои зиёд, лаҳзаҳо, муносибати қаҳрамонон ва ҳодисаҳои гуногун мебошад. Нависандаи баркамол аз рӯйи таҷрибаи эҷодӣ, мактаби адабӣ, назар ба воқеа ва ҳодисаҳо, мавқеи фикрию ҷаҳонбинӣ шакли хоси услуби бандубастро ба вучуд меорад» [35, 341].

3. 4. Масъалаи паралипсис дар матни асар

Паралипсис – дар манобеи илмӣ ҳамчун истилоҳ ба маънои аз канори унсуре рад шудан, нодида гирифтани персонаж ё воқеае дар асар, амдан ё ба таври нохудоғох зикр накардани мавриди хоссе ба кор бурда мешавад. Метавон гуфт, паралипсис навъе фурӯгузории персонаж ё воқеа аз хатти сюжет аст. Ҳолатҳое мешавад, ки тақдири бархе аз шахсиятҳо номаълум мемонад, ё гиреҳи ходисае боз ношуда асар ба фарҷом мерасад. Албатта, ин падида дар адабиёт ниҳоят кам иттифоқ меафтад, хусусан дар осори мансури хурдҳаҷм тақрибан ба мушоҳида намерасад. Дар роман, ба вижа дар романҳои чандгона дарсади зуҳури паралипсис ба маротиб бештар аст. Сабаби ин ҳолат ҳаҷми бузурги асар ва мусалламан дараҷаи масъулиятшиносии нависанда буда метавонад. Паралипсисро низ метавон ба ду навъи огоҳона ва ноогоҳона ҷудо кард.

Ҷолиб аст, ки дар «Ҳайҷо» паралипсис ба андозаи кофӣ вучуд дорад. Аз ҷумлаи паралипсисҳои огоҳона, ки амдан аз тарафи нависанда роҳ дода шудааст, шахсияти аммаи Муродгул мебошад. Дар саҳифаи 235-уми роман ҷунин порча дида мешавад: «...ва Ҳолмуроду хоҳари калонаш Муродгул ба шаҳри Бухоро, ба ҳавлии аммашон рафтанд...». Қабл аз ин порча ва баъдаш низ дар саросари асар дигар ҳарфе аз ин «амма» нарафтааст. Масъалаи вучуди ин «амма» аслан мушкиле пеш намеорад, вале ҷун маълумоти дигар ироа нашудааст, мешавад ҳадс зад, ки нависанда огоҳона ин корро анҷом додааст, фарзан ба хоҳари парҳез аз пургӯйӣ ва афзудан ба бори иттилоотии роман. Аз ҷониби дигар, ҳузури «амма» дар сюжет ишора бар он аст, ки Рӯзимурад ба ғайри Азизмурод, ки писараш мебошад, як духтар низ доштааст.

Дар саҳифаҳои 293-294-уми роман сухан аз тағобачаи Дилмурод – яке аз чеҳраҳои марказӣ меравад, ки қаблан ишорае ба вучуди ӯ нашуда буд. Аммо ин ҷо паралипсис марбут ба ин тағобача набуда, падари ӯ дар назар аст. Тибқи маълумоти иҷмолие, ки дар саҳифаҳои 235, 242 оварда шудааст, Дилмурод ду тағо дорад ва яке аз онҳо дар ҷавонӣ ба Ҷанги бузурги ватанӣ рафта ҳалок гардидааст, дигарӣ бошад, ба мамолики араб фирор карда, ҳамон ҷо сокин

шудааст. Мушаххас нест, ки тағобачаи мазкур дар саҳифаи 293 писари кадоме аз онҳост. Ба хоҳири адами маълумот сарнавишти ин гурӯҳ аз персонажҳо номуайян боқӣ мондааст ва ин навъ мавридҳоро низ метавон аз ҷумлаи паралипсисҳои огоҳона ба шумор овард, чунки бо зикри маълумоти изофӣ дар мавриди персонажҳои канорӣ, рӯй додани тағйиру таҳаввуле дар сюжет ба назар гирифта намешавад. Мутаносибан, овардани маълумоти изофӣ дар чунин маврид зарурате надорад.

Сарнавишти як қатор персонажҳои дигар, мисли ҳамсари Дилмурод [8, 72; 385], ҳамсари Азизмурод [8, 235], яке аз занони амир [8, 68], моҳият ва сарнавишти номаи амир ба писараш Абдумалик [8, 66-68], мочарои дафтари меросӣ [8, 65; 70; 72; 73] ҳамчун паралипсисҳои огоҳона то охири роман номаълум мондааст.

Ҳарчанд паралипсисҳои огоҳона ҳалале ба сохтори мантиқии асар ворид накардаанд, вале дар баъзе ҳолатҳо метавонанд боиси пеш омадани машғалаҳои фикрии хонанда шуда, таваҷҷуҳи ӯро аз масъалаи аслий дур намоянд. Барои мисол, қазияи ҳамсари Азизмурод. Дар асар ҳеҷ ишорае ба ҳамсари Азизмурод нашудааст, аммо ниёз ба маълумот дар хусуси ӯ эҳсос карда мешавад. Ҳангоме ки дар саҳифаи 223 Азизмурод душмани халқ эълон карда шуда ҳабс гардид, се фарзанд дошт: Мирзомурод, Муродгул ва Холмурод. Баъди ҳабси падар ин фарзандон танҳо мемонанд ва Мирзомурод ба Афғонистон фирор мекунад. Муродгул ба хонаи аммааш ба Бухоро меравад ва ҳамин амма Холмуродро ба сағирхонаи Чорҷӯ медиҳад. Суол пеш меояд, ки чаро тақдири ин кӯдакон чунин ранг гирифт? Модари онҳо кучо буд? Агар нависанда дар доираи як ҷумлаи кӯтоҳ тавҷеҳе меовард барои ҳузур надоштани ҳамсари Азизмурод, масъалаи паралипсис дар ин ҳолат баррасӣ намешуд.

Паралипсиси дигар бо вучуди огоҳона буданаш, метавонад боиси ҷалби таваҷҷуҳи хонанда гардад. Манзур номаи амир ба писараш Абдумалик мебошад, ки дар саҳифаҳои 66-68 шарҳаш рафтааст. Аз рафти воқеаҳо чунин бардошт мешавад, ки ин нома барои Абдумалик ниҳоят муҳим аст, вале то охири асар муҳтавои он пӯшида мемонад. Донистани муҳтавои ин нома барои хонанда аз он

чихат муҳим аст, ки навъи муносибати амирро ба писари саркашаш инъикос менамояд. Набудани дастрасӣ ба он боиси халаи иттилоотӣ дар зеҳни хонанда гардида, ба вучуди фосилаи муайян миёни нависанда ва хонанда ишора менамояд.

Аммо сарнавишти падари Дилмурод, ки аз ӯ ба таври зимнӣ дар саҳифаҳои 72, 175 ва 285 ёд шудааст, паралипсиси ноогоҳона буда, шояд дар натиҷаи бетаваҷҷуҳии андаки нависанда ба миён омадааст. Чунончӣ дар саҳифаи 175 «Дилмуроди Азизмурод» ва дар саҳифаи 285 «Дилмурод Каримов» зикр шудааст. Агар ин паралипсис огоҳона мебуд, дар ҳар ду маврид насаби Дилмурод як хел меомад.

Нуктаи ҷолиб он аст, ки «дар асоси ҳаёти якчанд насли як авлод сохтани композитсияи асар дар адабиёти советӣ аз солҳои бистум сар карда хусусияти умумӣ гирифта истода буд» [56, 37] ва дар сохтори «Ҳайчо» низ ҳамин ҳолат ба мушоҳида мерасад. Ин равиш тасалсули ҷараёни таърихро тавассути тасвири ҳаёти якчанд насл равшан нишон дода метавонад ва ба ҳам пайвастании давраҳои гуногуни таърихро дар зеҳни хонанда осонтар мегардонад. Дар «Ҳайчо» тавсифи саргузашти хонадони Рӯзимурод вазифаи риштаи пайванди давраҳои мухталифи таърихро ба иҷро расонда, ба гуфтаи муҳаққиқ «барои бо усули бадеӣ дар амал татбиқ гардидани консепсияи фалсафии муаллиф дар бораи моҳият ва ҳаракати таърих низ ёрӣ мерасонад» [20, 130].

Дар ҳар сурат, бидуни тавачҷуҳ ба камомадҳо дар тасвири шаҷараи персонажҳои марказӣ, ҳадси мо бар ин аст, ки масъалаи паралипсис ношӣ аз сабки нигориши асар мебошад ва бештари мавридҳои мазкур огоҳона аз тарафи нависанда фуру гузошта шудааст, то бо ручӯ ба ҷузъиёт моҳияти аслии афкорашро дар назари хонанда камранг накарда бошад. Ин ҳолат навъе тарҷеҳи асолати воқеа бар шахсияти персонаж ё воҳидҳои дигари ривой ба ҳисоб меравад. Ба ибораи дигар, даст кашидан аз ҷузъиёти ғайризарурӣ ба хотири барҷаста нишон додани куллиёти дорои аҳаммияти хос.

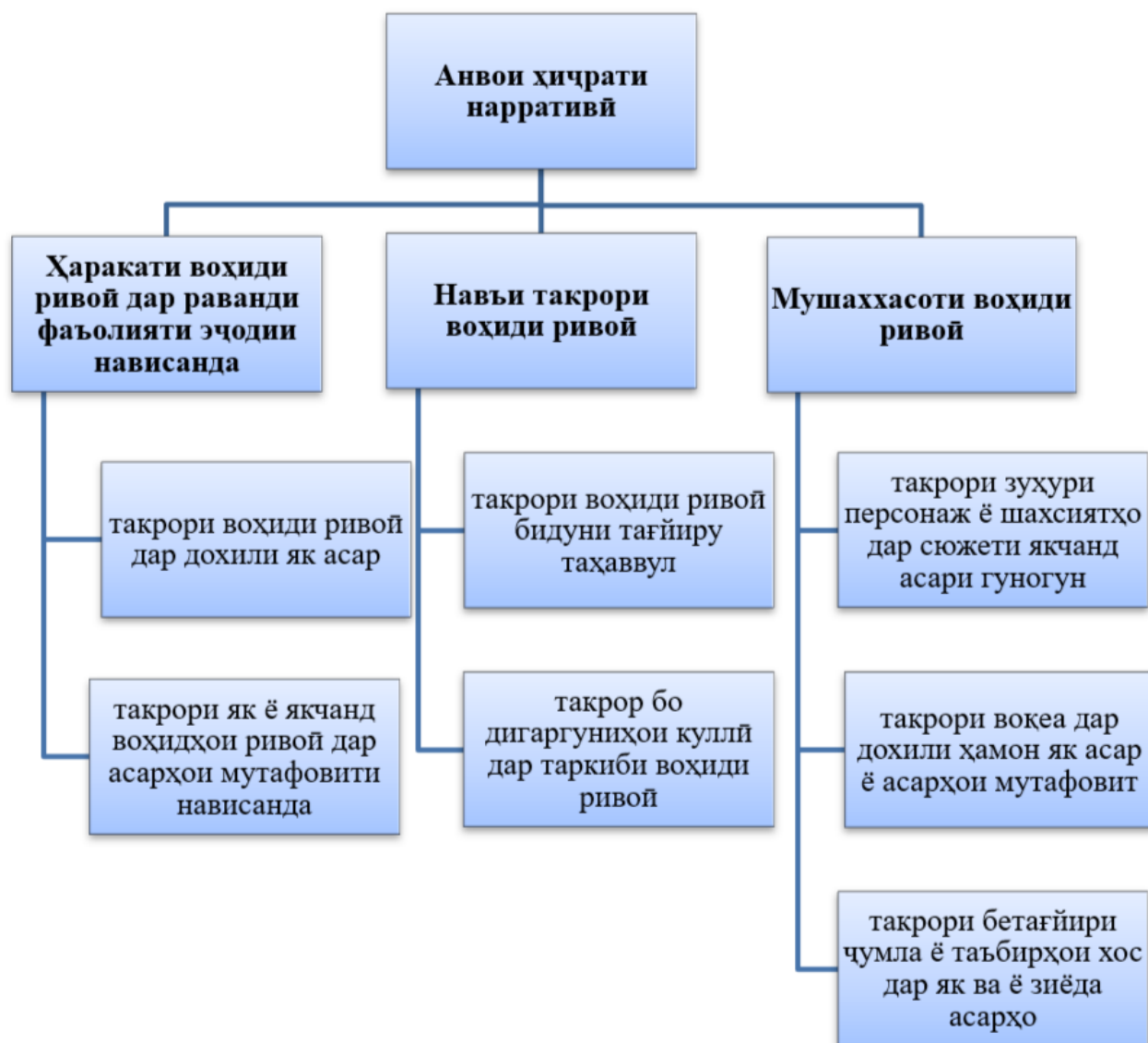
3. 5. Ҳичрати нарративӣ ва навъҳои он

Манзур аз истилоҳи «ҳичрати нарративӣ» анвои мухталифи такрори воҳидҳои ривой дар осори як нависанда аст. Такрори воҳиди ривой метавонад такрори як ҳикоя (ривоят, нақл), саргузашт, ҳодисаи воқеӣ бошад ва ё такрори образи махсус, мотиви фарқкунандае, ки дар якҷанд асари як нависанда ба таври мукаррар ба мушоҳида мерасад. Бояд гуфт, ки чун сухан аз такрор меравад, нусхабардории сирф аз як воҳиди ривой бидуни тағйир додану мутаҳаввил намудани он дар назар нест. Шабоҳати сохтори кулӣ ва вижагиҳои муҳимтарини воҳидҳои ривой маҳаки асосӣ барои ташхис додани падидаи «ҳичрати нарративӣ» маҳсуб мешавад.

Яке аз вижагиҳои ҳичрати нарративӣ марбут мешавад ба соҳати пойгоҳи таҳқиқ. Пойгоҳи таҳқиқ ҳар қадар густарда бошад, муайян кардани хусусиятҳои ҳичрати нарративӣ осонтар шуда, натиҷаи таҳқиқ ва таҳлил фарогиртар ба бор меояд. Ба хоҳири ҳамин, барои муайян кардани моҳияти ҳичрати нарративӣ фаротар аз доираи «Ҳайҷо» рафта, ба тамоми осори нависанда рӯчӯ карда, ба таври мунтахаб пойгоҳи таҳлил фароҳам оварда шуд, то дар баробари истихроҷи вижагиҳои ҳичрати нарративӣ дар «Ҳайҷо» ба ҷойгоҳи асари мазкур дар эҷодиёти нависанда низ пардохта шавад.

Барои пайгирии ҳичрати нарративӣ дар эҷодиёти Кӯҳзод ду роман, панҷ повест ва ҳафтоду ҳашт ҳикояҳои дарозу кӯтоҳи нависанда мутолиа ва таҳлил карда шуд. Барои ташкили пойгоҳи дурусти муқоиса интихоби асарҳо ба гунае сураат гирифт, ки тамоми раванди эҷодиёти нависандаро дар бар гирифта тавонад. Зимни мутолиа ва муқоиса бо зиёда аз бист мавриди такрори воҳиди ривой мувоҷеҳ шудем.

Ҳоло қабл аз пардохтан ба шарҳи муфассали мавридҳои ҳичрати нарративӣ дастабандии анвои гуногуни ин падидаҳо дар ҷадвал меоварем, то рӯчуи мухтасар ба заминаи назарии мабҳас ҳосил шавад [расми №5].

[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи довталаби дараҷаи илмӣ].

Мутобиқи тақсимбандии мазкур, дар навъи аввали ҳичрати нарративӣ, барои такрори воҳиди ривой дар дохили як асар чунин мисолҳо метавон зад: дар романи «Ҳам кӯҳи баланд, ҳам шаҳри азим» як қисмати калони боби XXV [2, 152] дубора айнан дар боби XXXII [2, 185] такрор шудааст. Дар нигоҳи аввал ин ҳолат метавонад иштибоҳи техникӣ маҳсуб шавад, вале дар асл чунин нест. Қисмати такроршаванда бештар аз як саҳифа буда, дорои хислати дескриптивӣ-ихборист ва ҷолиб аст, ки дар ҳар ду маврид бо қисматҳои қаблӣ ва баъдияш алоқаи қавӣ дорад. Ба ҳеч вазҳ таҳхис додан наметавон, ки мавқеи аслии ин воҳиди ривой дар кадом боб аст. Ба назар мерасад, ин такрор ношӣ аз мушкilotи

танзими қисматҳои роман бошад, чун ҳеҷ тавҷеҳи дигаре наметавон пеш овард. Дар романи «Ҳайҷо»:

«То омадани мо пахтаро ба мисли гандуму ҷав кишт мекарданд. Пахтаи америкойӣ умуман намекиштанд. Муллоҳошон ғатво додаанд, ки «моли кофирон аст, ҳосилаш ҳаром аст». Ҳоло кишти ҷӯяро ҷорӣ кардем. Пахтаи америкойӣ ҳам мекорем... Шумораи бонкҳо, каму беш, дар афзоиш аст. Бахусус, бонкҳое, ки ба майдаҳочагӣҳо қарз медиҳанд. Қарзи қариб, ки ҳасана... Таҳҷойӣҳо пунбаи пахтаро месӯхтанд. Ба ҷойи ҳезум. Акнун равшан мекашанд...» [8, 96].

Муқоиса мекунем бо порчае дигар аз ҳамин роман:

«Ва собиқан, то омадани русҳо, пунбаро мисли тухми гандуму ҷав мепошиданд ба замин, ва баъди неш задан якаву каланд мекарданд ва ҷӯяк мекашиданд ва ниҳолаш як ваҷабу ду ваҷаб мешуд ва кӯракаш саҳти каммағз буд, ки ба ҳаллоҷӣ андохта мебароварданд ва ҳосилаш барака надошт; ва пунбаро сӯзишворӣ мекарданд ба ҷойи ҳезум. Русҳо омаданд ва қорҳо тамоман ранги дигар гирифт, - тухми пахтаи мисрӣ ва америкой оварданд, ва бо сеялка кишт карданд, ва ниҳолҳо қадӣ одам хест, ва ғӯза калону пурмағз шуд, ва дар зовуд тоза қарда, тоӣ бастанд, ва зовуди равшан сохтанд, ва аз пунба равшан кашиданд...» [8, 124].

Ҳолати мушобеҳ дар саҳифаҳои 98 ва 105-106 низ дида мешавад.

Мисол барои такрори як воҳиди ривой дар осори муҳталиф: дар ҳикояи «Зиндагӣ» (охирҳои солҳои 80-ум навишта шудааст) зимни нақли воқеаи асосӣ, ровӣ сайргунаи таърихӣ анҷом дода, ба пешинаи масъалаи мавриди назараш рӯҷӯ мекунад ва достони ҳуҷуми селани малах ба киштзори мардум, дифоъ аз малахҳо бо ёрии мурғҳои хонагӣ, бенатича анҷомидани ғайолияти «лашқари мурғ» ва оқибат «вагонҳои пур-пури майна оварда сар додан»-и қавмеро баён менамояд [4, 227-228]. Порчаҳо барои иқтибос ниҳоят бузурганд, аз ин рӯ ба интиқоли мазмуни муҳтасар иктифо мекунем.

Дар романи «Ҳайҷо» низ ҳамин воқеа оварда шудааст, вале бо тағйироти ҷузъӣ. Масалан, дар роман нависанда муайян қардааст, ки майнаҳо даҳ вагон

будаанд ва онҳоро аз Ҳиндустон генерал-губернатори Туркистон оваронда будааст ва ғайра [8, 133-135]. Дида мешавад, ки дар асари навар («Ҳайчо») воқеаи мавриди назар бештар ташаккул пайдо карда ба таври муфассал баён ёфтааст.

Дар робита бо масъалаи таваҷҷуҳи нависанда ба ҷузъиёт, муҳаққиқ Саидов навиштааст: «Агар суҳан дар бораи сайри таърихӣ санъати ҷузъиётнигорӣ равад, дар адабиёти муосир мавқеи ҷузъиёт торафт афзуда истодааст» [59, 229]. Мисоли ахири мо низ навъе таъкиди ҳамин гуфтаҳо ва далели ҳамқадами замон будани «Ҳайчо» мебошад.

Барои гунаи аввали навъи дувуми ҳичрати нарративӣ – такрори воқиди ривой бидуни тағйиру таҳаввул – аз романи «Ҳам кӯҳи баланд, ҳам шаҳри азим» мисол меорем:

«...қалъаро як полковники ҳукумати мутлақияти Россияи подшоҳӣ байни солҳои 1870-73 сари ҷаҳл оташ зада... то сард шудани хокистараш тамошо кардааст» [2, 25].

Муқоиса мекунем бо порчае аз «Ҳайчо»:

«...фармон дод, ки қалъаи мирнишинро покпокиза сӯзонанд; ва худааш аз дур то хокистар шудан, алангаи оташро тамошо кард...» [8, 103-104].

Қобили мушоҳида аст, ки дар мисоли дувум тамоми унсурҳои ривоят бидуни тағйирпазирӣ такрор ёфтааст. Албатта, масъалаи ҷумлапардозӣ ва интиҳоби вожаҳо дар назар дошта намешавад, зеро чунин ҳолат нусхабардории маҳз маҳсуб мешавад, ки аслан писандида нест. Дар ҳар ду мисол қалъа оташ зада мешавад аз тарафи гумоштаи Россияи подшоҳӣ, сипас он гумошта сӯхторро тамошо мекунад, мусалламан аз дур ва мунтазир мемонад, то қалъа ба хокистар мубаддал гардад. Муайян шуд, ки ин ҷо як воқиди ривой бидуни таҳаввулу дигаргунӣ дубора дар романи «Ҳайчо» оварда шудааст.

Барои гунаи дувум, яъне такрори воқиди ривой бо дигаргуниҳои кулӣ метавон чунин мисол зад:

«Ба шоҳони бузург тақлид мекунанд. Меҳоҳанд нишон диҳанд, ки ба Оли Сомон монанд ҳастанд» [2, 308].

Муқоиса мекунем бо порчае аз «Ҳайчо»:

«... дастовардҳои илм, ки дар замони Сомониён рушд дошт ва баъди он таназзул кард, ба майдони амал намебаромад, ва Амири вақт бино ба шундаҳо ба зоҳири он тақлид мекард, дар боргоҳи шоҳон аҳли адабу аҳли тараб ғун меомаданд ва ӯ ҳам ғун овард...» [8, 107].

Дар мисоли дувум масъала шарҳу баст пайдо карда, аз куллигӯӣ гузашта ва бевосита ба ҷузъиёт ишора мекунад. Асли матлаб такрор ёфта, матлабҳои канорӣ илова шуда ва таҳаввул пайдо кардаанд.

Барои гунаи аввали навъи севуми ҳичрати нарративӣ – такрори зуҳури персонаж ё шахсиятҳо дар сужети якчанд асари гуногун – чунин намуна меорем:

«Ҳатто Насрулло қушбегиро бо аҳли аёлаш нест кард... Ин қушбегӣ яке аз фозилтарин одамони аҳли дарбор буд...» [2, 221-222].

Татбиқ мекунем бо мавриди такрор:

«Саидмуроди қушбегӣ ба мисли як дарахти босамар дар саҳроӣ бесамар, дар боргоҳи аморати Бухоро як одами истисно буд [...] Ва бо фармони ӯ қушбегиро даъват карданд барои машварат ба қароргоҳи Кармина, ва машварат чунин шуд, ки Саидмуроди қушбегӣ ва фарзандони рашиди ӯро ҳамон шаб ба дасти ҷаллод супориданд, ва ҷаллод шабошаб ҳукми олиро ба дараҷаи олӣ ба иҷро расонид...» [8, 78; 79].

Аз мисолҳо бармеояд, ки Насрулло қушбегӣ ва Саидмурод қушбегӣ – ду персонаж яқинан аз рӯйи як прототип ё образ офарида шудаанд ва маълумоти заминавии матн низ ин ҳадсро тасдиқ менамояд.

Ҳамчунин, образи Дӯстмуроди муҳандис дар романи «Ҳайчо» ба образи Айнӣ дар повести «Як рӯзи дароз, рӯзи бисёр дароз» ниҳоят шабеҳ аст. Махсусан, аз назари тарзи тафаккур ва нишондиҳандаҳои равшанӣ дона. Чун доманаи ин мушобеҳат фаротар аз доираи яку ду ҷумла меравад, наметавонем дар мабҳаси ҳозир дар ин ҷиҳат иқтибос оварем.

Пайдо кардани мисоли муносиб барои гунаи дувуми навъи се – такрори воқеа дар дохили ҳамон як асар ё асарҳои мутафавит – кори саҳле нест, вале дар романи «Ҳайчо» чунин маврид пеш омад:

«Сирочиддини сарроф буду шудашро фурӯхту рохпулӣ кард. Рафту дар Берлин 2 сол ва дар Техрон як сол илми тиббу табобат омӯхт. Баъд ба Бухоро омаду дар ҳавлии ҳудаш шифохона кушод. Намонданд, ки кор кунад. Се бор харч кард, заҳмат кашид, шифохона кушод. Се бор ҳам бастанд. Ба сараш дӯғ заданд, ки «ту қудрати Худоро мункир шудай. Ту ба пояи дин табар мезанӣ» [8, 98].

Ҳамагӣ чанд саҳифа баъдтар ин қисматро меҳонем:

«Мирзоумед дӯкони саррофӣ ва саройи пахтафурӯшӣ ва сармояи дурусте дошт, ва ҳоли тиббу табобати замонро дида дилаш ба мардум сӯхт, ва дӯкону саройро фурӯхт, ва буду шудӣ сармояшро сарф карда ба Париж ва ба Техрон рафт, ва дар он ҷоҳо илми тиббу табобат омӯхт, ва ба Бухоро баргашта шифохона кушод, ва ин кораш ба Қозикалону Раис нафорида, - «Дар мулкҳои фаранг гашта бедин шудааст. Меҳонад ки ҳамаи мардумро бедин бикунанд!» – ва фатво доданд барои хосу ом, ки шифохонае, ки Мирзоумед ин қадар таърифу тавсиф мекунад, дар ҳақиқат куфрхона аст; ва онро бастанд, ҷарима андохтанд, ва нақдина, ки надошт, ҳавлиашро фурӯхта пулашро ҳудашон гирифтанд; ва Мирзоумед баъди се бор шифохона кушодан, ва баъди се бор бастанӣ Қозикалон ва Раис, ва баъди се бор ҷарима додан [...] пеши роҳи шаҳнаро баст, ва дилашро холӣ кард» [8, 105-106].

Аз муқоисаи ин ду порча бармеояд, ки ҳар ду аз як «ҷавҳар» офарида шудаанд. Сабаби ин ҳолро танҳо ҳуди нависанда метавонад равшан кунад.

Барои гунаи севум, яъне такрори бетағйири ҷумла ё таъбирҳои хос дар як ва ё зиёда асарҳо намунаҳои зиёд метавон овард, вале бо муҳимтарин мисолҳо иктифо мекунем: дар романи «Ҳайҷо» ҷумлаи «урус омад, дуруст омад» чанд бор такрор шудааст [8, 102; 135] ва ҳамаи ин такрорҳо дар заминаҳои ҳамонанд сурат гирифтаанд. Ҳамин ҷумла боз дар романи «Ҳам кӯҳи баланд, ҳам шаҳри азим» дида мешавад:

«Дар дунё аз урус ростгӯйтар одам нест – қавлу кораш як, урус омад, дуруст омад...» [2, 58].

Ё мисоле дигар:

«Амир сояи Худояст дар рӯйи замин, амри ӯ фарз аст ба ҳар як сағиру кабир...» [8, 8].

Ва: «... халқ одати соҳибони худро медонист, бинобар он умед аз “сояи худо дар рӯйи замин» ва муваккалони вай не, балки аз худи Худо ва малоики он дошт...» [2, 200].

Аз ин қарор аст вазъияти ҳичрати нарративӣ дар осори Ёрун Кӯҳзод. Дар рафти муқоисаи мисолҳои мазкур ва тааммул рӯйи онҳо ба як қатор натиҷаҳо даст ёфтем, ки арзиши падидаи ҳичрати нарративӣ ва лузуми таҳқиқи ҳатмии ин масъаларо собит менамояд.

Аз омӯзиши таркиб ва сохтори такрорҳо маълум шуд, ки нависанда рӯйи бархе аз образи саҳнаҳо ҳассосият дорад ва онҳоро пайваста дар осори гуногунаш меорад, чун ҳамин гурӯҳи баргузидаи образҳо, саҳнаҳо ва воқеаҳо инъикоскунандаи ғояҳои бунёдии ӯ мебошанд, саъй кардааст, дар тамоми муддати фаъолияти нависандагаш дар шакли беҳтаре онҳоро ироа диҳад.

Ҳангоми дастабандии анвои ҳичрати ривой ба мушоҳида расид, ки қисмати аъзами мавридҳои такрор ба романи «Ҳайҷо» марбут мешавад. Яъне қисматҳои гуногуни «Ҳайҷо» қаблан дар осори мухталифи нависанда матраҳ шудааст. Ин масъала бисёр ҷолиб аст, чун бар асоси мутолиаи таҳлилии қисматҳои вобаста метавон ба ин натиҷа расид, ки «Ҳайҷо» оинаи тамомномаи тафаккури нависанда мебошад. Зеро ӯ дар зехни худ як даста образи саҳнаҳоро пайваста коркард намудаву беҳтар гардонид ва аз миёни ҳазорон анвои мушобех баргузида, лоик донистааст, ки ифодакунандаи афкори арзишмандаш бошанд. Метавон гуфт, «Ҳайҷо» хулосагунаест аз тамоми осори нависанда.

Ба ибораи устод М. Шакурӣ «нависандаи ҳақиқӣ ба мардум ҳатман фикри муҳимме мегӯяд. Мумкин аст, ки ин фикри ӯ дар як ё ду-се асараш барҷастатар, дар дигар асарҳояш нисбатан ноаён ифода шуда бошад, лекин ҳама тақопӯҳои вай дар атрофи ҳамон фикри асосӣ ҷараён меёбад. Ё меҳодад, ки онро барои худ амиқ ва ҳамачониба равшан кунад, паҳлуҳои нав ба нав, тобишҳои тоза ба тозаи онро ошкор созад ва мардумро – хонандагони худро низ ба ин протсессии мураккабу пурмашаққати ҷустуҷӯҳои маънавӣ шарик намояд» [83, 134].

Дақиқан ҳамин ҳолат, ки устод таъриф кардааст, дар мисоли асарҳои Ёрун Кӯҳзод ба хубӣ ба мушоҳида мерасад ва баррасии масъалаи ҳичрати нарративӣ чой доштани чунин чараёни тафаккурсозро дар эҷодиёти ӯ ошкор менамояд.

Ҳангоми мутолиаи татбикии повести «Як рӯзи дароз, рӯзи бисёр дароз» ва романи «Ҳайчо» ба ин натиҷа расидем, ки роман идомаи мантикии повести мазкур буда метавонад. Чун шабоҳати сабки нигориш, тафаккургарой дар ироаи матлаб, монандии персонажҳои аслий ба ҳам, мазмуну мундариҷа, сохтори кулӣ ва мавзӯи ин ду асар ҳамагӣ бар ин нукта далолат мекунад. «Чанбаи таҳлилӣ, тадқиқи олами руҳии характерҳо шаклу воситаҳои гуногун дорад, ки нависанда вобаста ба истеъдод ва мувофиқи талаботи материали ҳаётии мавриди тасвир қарорёфта истифода мебарад» [49, 96]. Аз ин рӯ, омӯзиши густардаи ин мабҳас низ барои адабиётшиносӣ ниҳоят муҳим аст.

Мавриди охирин, ки зикрашро лозим донистем, марбут мешавад ба масъалаи танзими қисматҳои роман тавассути нависанда. Як ҳолат дар романи «Ҳам кӯҳи баланд, ҳам шаҳри азим» ва теъдоди зиёди такрори дохилӣ дар романи «Ҳайчо» ба таври зимнӣ далолат бар он доранд, ки нависанда ҳангоми ҷобачогузорӣ ва танзими қисматҳои ҷудогонаи роман таваҷҷуҳи зиёд ба назму тартиби онҳо дар ҳатти сюжет надоштааст. Ё шояд, ба таври огоҳона ин ҳама такрорро овардааст, барои тасвири пуррангтари матлаби мавриди назараш.

ХУЛОСА

Дар нигоҳи аввал «Ҳайчо» ҳамчун асари дорои мазмуни амиқ ва чиддӣ ҷалби таваҷҷуҳ намекунад. Насри ошуфтаи бевандубастеро мемонад, ки дунбол кардани ҳадафи муаллифаш миёни бори он ҳама маълумот амре ғайримумкин метобад. Сохтори ғайримуқаррарии сюжет, адами мутобиқати хусусиятҳои офариниши персонаж ба қоидаҳои маъмули адабиётшиносӣ, тарзи баёни лоқайдона, заъфи робитаи мантиқии байни аҷзҳои сюжет ва дараҷаи ниҳоят пасти бадеият дар бархе қисматҳои асар ҳанӯз аз саҳифаҳои аввал хонандаи завқӣ ва ҳасакиро хаста менамояд. Аммо бо тааммул ва тафаккур рӯйи ҳар як аз аҷзҳои сохтор, ҳар як аз воҳидҳои сюжет, ҷузъиёти забонии асар ва сабки ровиву нависанда, хусусиятҳои нависандаи таҷрибӣ ва хонандаи ормонӣ метавон дарёфт, ки ин зоҳири назарногир ҷаҳоне андешаву маъниро дар худ нухуфтааст.

Дараҷаи воқеиятгароӣ ва воқеъбинонанависӣ дар «Ҳайчо» то ҳаддест, ки нависандаро аз баёни ҳақиқати талхи таърихӣ ва иҷтимоӣ бознамедорад. Кӯҳзод бидуни мулоҳиза ва эҳсоси тарс аз кам шудани мартабаву эҳтиромаш ба камбудҳои ниҳоди мардуми мо пардохта, иштибоҳоти тӯли қарнҳо тақроршавандаро, ки характери ҳатмии миллӣ гирифтааст, маҳкум менамояд. Ё ба масъалаҳои ишора менамояд, ки қаблан дар осори муосирон инъикос наёфта буданд. Чунин тарзи асарофаринӣ мусалламан ҷасорати қалб ва матонати ирода мебоҳад.

Ҳоло, гузашта аз ин куллигӯӣҳо ба натоиҷ ва хулосаҳои аз таҳлили нарратологии ин роман ба даст омада мепардозем.

1. «Ҳайчо» минбари бозгӯии машғалаҳои фикрии нависанда мебошад. Дар саросари роман, дар ҳар як саҳифаи он ҳузури нависанда маҳсус аст. Дар ҷараёни нақли матлаб аз ҷойгоҳи ровӣ, дар гуфтугузори байни персонажҳо, дар саҳнаҳои бесадо, ки фақат тасвире аз онҳо ироа мегардад, бо ҳузури ақидатии нависанда рӯбарӯ ҳастем. Ҳатто дар мавқеи зухури дидгоҳҳои муҳолифи дидгоҳи нависанда нерӯи ақидатии ӯ бештар эҳсос карда мешавад [1-М; 2-М].

2. Бо канори ҳам овардани ду ҳатти замонии гузашта ва муосир нависанда хостааст пойгоҳи муқоиса барои хонандагон фароҳам кунад, то дар мисоли

таърихи мозӣ ва ҳодисаҳои гузашта битавонанд ба ҳолати имрӯзи худ баҳои дуруст диҳанд. Вақте дар «Ҳайчо» гузаштаву муосир дар баробари ҳам ниҳода мешавад, ба таври возеҳ мушоҳида мекунем, ки замони муосир қолаби замони гузаштаро айнан такрор карда истодааст. Дар мисоли ҳаводиси замони гузашта медонем, ки чунин чараён пайдо кардани зиндагӣ чомеаро дубора мувоҷеҳи бунбаст менамояд. Пас барои гурез аз такрори ин фоҷиа чӣ бояд кард? Ва ҳамин қост, ки минбари тафаккуру тааққулу таҳлил ба хонанда вогузошта мешавад ва арзиши ниҳоят муҳимми «Ҳайчо» маълум мегардад: водор кардани хонанда ё мухотаб ба мушоҳида, дарёфт ва таҳлил, фаълосозии тафаккури таҳлилий [6-М; 7-М].

3. Масъалаи дигари ҷолиби таваҷҷуҳ дар «Ҳайчо» асолати воқеа мебошад. Дар ин роман воқеа муҳимтарин унсури сужет ба ҳисоб меравад. Романи маъмулӣ одатан саҳнаи офариниши шахсият, намоиши таҳаввул ва ташаккул ё деградацияи ўст. Аммо дар «Ҳайчо» ҳастаи асар воқеа буда, мушоҳида ё мутолиаи пайгиронаи силсилаи воқеаҳо, дарёфти умумияте миёни онҳо ва тавоноии дарки манзури нависанда аз канори ҳам чидани он ҳама воқеа ба дарунмояи асар, идея ё иродаи эҷодии нависанда оварда мерасонад [1-М; 6-М; 7-М].

4. Наҳваи хосси офаридани персонаж бидуни ироаи портрети зоҳирӣ ва ботинӣ аз хусусиятҳои аҷиби «Ҳайчо» аст. Аммо бо таваҷҷуҳ ба хусусияти қаблӣ ин амали нависанда қобили тавҷеҳ ба назар мерасад. Асолати воқеаро ҳадаф қарор дода, огоҳона аз ироаи портрети персонажҳо даст кашидааст, то таваҷҷуҳи хонанда ба шахсият ва тақдир онҳо маътуф нашуда, пайваста инкишофи силсилаи воқеаҳо дунбол намояд [2-М; 5-М].

5. Дар робита бо забони асар: ба қор гирифтани элементҳои ғуш, калимаҳои ғайриточикӣ (асосан русӣ), удул аз ҷаҳорҷӯби забони меъёр ва аҳёнан истифодаи вулгаризмҳо дар «Ҳайчо» ниҳоят каманд, вале вучуд доранд. Гумон меравад, интизори нависанда аз коргирии ин тарзи баён қаробат ба сатҳи маърифатии хонанда ва афзудан ба воқеиятгароии асар будааст. Бояд қайд кард, ки чунин тарзи баён ба раванди дарёфти матлаб ҳалали назаррас ворид намекунад [1-М; 6-М; 7-М].

6. Иддае аз мунаққидон сабки нигориши «Ҳайчо»-ро публисистӣ муаррифӣ намуда, ин интиҳоби нависандаро барои баёни матолиби таърихӣ-бадеӣ муваффақ намехисобанд. Ин тазаккури эшон аз ҷиҳати назарӣ албатта дуруст аст ва дар мавриди романҳои маъмулӣ бо сохтору композитсияи маъмулӣ сидқ мекунад. Аммо «Ҳайчо» романи маъмулӣ нест. Сохтораш аз романҳои маъмулӣ қомилан фарқ мекунад. Азбаски баёни воқеа дар «Ҳайчо» ниҳоят зиёд ва бори маълумот ниҳоят гарон аст, интиҳоби равише ғайри равиши ҳозир наметавонист қобили қабул ва муфид бошад. Агар роман бо ин ҳама бори маълумотӣ ба равиши маъмулии тасвирӣ-тавсифӣ навишта мешуд, ҳаҷмаш ниҳоят бузург мегардид, ки бо таваҷҷуҳ ба гароиш, дурусттараш адами гароиши ағлаби ҷомеа ба мутолиа, ҳеч ғоидаи амалӣ аз наشري он ба даст намеомад [6-М; 4-М].

7. «Ҳайчо»-ро метавон ба як маҷмуаи бузурги ҳикояҳои кӯтоҳ, ки ҳамагӣ ба як мавзӯ бахшида шудаанд, монанд кард. Ҳангоми мутолиаи «Ҳайчо» пай гирифтани суҷет зиёд аҳаммият надорад. Танҳо кӯшише, ки хонанда бояд ба харҷ диҳад, иборат аст аз ошкор ва дарёфт кардани умумият миёни воқеаҳои ба тасвир омада [1-М; 9-М].

8. Бо таваҷҷуҳ ба муҳтаво, наҳваи баён, ҳассосияти нависанда рӯйи мавзӯҳои хос метавон ба чунин натиҷа расид, ки «Ҳайчо» давоми мантиқии қиссаи «Як рӯзи дароз, рӯзи бисёр дароз» мебошад. Муҳимтар аз он, масъалаҳое ҳастанд, ки аз оғози фаъолияти эҷодии Кӯҳзод дар осори ӯ инъикос ёфтаанд ва дар «Ҳайчо» ба гунае таҳаввулёфта дубора матраҳ карда шудаанд. Бо таваҷҷуҳ ба ин вижагӣ «Ҳайчо»-ро метавон қонуни ақидагии Кӯҳзод эълон кард, ба ин маъно, ки тамоми афкори ақоиди арзишманди худро нависанда дар саҳифаҳои ин роман гунҷонида тавонистааст [4-М; 3-М].

Хулоса, «Ҳайчо» асаре замонавӣ бо муҳтавои таҳлилӣ ва тасвирӣ буда, дорои сохтори мутафовит, аммо мақбул мебошад. Сабки ҳосе, ки нависанда дар таълифаш ба қор гирифтааст, як таҷрибаи тоза дар ин самт маҳсуб мешавад ва ҳарчанд мақбули аксарият нест, ба муҳтавои «Ҳайчо» мувофиқ афтодааст.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур метавонад дар соҳаҳои адабиётшиносӣ, таълим ва рушди насри ривои тоҷикӣ васеъ истифода шавад. Корбурди таҳлили нарратологӣ имкон медиҳад, ки унсурҳои асосии ифодаи бадеии романҳои тоҷикӣ муайян ва низомманд карда шаванд, ки ин дар ташаккули заминаи илмӣ барои омӯзиши минбаъдаи насри миллӣ нақш мебозад.

Усулҳои асосии диссертатсия метавонад дар таҳияи барномаҳои таълимӣ ва курсҳои оид ба назарияи адабиёт, нақди адабӣ, нарратология ва таҳлили матни бадеӣ истифода шавад. Таҳқиқот метавонад ҳамчун асос барои омода кардани маводи таълимӣ ва лексионӣ оид ба омӯзиши хусусиятҳои насри миллӣ, усулҳои сабқӣ ва таркибии он хидмат кунад.

Илова бар ин, хулосаҳои таҳқиқот метавонад барои нависандагон ва мунаққидони адабӣ, ки мехоҳанд усулҳои нигориши илмиву бадеии худро такмил диҳанд, муфид бошад. Таҳлили сохтори фазой-замонии романҳо ба нависандагон имкон медиҳад, ки бо назардошти усули муаррифишуда, робитаи байни муаллиф, матн ва хонандаро амиқтар гардонанд.

Ҳамчунин, натиҷаҳои диссертатсия метавонад дар таҳқиқоти илмӣ, ки ба таҳлили муқоисавии насри тоҷикӣ ва робитаи он бо анъанаҳои адабии ҷаҳонӣ бахшида шудаанд, татбиқ шавад. Ин ба муайян кардани дараҷаи таъсири усулҳои гуногуни ривой ба адабиёти тоҷик ва таҳкими мавқеи он дар фазои адабии ҷаҳонӣ мусоидат мекунад.

Ҳамин тавр, таҳқиқот ба рушди танқиди адабӣ, амиқсозии дарки ҳунари ривоятии тоҷикӣ ва тавсеаи абзорҳои таҳлилӣ, ки барои баҳодихӣ ва тафсири насри миллӣ заруранд, саҳм мегузорад.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

А) РҶҶҲАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

I. Сарчашмаҳо:

1. Кӯҳзод Ҷ. Як рӯзи дароз, рӯзи бисёр дароз [Матн] / Ҷури Кӯҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 192 с.
2. Кӯҳзод Ҷ. Ҳам кӯҳи баланд, ҳам шаҳри азим. Маҷмуаи осор [Матн] / Ҷури Кӯҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 314 с.
3. Кӯҳзод Ҷ. Роҳи паси ағба [Матн] / Ҷури Кӯҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 384 с.
4. Кӯҳзод Ҷ. Тақвими раҳгум. Маҷмуаи осор [Матн] / Ҷури Кӯҳзод. – Душанбе: Адиб, 1989. – 335 с.
5. Кӯҳзод Ҷ. Ҷамъи парешон [Матн] / Ҷури Кӯҳзод. – Душанбе: Шарқи озод, 2004. – 116 с.
6. Кӯҳзод Ҷ. Ҳайҷо [Матн] / Ҷури Кӯҳзод. – Душанбе: Адиб, 2007. – 596 с.
7. Кӯҳзод, Ҷ. Бандии озод. Тақвими раҳгум [Матн] / Ҷури Кӯҳзод. – Душанбе: Адиб, 2011. – 332 с.
8. Кӯҳзод, Ҷ. Ҳайҷо [Матн] / Ҷури Кӯҳзод. – Душанбе: Адиб, 2015. – 416 с.

II. Адабиёти илмӣ

а) бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ:

9. Амонов, Р. Ҳақиқати зиндагӣ ва ҳақиқати бадеӣ [Матн] / Р. Амонов. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 352 с.
10. Асоев, Х. Воқеияти зиндагӣ ва ҷамъбасти бадеӣ [Матн] / Х. Асоев. – Душанбе: Дониш, 1984. – 160 с.
11. Асоев, Х. Развитие жанров в прозе на дари [Текст] / Х. Асоев. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 120 с.
12. Асозода, Х. Адабиёти тоҷик дар садаи XX [Матн] / Х. Асозода. – Душанбе: Маориф, 1999. – 447 с.

13. Асозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик (Давраи нав). Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии [Матн] / Х. Асозода. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2014. – 672 с.
14. Афсаҳзод, А. Суннатҳои устувор ва наваҷодҳои эҷодкор [Матн] / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Дониш, 1989. – 278 с.
15. Бақозода, Қ. Гузашти айём ва таҳаввули адабиёт [Матн] / Қ. Бақозода. – Душанбе: Деваштич, 2009. – 302 с.
16. Бақозода, Қ. Нависанда ва идеали замон [Матн] / Қ. Бақозода. – Душанбе: Ирфон, 1988. – 256 с.
17. Бақозода, Қ. Ҷустуҷӯҳои эҷодӣ дар насри тоҷик [Матн] / Қ. Бақозода. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 142 с.
18. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
19. Бобоев, Ю. Назарияи адабиёт (Муқаддимаи адабиётшиносӣ) [Матн] / Ю. Бобоев. – Душанбе: Маориф, 1993. – 374 с.
20. Бочаров, Г. А. Логика истории и логика искусства [Текст] / Г. А. Бочаров // Вопросы литературы. – 1972. – №12. – С. 130-138.
21. Бютор М. Роман как исследование [Текст] / М. Бютор. – М.: МГУ, 2000. – 208 с.
22. Ваҳҳоб, Р. Адабиёт ва фарҳанги миллии [Матн] / Р. Ваҳҳоб. – Душанбе: Адиб, 2012. – 224 с.
23. Виноградов В. В. Проблема авторства и теория стилей [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1961. – 616 с.
24. Виноградов, В. В. О теории художественной речи [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1971. – 240 с.
25. Винокур, Г. О. О языке художественной литературы [Текст] / Г. О. Винокур. – М.: Высшая школа, 1991. – 445 с.
26. Гадамер, Г. Г. Актуальность прекрасного [Текст] / Г. Г. Гадамер. – М.: Искусство, 1991 – 366 с.

27. Гаспаров, М. Л. Научность и художественность в творчестве Тынянова [Текст] / М. Л. Гаспаров // Тыняновский сборник: Четвертые тыняновские чтения, Рига: 1990. – С. 12-20.
28. Гринцер, П. А. Две эпохи романа. Генезис романа в литературах Азии и Африки [Текст] / П. А. Гринцер. – М.: Наука, 1980. – 286 с.
29. Добролюбов, Н. А. О русском историческом романе [Текст] / Н. А. Добролюбов. – М.: Госиздат. 1961. – 120 с.
30. Женетт Ж. Фигуры [Текст] / Ж. Женетт. – М.: из-во им. Сабашниковых, 1998. – 944 с.
31. Злобин, С. Роман и история [Текст] / С. Злобин // Дружба народов. – 1966. - №7. – С. 241-253.
32. Золотухина О. Б. Психологизм в литературе [Текст] / О.Б. Золотухина. – Гродно: ГрГУ, 2009. – 179 с.
33. Ильин, И. П. Нарратор [Текст] / И. П. Ильин // Современное зарубежное литературоведение (Страны Западной Европы и США): Концепции, школы, термины: Энциклопедический справочник. – М.: Интрада-ИНИОН, 1999. – 320 с.
34. Имомов, М. Маънавият ва нақши зоҳир [Матн] / М. Имомов. – Душанбе: Адиб, 2000. – 186 с.
35. Имомов, М. Сужет ва тасвир дар насри Садриддин Айнӣ [Матн] / М. Имомов. – Душанбе: Адиб, 2007. – 427 с.
36. Имомов, М. Чаҳонбинӣ ва тафаккури бадеии Садриддин Айнӣ [Матн] / М. Имомов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 120 с.
37. Кӯчаров, А. Масъалаҳои матншиносии адабиёти тоҷик [Матн] / А. Кӯчаров. – Душанбе: Маориф, 1994. – 144 с.
38. Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 39 с.
39. Қуллаймои сухан [Матн] / А. Набавӣ, Ш. Солеҳ, Ш. Шучоъ. – Душанбе: Деваштич, 2009. – 178 с.

40. Лукмон, Т. Барои як нафар... [Матн] / Т. Лукмон // Паёми Суғд. – 2018. – № 9. – С. 100-101.
41. Маҳмадаминов, А. Адабиётшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ [Матн] / А. Маҳмадаминов. – Душанбе: Сино, 1998. – 211 с.
42. Мирзозода, Х. Романро проблема мебояд [Матн] / Х. Мирзозода // Адабиёт ва санъат. – 1989. – 6 апрел.
43. Муллоев, А. Чехранигории ҳунари дар насри таърихӣ [Матн] / А. Муллоев. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 173 с.
44. Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт [Матн] / Р. Мусулмониён. – Душанбе: Маориф, 1990. – 334 с.
45. Мусулмонқулов, Р. Анъана ва навоарӣ [Матн] / Р. Мусулмонқулов. – Душанбе: УДТ, 1985. – 114 с.
46. Мусулмонқулов, Р. Назарияи чинсҳо ва жанрҳои адабӣ [Матн] / Р. Мусулмонқулов. – Душанбе: Маориф, 1987. – 88 с.
47. Набавӣ, А. Чусторҳо ва ибтикорот дар наср [Матн] / А. Набавӣ. – Душанбе: Адиб, 2009. – 324 с.
48. Набиев, А. Адабиёт ва нақди адабӣ [Матн] / А. Набиев. – Душанбе: Адиб, 1993. – 304 с.
49. Набиев, А. Тасвири олами ботинии инсон, нависанда ва замон [Матн] / А. Набиев. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 160 с.
50. Набиев, А. Эҷоди бадеӣ, инсон ва замон [Матн] / А. Набиев. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 144 с.
51. Насриддинов, А. Маърифат ва шарҳи адабиёт [Матн] / А. Насриддинов. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 192 с.
52. Осоцкий, В.Д. Связь времен: историческая тема в многонациональной советской прозе наших дней [Текст] / В. Д. Осоцкий. – М.: Знание, 1974. – 158 с.
53. Панкевич, Г. И. Пространственно-временные отношения в искусстве [Текст] / Г. И. Панкевич // Актуальные вопросы методологии современного искусствознания. М.: Наука, 1983. – С. 299-316.

54. Пильщиков, И. А. Наследие русской формальной школы и современная филология [Текст] / И. А. Пильщиков // Антропология культуры. – 2015. – вып. 5. – С. 319-350.
55. Раҳмонов, А. Маърифати замон дар насри муосири тоҷик. Маҷмуаи мақолаҳо [Матн] / А. Раҳмонов. – Душанбе: Адиб, 1995. – 112 с.
56. Раҷабӣ, М. Тадқиқи таърих – тадқиқи характер [Матн] / М. Раҷабӣ. – Душанбе: Адиб, 1990. – 192 с.
57. Рымар, Н. Т. Введение в теорию романа [Текст] / Н. Т. Рымар. – Воронеж: ВГУ, 1989. – 268 с.
58. Саидов, С. Назарияи адабиёт [Матн] / С. Саидов. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 300 с.
59. Саидов, С. Сабкшиносӣ [Матн] / С. Саидов. – Душанбе: Адиб, 2012. – 256 с.
60. Сайфуллоев, А. Тафаккур ва образ [Матн] / А. Сайфуллоев. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 166 с.
61. Салимов, Н. Насри ривоятӣ [Матн] / Ю. Салимов. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 128 с.
62. Солеҳов, Ш. Адабиёт ва шинохти он (Маҷмуаи мақолот) [Матн] / Ш. Солеҳов. – Душанбе: Ирфон, 2009. – 240 с.
63. Солеҳов, Ш. Поэтикаи жанри ҳикояи солҳои 70–80 қарни XX [Матн] / Ш. Солеҳов. – Душанбе: Дониш, 2006. – 169 с.
64. Солеҳов, Ш. Роман дар адабиёти тоҷикии қарни XX [Матн] / Ш. Солеҳов. – Душанбе: Дониш, 2011. – 331 с.
65. Табаров, С. Методи таҳлили асари бадеӣ [Матн] / С. Табаров. – Душанбе: Дониш, 1999. – 148 с.
66. Тюпа, В. И. Нарратология как аналитика повествовательного дискурса: «Архиерей» А. П. Чехова [Текст] / В. И. Тюпа. – Тверь: Тверский государственный университет, 2001. – 58 с.
67. Тюпа, В. И. Очерк современной нарратологии [Текст] / В. И. Тюпа // Критика и семиотика. – 2002. – вып. 5. – С. 5-31.

68. Уэллек, Р., Уоррен, О. Теория литературы [Текст] / Р. Уэллек, О. Уоррен. – М.: Прогресс, 1978 – 325 с.
69. Хализев, В. Е. Теория литературы [Текст] / В. Е. Хализев. – М.: Высшая школа, 1999. – 398 с.
70. Хочаева, М. Масъалаҳои сабқшиносӣ [Матн] / М. Хочаева. – Хучанд: ДДХ, 1994. – 224 с.
71. Хочаева, М. Таҳқиқи услуби осори адабӣ [Матн] / М. Хочаева. – Хучанд: ДДХ, 1994. – 229 с.
72. Шакурии Бухорӣ, М. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист [Матн] / М. Шакурии Бухорӣ. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ, 2006. – 456 с.
73. Шарифзода, Х. Сездаҳ мақола (маҷмуаи мақолаҳо) [Матн] / Х. Шарифзода. – Душанбе: Офсет империя, 2013. – 272 с.
74. Шарифов, Х. Назарияи наср [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе: Пайванд, 2004. – 319 с.
75. Шарифов, Х. Сухан аз адабиёти миллӣ. (маҷмуаи мақолаҳо) [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе: Пайванд, 2009. – 476 с.
76. Шарифов, Х. Услуб ва камолоти сухан [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 176 с.
77. Шмид, В. Нарратология [Текст] / В. Шмид. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.
78. Шукуров, М. Аз пайи дарёфти фаҳмиши нав [Матн] / М. Шукуров // Садои Шарқ. – 1990. – №7. – С. 6-15.
79. Шукуров, М. Диди эстетикӣи халқ ва насри реалистӣ [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 159 с.
80. Шукуров, М. Мактаби одамият [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Адиб, 1991. – 272 с.
81. Шукуров, М. Пайванди замонҳо ва халқҳо [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 224 с.

82. Шукуров, М. Паҳлуҳои тадқиқи бадеӣ [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 273 с.
83. Шукуров, М. Садоқат ба идеалҳои олии замон [Матн] / М. Шукуров// Садои Шарқ. – 1980. - №7. – с. 133-148.
84. Шукуров, Ш. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция [Текст] / Ш. Шукуров. – М.: Наука, 1983. – 176 с.

б) бо забонҳои англисӣ, фаронсавӣ ва олмонӣ:

85. Abbott, H. P. The Cambridge Introduction to Narrative [Text] / H.P. Abbott. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 252 p.
86. Adam, J. M. Le Recit [Texte] / J. M. Adam. – Paris: Presses Universitaires de France, 1984. – 125 p.
87. Amiran, E. After Dynamic Narratology [Text] / E. Amiran // Style. – 2000. – № 34. – Pp. 212-226.
88. Bal, M. Narratologie: Essai sur la signification narrative dans quatre romans modernes [Texte] / M. Bal. – Paris: Klincksieck, 1977. – 199 p.
89. Bal, M. Narratology: Introduction to the theory of narrative [Text] / M. Bal. – Toronto: University of Toronto Press, 2009. – 264 p. 3rd ed.
90. Bal, M. The Point of Narratology [Text] / M. Bal // Poetics Today. – 1990. – № 11. – Pp. 727-753.
91. Bally, Ch. Le Style indirect libre en francais moderne [Texte] / Ch. Bally // Germanisch-romanische Monatsschrift. – 1912. – № 4. – 549-556, 597-606 pp.
92. Banfield, A. Unspeakable sentences: Narration and Representation in the Language of Fiction [Text] / A. Banfield. – Boston: Rotledge & Kegan Paul, 1982. – 340 p.
93. Barthes, R. An Introduction to the Structural Analysis of Narrative [Text] / R. Barthes // New Literary History. – 1975. – № 6. – Pp. 237-262.
94. Barthes, R. Introduction a l'analyse structurale des recits [Texte] / R. Barthes // Communications. – 1966. – № 8. – Pp. 1-27.
95. Barthes, R. S/Z [Text] / R. Barthes. – New York: Hill & Wang, 1974. – 271 p.

96. Booth, W. C. Distance and point of view [Text] / W. C. Booth // Essays in Criticism. – 1961. – № 11. – Pp. 60-79.
97. Bremond, C. Logique du recit [Texte]/ C. Bremond.– Paris: Seuil, 1973. – 349 p.
98. Bremond, C. The Logic of Narrative Possibilities [Text] / C. Bremond // New Literary History. – 1980. – № 11. – Pp. 398-411.
99. Brinton, L. «Represented Perception»: A Study in Narative Style [Text] / L. Brinton // Poetics. – 1980. – № 10. – Pp. 363-381.
100. Bronzwaer, W. J. M. Implied author, extradiegetic narrator, and public reader: Gerard Genette's narratological model and the reading version of «Great Expectations» [Text] / W. J. M. Bronzwaer // Neophilologus. – 1978. – № 52. – Pp. 1-18.
101. Buhler, K. Kritische Musterung der Neueren Theorien des Satzes [Text] / K. Buhler // Indogermanisches Jahrbuch. – 1918. – № 4. – Pp. 1-20.
102. Buhler, K. Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache [Text] / K. Buhler. – UTB GmbH, 1999. – 468 p.
103. Chatelain, D. Frontiers of the Iterative [Text] / D. Chatelain // Style. – 1987. - № 21. – Pp. 125-142.
104. Chatman, S. Coming to terms: The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film [Text] / S. Chatman. – Ithaca: Cornell University Press, 1990. – 240 p.
105. Chatman, S. On Deconstructing Narratology [Text] / S. Chatman // Style. – 1988. – № 22. – Pp. 9-17.
106. Chatman, S. Story and discourse: Narrative structure in fiction and film [Text] / S. Chatman. – Ithaca: Cornell University Press, 1980. – 277 p.
107. Cohn, D. Discordant Narration [Text] / D. Cohn // Style. – 2000. – № 34. – 307-316 pp.
108. Cohn, D. Narrated Monologue: Definition of a fictional style [Text] / D. Cohn // Comparative Literature. – 1966. – № 18. – Pp. 97-112.
109. Cohn, D. Narratologische Kennzeichen der Fiktionalitat [Text] / D. Cohn // Sprachkunst. Beiträge zur Literaturwissenschaft. – 1995. – № 26. – S. 105-112.

110. Coste, D. Narrative as communication [Text] / D. Coste. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989. – 370 p.
111. Culler, J. Structuralist poetics: Structuralism, Linguistics, and the Study of Literature [Text] / J. Culler. – London and New York: Psychology Press, 2002. – 348 p.
112. Danto, A.C. Analytical philosophy of history [Text] / A.C. Danto. – Cambridge: Harvard University Press, 1965. – 318 p.
113. Dijk, T. A. Narrative macro-structures: logical and cognitive foundations [Text] / T.A. van Dijk // PTL. – 1976. – № 1. – Pp. 547-568.
114. Dijk, T. A. Philosophy of action and theory of narrative [Text] / T.A. van Dijk // Poetics. – 1976. – № 5. – Pp. 287-336.
115. Dijk, T. A. Text and context: Explorations in the semantics and pragmatics of discourse [Text] / T. A. van Dijk. – London: Longman, 1977. – 261 p.
116. Eco, U. The role of the reader [Text] / U. Eco. – Bloomington: Indiana University Press, 1984. – 273 p.
117. Edmiston, W. Focalization and the first-person narrator: A revision of the theory [Text] / W. Edmiston // Poetics Today. – 1989. – № 10. – Pp. 729-744.
118. Ehrlich, S. Point of view. A linguistic analysis of literary style [Text] / S. Ehrlich. – London: Routledge, 2014. – 132 p.
119. Emmott, C. Narrative comprehension: a discourse perspective [Text] / C. Emmott. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – 320 p.
120. Eng, J. Ästhetische Dominante und Fiktionalisierung: Wahrheitanspruch und Intensivierung der Information: Autor und Leser [Text] / J. Eng // Text – Symbol – Weltmodell: Johannes Holthausen zum 60. Geburtstag. - 1984. - S. 111-130.
121. Fludernik, M. An Introduction to Narratology [Text] / M. Fludernik. – New York: Routledge, 2009. – 190 p.
122. Fludernik, M. Introduction: second-person narrative and related issues [Text] / M. Fludernik // Style. – 1994. – № 28. – Pp. 281-311.
123. Fludernik, M. Second-person narrative as a test case for narratology: The limits of realism [Text] / M. Fludernik // Style. – 1994. – № 28. – Pp. 445-479.

124. Francoeur, L. Le monologue interieur narratif [Texte] / L. Francoeur // Etudes Litteraires. – 1976. – № 9. – Pp. 341-365.
125. Friedemann, K. Die Rolle des Erzahlers in der Epik [Text] / K. Friedemann. – Berlin: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965. – 245 p.
126. Frye, N. Anatomy of Criticism. Four essays [Text] / N. Frye. – Princeton: Princeton University Press, 1973. – 383 p.
127. Frye, N. Fables of Identity: Studies in Poetic Mythology [Text] / N. Frye. - New York: Harcourt, Brace & World, 1963. – 264 p.
128. Fuger, W. Zur tiefenstruktur des narrativen: prolegomena zu einer generativen «Grammatik» des Erzählens [Text] / W. Fuger // Poetica. – 1972. – № 5. – Pp. 268-292.
129. Garvey, J. Characterization in narrative [Text] / J. Garvey // Poetics. – 1978. – № 7 – Pp. 63-78.
130. Genette, G. Fiction and diction [Text] / G. Genette. – Ithaca: Cornell University Press, 1993. – 155 p.
131. Genette, G. Narrative discourse. An essay in method [Text] / G. Genette. – Ithaca: Cornell University Press, 1983. – 285 p.
132. Genette, G. Nouveau discours du recit [Texte] / G. Genette. – Paris: Edition du Seuil, 1983. – 118 p.
133. Genette, G. Vraisemblance et motivation [Texte] / G. Genette // Communications. – 1968. – № 11. – Pp. 5-21.
134. Gibson, A. Towards a postmodern theory of narrative [Text] / A. Gibson. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996. – 301 p.
135. Gibson, W. Authors, speakers, readers, and mock readers [Text] / W. Gibson // College English. – 1950. – № 11. – Pp. 265-269.
136. Greimas, A. J. and Courtes, J. The cognitive dimension of narrative discourse [Text] / A. J. Greimas and J. Courtes // New Literary History. – 1976. – № 7. – Pp. 433-447.
137. Hamburger, K. Die Logik der Dichtung [Text] / K. Hamburger. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1977. – 273 p.

138. Hamburger, K. The logic of literature [Text] / K. Hamburger. – Bloomington: Indiana University Press, 1993. – 369 p. – 2nd ed.
139. Herman, D. Hypothetical focalization [Text] / D. Herman // Narrative. – 1994. – № 2. – Pp. 230-253.
140. Herman, D. Story logic: Problems and possibilities of narrative [Text] / D. Herman. – Lincoln: University of Nebraska Press, 2004. – 477 p. – 2nd ed.
141. Hernadi, P. Dual perspective: free indirect discourse and related techniques [Text] / P. Hernadi // Comparative Literature. – 1972. – № 24. – Pp. 32-43.
142. Husson, D. Logique des possibles narratifs. Etudes des compatibilites entre les variables du recit [Texte] / D. Husson // Poetique. – 1991. – № 87. – Pp. 289-313.
143. Jahn, M. Frames, references, and the reading of third-person narratives: towards a cognitive narratology [Text] / M. Jahn // Poetics Today. – 1997. – № 18. – Pp. 441-468.
144. Kafalenos, E. Functions after Propp: Words to talk about How we read narrative [Text] / E. Kafalenos // Poetics Today. – 1997. – № 18. – Pp. 469-494.
145. Klopfer, R. Dynamic Structures in narrative literature: «The dialogic principle» [Text] / R. Klopfer // Poetics Today. – 1980. – № 1. – Pp. 115-134.
146. Kunz, M. El final de la novela. Teoria, tecnica y analisis del cierre en la literatura moderna en lengua espanola [Texto] / M. Kunz. – Madrid: Editorial Gredos, 1997. – 430 p.
147. Labov, W. Some further steps in narrative analysis [Text] / W. Labov // Journal of Narrative and Life History. – 1997. – № 7. – Pp. 395-415.
148. Lanser, S. S. The narrative act: Point of view in fiction [Text] / S.S. Lanser. – Princeton: Princeton University Press, 1981. – 308 p.
149. Levine, G. The realistic imagination: English fiction from Frankenstein to Lady Chatterley [Text] / G. Levine. – Chicago: University of Chicago Press, 1983. – 357 p.
150. Lintvelt, J. Essai de typologie narrative. Le «point de vue». Theorie et analyse [Texte] / J. Lintvelt. – Paris: J. Corti, 1981. – 315 p.

151. Lothe, J. Narrative in fiction and film [Text] / J. Lothe. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 253 p.
152. Lubbock, P. The craft of fiction [Text] / P. Lubbock. – New York: J. Cape, 1963. – 276 p.
153. Martin, W. Recent theories of narrative [Text] / W. Martin. – Ithaca: Cornell University Press, 1986. – 242 p.
154. Metz, Ch. Film Language: A Semiotics of the Cinema [Text] / Ch. Metz. – New York: University of Chicago Press, 1991. – 268 p.
155. Nelles, W. Stories within stories: narrative levels and embedded narrative [Text] / W. Nelles // Studies in the Literary imagination. – 1992. – № 25. – Pp. 76-96.
156. O'Neil, P. Fictions of discourse: reading narrative theory [Text] / P. O'Neil. – Toronto: University of Toronto Press, 1994. – 188 p. – 2nd ed.
157. Olson, G. Reconsidering Unreliability: Fallible and Untrustworthy Narrators [Text] / G. Olson // Narrative. – 2003. – № 11. – Pp. 93-109.
158. Piaget, J. Structuralism [Text] / J. Piaget. – New York: Basic Books, 1970. – 153 p.
159. Pier, J. (ed.). Recent trends in narratological research [Text] / J. Pier. – Tours: GRAAT, 1999. – 227 p.
160. Piwowarczyk, M. A. The narratee and the situation of enunciation: a reconsideration of Prince's theory [Text] / M. A. Piwowarczyk // Genre. – 1976. – № 9. – Pp. 161-177.
161. Pohler, E. M. Floating in space and time: Where and when is the story? [Text] / E. M. Pohler // Narrative. – 1996. – № 4. – Pp. 278-286.
162. Pouillon, J. Temps et roman [Text] / J. Pouillon. – Paris: Gallimard, 1993. – 325 p.
163. Prince, G. Forty-one questions on the nature of narrative [Text] / G. Prince // Style. – 2000. – № 34. – Pp. 317-318.
164. Prince, G. Narrative analysis and narratology [Text] / G. Prince // New literary history. – 1982. – № 13. – Pp. 179-188.

165. Rabatel, A. Une histoire du point de vue [Text] / A. Rabatel. – Metz: Université de Metz, 1997. – 306 p.
166. Reeve, C. The progress of Romance: and the history of Charoba, queen of Aegypt [Text] / C. Reeve. – LLC: Literary Licencing, 2013. – 302 p.
167. Rimmon-Kenan, Sh. Qu'est-ce qu'un theme? [Texte] / Sh. Rimmon-Kenan // Poétique. – 1985. – № 64. – Pp. 397-406.
168. Rivara, R. La langue du recit. Introduction a la narratologie enonciative [Texte] / R. Rivara. – Paris: L'Harmattan, 2000. – 333 p.
169. Rivkin, J. and Ryan M. (ed). Literary Theory: An Anthology [Text] / J. Rivkin and M. Ryan. – Oxford: Blackwell Publishers, 2000. – 1130 p.
170. Ronen, R. Space in Fiction [Text] / R. Ronen // Poetics Today. – 1986. – № 7. – Pp. 421-438.
171. Ryan, M. L. Beyond myth and metaphor: narrative in digital media [Text] / M. L. Ryan // Poetics Today. – 2002. – № 23. – Pp. 581-609.
172. Ryan, M. L. Pragmatics of personal and impersonal fiction [Text] / M. L. Ryan // Poetics. – 1981. – № 10. – Pp. 517-539.
173. Schmid, W. Der Textaufbau in den Erzählungen Dostoevskijs [Text] / W. Schmid. – Munich: Fink. – 1973. – 298 p.
174. Shapiro, M. How narrators report speech [Text] / M. Shapiro // Language and style. – 1984. – № 17. – Pp. 67-78.
175. Shaw, H. Loose narrators: Display, engagement, and the search for a place in history in realist fiction [Text] / H. Shaw // Narrative. – 1995. – № 3. – Pp. 95-116.
176. Simpson, P. Language, Ideology and point of view [Text] / P. Simpson. – London: Routledge, 1993. – 216 p.
177. Souriau, E. La structure de l'univers filmique et le vocabulaire de la filmologie [Text] / E. Souriau // Revue internationale de filmologie. – 1951. – № 7-8. – Pp. 231-240. Vol. 2.
178. Stanzel, F. K. A theory of narrative [Text] / F. K. Stanzel. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – 308 p.

179. Stanzel, F. K. Theorie des Erzählens [Text] / F. K. Stanzel. – Gottingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1979. – 333 p.
180. Stanzel, F. K. Typische Formen des Roman [Text] / F. K. Stanzel. – Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967. – 77 p.
181. Tacca, O. Las voces de la novela [Text] / O. Tacca. – Madrid: Editorial Grados, 1985. – 213 p.
182. Todorov, Tz. Grammaire du Décaméron [Text] / Tz. Todorov. – La Hague: Mouton, 1978. – 100 p.
183. Todorov, Tz. Les categories du recit litteraire [Text] / Tz. Todorov // Communications. – 1966. – № 8. – Pp. 125-151.
184. Todorov, Tz. Poetique de la Prose [Text] / Tz. Todorov. – Paris: Le Seuil, 1971. – 252 p.
185. Toolan, M. Narrative: A critical linguistic introduction [Text] / M. Toolan. – London: Routledge, 2001. – 260 pp. 2nd ed.
186. Vitoux, P. Le jeu de la focalisation [Text] / P. Vitoux // Poetique. – 1982. – #51. – Pp. 359-368.
187. Walder, D. (ed.). The realist novel [Text] / D. Walder. – New York: Routledge and The Open University, 2005. – 296 p.
188. Walsh, R. Fabula and fictionality in narrative theory [Text] / R. Walsh // Style. – 2001. – № 35. – Pp. 592-606.
189. Wayne, C. B. The Rhetoric of fiction [Text] / C. B. Wayne. – Chicago: University of Chicago Press, 1983. – 552 p.
190. Zoran, G. Towards a theory of space in narrative [Text] / G. Zoran // Poetics Today. – 1984. – № 5. – Pp. 309-335.

в) бо хатти форсӣ:

191. از ۳ نشر. ص ۴۸۸ – ش ۱۳۸۵، میترا: تهران – شمیسای سیروس / ادبی نقد، سیروس شمیسای
۲ ویراست

(Шамисо, С. Нақди адабӣ [Матн] / С. Шамисо. – Техрон: Митро, 1385 ш. – 488 с. нашри 3 аз вирости 2)

III. Фарҳангу луғатномаҳо:

192. Большая Советская Энциклопедия [Текст]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 1978 с.
193. Мирзозода, Х. Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1992. – 240 с.
194. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. [Матн]. – М.: Советская Энциклопедия, 1969.
195. Abrams, M. H. A Glossary of Literary Terms [Text] / M. H. Abrams. – Boston: Cengage Learning, 2011. – 448 p. 10th ed.
196. Cuddon, J. A. Dictionary of Literary terms and Literary Theory [Text] / J.A. Cuddon. – London: Penguin Books, 1999. – 991 p. – 4th ed.
197. Oxford Advanced Learner's Dictionary [Text]. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 1796 pp.
198. Prince, G. A Dictionary of Narratology [Text] / G. Prince. – Nebraska: University of Nebraska Press, 2003. – 126 p.
199. Shipley, J. T. (ed.). Dictionary of world literature [Text] / J.T. Shipley. – New York: Read Books Limited, 2013. – 652 p.
200. Souriau, E. Vocabulaire d'esthetique [Texte] / E. Souriau. – Paris: Presses Universitaires de France, 2010. – 1493 p.

Б) РҶҲАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ ДОИР БА МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи

Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М]. Аҳмадзода, Ф.Ф. Сабки фардӣ ва таъсири он ба сохтори ривой дар романи «Ҳайчо»-и Ӯрун Кӯҳзод [Матн] / Ф.Ф. Аҳмадзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2017. – №4/1. – С. 215-219.

- [2-М]. Аҳмадзода, Ф.Ф. Пиромуни офариниши персонаж дар романи «Ҳайчо». Масъалаи паралипсис [Матн] / Ф.Ф. Аҳмадзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 8 (Қисми I). – С. 151-154.
- [3-М]. Аҳмадзода, Ф.Ф. Хусусиятҳои зовияи дид дар романи «Ҳайчо»-и Ёрун Кӯҳзод [Матн] / Ф.Ф. Аҳмадзода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2018. – № 4 (76). – С. 179-183.
- [4-М]. Аҳмадзода, Ф.Ф. Масъалаи «ҳичрати нарративӣ» дар осори Ёрун Кӯҳзод [Матн] / Ф.Ф. Аҳмадзода // Гузоришҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – Душанбе, 2018. – № 3 (003). – С. 164-171.

II. Таълифоти муаллиф дар маҷмуа ва нашрияҳои дигари илмӣ:

- [5-М]. Аҳмадзода, Ф.Ф. Ҷойгоҳи персонаж дар романи «Ҳайчо»-и Ёрун Кӯҳзод [Матн] / Ф. Ф. Аҳмадзода // Ҷустуҷӯҳои адабӣ. – Душанбе, 2017. – № 1-2 (3). – С. 220-226.
- [6-М]. Аҳмадзода, Ф.Ф. Чашмандозе ба коргоҳи эҷодии Ёрун Кӯҳзод [Матн] / Ф.Ф. Аҳмадзода // Садои Шарқ. – Душанбе, 2017. – № 3. – С. 116-120.
- [7-М]. Аҳмадзода, Ф.Ф. Нақши сабки фардӣ дар низоми сохтори романи «Ҳайчо»-и Ёрун Кӯҳзод [Матн] / Ф.Ф. Аҳмадзода // Ганҷи Исфара – Исфара, 2018. – № 2. – С. 21-22.
- [8-М]. Аҳмадзода, Ф.Ф. Особҳои фокализации в «Воспоминаниях» Садриддина Айни [Матн] / Ф.Ф. Аҳмадзода // Устод Айнӣ ва масъалаҳои равобити адабӣ. – Мақолаҳо аз конференсияи байналмилалӣ «Устод Айнӣ ва масъалаҳои равобити адабӣ» бахшида ба 140-солагии Садриддин Айнӣ (Душанбе: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 12-13-уми апрели соли 2018). – Душанбе, 2018. – С. 196-199.

- [9-М]. Аҳмадзода, Ф.Ф. Мухтассоти зовияи дид дар романи «Ҳайҷо»-и Ёрун Кӯҳзод [Матн] / Ф.Ф. Аҳмадзода // Пайванд. – Душанбе, 2020. – №1-2 (39-40). – С. 86-93.
- [10-М]. Аҳмадзода, Ф.Ф. Вижагиҳои бунёдини романи «Восеъ»-и Сотим Улуғзода [Матн] / Ф.Ф. Аҳмадзода // Сотим Улуғзода ва адабу фарҳанги миллӣ. Маҷмуаи мақолаҳо аз конференсияи байналмилалӣ «Соти Улуғзода ва адабу фарҳанги миллӣ» бахшида ба 110-солагии Сотим Улуғзода (Душанбе: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 28-29-уми сентябри соли 2021). – Душанбе, 2021. – С. 125-129.